
ज्ञानमंदिरम्
J.5

THE ORIGINAL SANSKRIT

YÂJNAVALKYA SMṚITI

WITH THE FAMOUS COMMENTARY OF

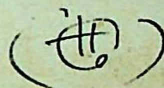
VIJNÂNEŚVARA

CALLED

THE MITÂKṢARÂ

AND THE WELL-KNOWN TIKA OF

VAIDYÂNATHA PAYAGUṆḌA

CALLED

BÂLAMBHAṬṬI

PART I.—Pp. 1—200.

EDITED BY

B. GOVINDA DÂSA

Allahabad

PRINTED AND PUBLISHED BY PANCHKORY MITTRA AT THE INDIAN PRESS

1909

Price Rupees Two only

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षराख्यव्याख्यया बालम्भट्टीकृतया च तट्टीकया समलंकृता ॥

(६)

अथाचाराध्यायः ।

या० योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

(उपोद्घातप्रकरणम् ॥)

मि० धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोऽपि क्लेशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते ।
यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुमोङ्कारवाच्यम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।
धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये विविच्यते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास, यथा मनुनोक्तं भृगुः । तस्य चायमाद्यः श्लोकः ।

'योगिनां' सनकादीनाम् 'ईश्वरः' श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं 'संपूज्य' मनोवाक्कायकर्मभिः पूजयित्वा 'मुनयः' सामश्रवःप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या 'अब्रुवन्' उक्तवन्तः धर्मान् 'नः' अस्मभ्यं ब्रूहीति। कथम्? 'अशेषतः' कात्स्न्र्येन। केषां? 'वर्णाश्रमेतराणां' वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरे अनुलोमप्रतिलोमजाता मूर्द्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य द्वन्द्वे चेति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । अत्र च धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा, वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मा, "नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इत्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" इत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणो धर्मः अहिंसादिः । "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इत्याचाण्डालं साधारणो धर्मः । श्रुत्युक्त–"शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" इत्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनं नातीवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः । प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः, ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनम्, ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनम्, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदनुष्ठानमिति ।

मि० तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । न च वक्तव्यं धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इति अविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्तिः, अर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥ १ ॥

बा० श्रीलक्ष्मीरमणं नत्वा लक्ष्मीर्लक्ष्मीं शिशुप्रसूः ।
खेरडामुद्गलापत्यगणेशापत्यकृष्णकः ॥ १ ॥
महादेवः सुतस्तस्य वेदमूर्तिर्जटान्तवित् ।
श्रौतस्मार्तार्थनिपुणो दीक्षितो राजपूजितः ॥ २ ॥
पत्नी यस्य ह्युमारूपा साध्व्युमा तस्य कन्यका ।
पायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथपत्नी पतिव्रता ।
मिताक्षराया विवृतिं तनुते सर्वसंविदे ॥ ३ ॥

तत्र तावच्छ्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थतां योगस्य च तदसाधारणकारणतां निश्चित्य योगविद्यायामभिनिविष्टयोगीश्वरप्रणीतं योगप्रधानं धर्मशास्त्रं व्याचिख्यासुर्धर्मादेर्भगवदायत्तत्वेन तदनुग्रहमन्तरेण तदुद्बोधाद्यसम्भवेन निर्णयासम्भवेन तदनुग्रहसूचनाय स्वस्य योगित्वसूचनाय च योगशास्त्रप्रतिपाद्यमेव भगवत्स्वरूपमुपवर्णयन्नभिधेयजिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयन् विज्ञानेश्वराचार्यः प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितोपशमनाय स्वेष्टदेवतानतिस्तुत्यन्यतररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति । धर्माधर्माविति । 'तं विष्णुं' व्यापकं ब्रह्म अहं 'वन्दे' स्तौमि वाक्कायमनोभिर्नौमि वा । तं कं,? 'यस्मिन् प्राणिनां', सामान्यनिर्देशोऽपि *तिर्यगधिकरणन्यायेन विशेषपरतया मनुष्याणां, तत्सम्बन्धिनः, 'धर्माधर्मौ' द्वौ, 'तद्विपाकास्त्रयो' धर्माधर्मयोर्विपाकाः परिणामविशेषाः फलानि जात्यायुर्भोगलक्षणास्त्रयः, 'पञ्च क्लेशा अपि' अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । तत्र अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवं प्रत्ययः अस्मिता । रागद्वेषौ प्रसिद्धौ । अभिनिवेशो मरणादित्रासः । एते च 'आयतन्ते' आयत्ताः सन्तो वर्त्तन्ते । जीवाधीनप्राणिधर्मादेरपि जीवायत्तत्वात् तद्व्यावृत्तये आह । य 'एतै' र्धर्मादिभि 'र्नो' न 'परामृष्टः' सम्बद्धः कदाऽपि एतैरसम्बद्धः । तदपरामर्शे हेतुमाह । 'य' ईशः ईश्वरो नियन्ता ऽप्रतिहतेच्छः । तत्सत्त्वे मानमुपदर्शयन् तत्स्वरूपमाह । ओङ्कारेति । प्रणवस्य वाच्यमित्यर्थः । तदुक्तं पतञ्जलिना, तस्य वाचकः प्रणव इति । यो० सू० पा० १ । २७ ।

योगियाज्ञवल्क्येनाप्युक्तम्,

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥ इति ॥

अदृष्टेति । अश्रुतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः ।

---

* जै० ६ । १ । अ० २ ।

बा० अथाभिधेयं प्रतिजानीते । याज्ञेति । मया 'धर्मशास्त्रं' धर्मसम्बन्धिबोधसाधनं तत्प्रतिपादकसंहितारूपम् 'ऋजुभिः' स्फुटार्थैः 'मिताक्षरैः' बहुव्रीहिः वाक्यमन्यपदार्थः । तैं 'विविच्यते' स्मृत्यन्तरैकवाक्यतया सति सम्भवे आकाङ्क्षापूरणविरोधपरिहाराभ्यां तदसम्भवे सर्वथा विरोधे विकल्पाभिधानेन च विशदीक्रियते । तत्रानतिप्रसङ्गायाह । याज्ञेति । स्वस्य योगित्वेन तस्य योगीश्वरत्वेन तस्यैवेष्टार्थत्वेन तत्रैव श्रद्धोदयादिति भावः । मननशीलेन याज्ञवल्क्याख्येन कथितं, मयूरव्यंसकादिः । मुनित्वेन भाषणयोग्यता सूचिता । तत्त्वस्याप्यतिप्रसक्तत्वादाह । मुहुरिति । वारंवारं, विश्वरूपाचार्यस्य 'विकटा' अतिगहनार्था या 'उक्तयो' व्याख्यानानि यस्मिन् तत्, अत एव ताभिः 'विस्तृतं' बहुलीकृतं, तथा च तद्व्याख्यातमेव व्याख्यायते इति सूचितम् । एवञ्च योगियाज्ञवल्क्यस्मृत्यव्याख्यानेऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तद्व्याख्यानस्वव्याख्यानयोर्वैलक्षण्यलाभेऽपि बुधानां तत एवेष्टसिद्ध्या किमेतत्प्रयासेनात आह । बालेति । तद्ग्रहणाद्यपटूनामष्टवर्षादीनामचिरोपनीतानामनुष्ठानार्थमनुष्ठेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां 'बोधो' बुद्धिरसन्दिग्धाविपर्यस्तानुष्ठेयार्थधीस्तस्या 'विधिः' सिद्धिस्तन्निष्पत्तये इत्यर्थः । तथा च तेषां न ततः सेत्येतत्प्रवृत्तिः सफला । ऋजुत्वमितत्वाभ्यां वैकल्यविस्तरयोर्निरासेनेतस्तेषां तद्बोधस्य सुकरत्वादिति भावः । ननु तदुक्तं तद्विविच्यते इति प्रतिज्ञा न युक्ता "याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य" इति ग्रन्थादौ "एवमस्त्विति होवाच" इति ग्रन्थान्ते च निर्देशस्यात्मन्यनुचितत्वादत आह । याज्ञेति । विशेषाप्रसिद्धेराह । कश्चिदिति । प्रश्नोत्तराभ्यां 'रूप्यते' रूपीक्रियते तत्, प्रश्नोत्तरे 'रूपं' स्वरूपं यस्य तद्वा । प्रश्नो मुनीनामुत्तरं याज्ञवल्क्यस्य । कथेति । बहु तत्प्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्योत्तररूपं कथयामासेत्यर्थः ।

स्वकृतपद्यसमूहरूपसंहितारूपेण स्वशिष्यान् प्रतीति शेषः । तथा च याज्ञवल्क्यस्यार्थप्रवक्तृत्वेऽपि संहिताप्रणेतृत्वाभावेन तत्कृततन्निर्देशस्य नासङ्गतिरिति भावः । उक्तार्थस्यादृष्टचरत्वनिरासाय दृष्टान्तमाह । यथेति । तत्र मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामित्येवं तदुल्लेखदर्शनात्तस्य दृष्टान्तत्वम् ।

अतएव,

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद् ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन् ॥ म० अ० १ श्लो० ५८
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् । म० अ० १ श्लो० १०२
*स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
मनुप्रणीतान् विविधान्धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । म० अ० १ श्लो० १

इति तत्रोक्तम् । तदेतद् ध्वनयन्नत्रापि तथैवेत्याह । तस्य चेति । शिष्यप्रणीतस्यास्यापीत्यर्थः । तेन दृष्टान्तसंग्रहः । 'आदौ' ग्रन्थप्रारम्भे भव आद्यः मुनिप्रश्नबोधकः । तेनासङ्गताभिधायित्वं मुनेर्निरस्तं, प्रश्नस्यैवाभिधानसङ्गतित्वात् । एवञ्चोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिनिमित्तबोधकमिदं पद्यमिति भावः । कर्मधारयनिरासायाह । योगीति ।

* अयं श्लोको बहुषु मनुपुस्तकेषु नोपलभ्यते, केवलं Jolly संशोधितपुस्तके मिलति ।

बा० मिथिलास्थं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वरम् ।
भगवन् सर्वयोगीश ब्रूहि नः संशयो महान् ॥

इत्यादौ तथैव क्लृप्तत्वात् । स्वाम्यर्थत्वनिरासायाह । श्रेष्ठमिति । *स्वामीश्वरेति षष्ठी । †समर्थमाह । मन इति । मुनित्वस्य विवक्षितत्वे कृतकृत्यत्वेन प्रश्नासम्भवात् तदविवक्षया व्युत्क्रमेणादौ विशेष्यमाह । सामेति । "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे" इत्यस्यामाख्यायिकायां "सामश्रवस्त्वम् एता गा उपाहर" इति याज्ञवल्क्योक्त्या तस्य प्रियशिष्यताऽवगमेन तस्यैव प्रश्नधार्ष्ट्यसम्भव इति भावः । तस्य वैयर्थ्यं निराकुर्वन् तदर्थमाह । श्रवणेति । अशेषत इत्यस्य द्वितीयाबहुवचनान्तप्रकृतिकतसन्तत्वेन धर्मविशेषणत्वे श्रौतादिधर्मानुक्त्योत्तरे न्यूनतेत्याशयेनाह । कथमिति । कात्स्न्र्येनेति । तथा च तृतीयान्तात्तसिः, न तथा । एवञ्च क्रियाविशेषणत्वेनाभिधानस्यैव कार्त्स्न्यं न तेषामिति नोक्तदोषः । तथा चाध्याहारानुषङ्गविपरिणामादिराहित्येन देशकालाद्यङ्गसाहित्येन चेत्यर्थः पर्यवस्यति । प्रत्यधिकारि धर्मभेदेन तदनिश्चयात्, तदनिश्चये कथं सामान्यप्रश्नादीत्याशयेनाह । केषामिति । अत्रत्याश्रमशब्दो ऽर्श आद्यजन्ततया धर्मिपरो, ऽन्यथा ऽसम्भवः । अतएव वर्णादिसाहचर्यमित्याह । ब्रह्मेति । कुण्डगोलकादीनां तदनुक्त्योत्तरे न्यूनतापत्तेराह । अनुलोमेति । उत्तरानुरोधेनेतरशब्दस्य तत्परत्वकल्पनात् । अन्यथा तयोर्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टैव । ननु सर्वादीनीति सर्वनामत्वेन सुडापत्तिरत आह । इतरेति । द्वन्द्वे चेत्यनेनेति भावः ।

नन्वीदृशधर्मप्रश्नेऽप्यविशेषप्रश्नस्यैव लाभेन न्यूनतोत्तरे तदवस्थैव, किञ्च बहुत्वस्य ‡ कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वर्णेति सम्बन्धिनिर्देशेन च त्रित्वे पर्याप्त्या धर्मत्रयप्रश्नस्यैव लाभेन तत्र न्यूनतोत्तरे आधिक्यञ्चात आह । अत्र चेति । प्रश्ने इत्यर्थः । तथा च तत्सम्बन्धिनः षड्विधस्य तादृशस्य धर्मस्य प्रश्नो न तु तत्तत्प्रयुक्तस्य, येन तथा स्यात् । उत्तरानुरोधेन तस्य तत्परत्वलाभादिति भावः । स्मार्त इत्यनेन श्रौतव्यावृत्तिः । षड्विध इत्यनेनाधिकव्यावृत्तिः । तदेवाह । तद्यथेत्यादिना । अग्नीन्धनं होमः, करणे ल्युट् । साधारणेति । "न हिंस्यात् सर्वाभूतानी"त्यस्याचण्डालं प्रवृत्तेः । ननु अनुबन्धचतुष्टयस्यावश्यं वाच्यत्वमादौ, प्रयोजनादिज्ञानाधीनत्वात् प्रवृत्तेः । न हि प्रयोजनमिति न्यायात् । अत आह । शौचेति । मूलोक्तिरेवेयमग्रे । उपनीयेत्यत्र विधिनोपनयनाख्यसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणं नयत्यर्थः । तेन स आचार्यः कृतो भवतीत्याचार्यकरणनिमित्तकोक्तविध्याक्षिप्तत्वादित्यर्थः । तद्विना तदनुपपत्तेरिति भावः । कथिते स्फुटप्रतिपत्तेर्मन्दाधिकारिणामत आह । नातीवोपेति । ननु तत्र वाक्ये उपनयनाध्यापनतच्छिक्षाणां क्रमोक्त्या तदनन्तरं सा व्यर्था ऽत आह । तत्र चेति । उपनयनादिविषये इत्यर्थः । 'अयं' वक्ष्यमाणः । तत्रादौ "उपनीय शिक्षयेत्" इत्यनेन सूचितमाह । प्रागिति । क्रममाह । ऊर्ध्वमिति । यमनियमाश्च प्रत्येकं

* व्या० अ० २ । पा० ३ । सू० ३९ । † संपूज्येत्येतद्घटकसम्शब्दार्थमित्यर्थः ।

‡ जै० अ० ११ । पा० १ । अ० ८ ।

बा० दशाग्रे वक्ष्यमाणः । *शेषे विभाषा इति नियमाप्रवृत्तिपक्षे शब्दानुशासनमितिवत् यमनियमोपेतस्य वेदाध्ययनमिति प्रयोगः । 'ततः' तदर्थज्ञानानन्तरम् ।

तथा च मनुः । अ० २ श्लो० ६९

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

इत्यादि । ननु पुरुषार्थचतुष्टयस्यात्रोक्तत्वेन सर्वशास्त्रत्वे कथं तत्त्वमात्रमत आह । तत्रेति । उक्तक्रमे सतीत्यर्थः ।

ननूद्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यं मोक्षस्यैवेति तथा वाच्यमत आह । प्राधान्यमिति । चस्त्वर्थे ॥ १ ॥

या० मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ।
यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

मि० एवं पृष्टः, मिथिला नाम नगरी तत्र स्थितः, 'स' याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः 'क्षणं ध्यात्वा' कञ्चित्कालं मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तवान् मुनीन् । किं? 'यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधतेति' । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

बा० एवं पृष्ट इति । अनेन सङ्गतिर्नापृष्ट इतिनिषेधपरिपालनं चेत्युभयं सूचितम् । क्षणपदं न प्रसिद्धविशेषपरमित्याह । कञ्चिदिति । ध्यानञ्च न धर्मस्मरणार्थं, तत्र तेषां स्फुरद्रूपाणां सत्त्वात् । किन्तु तेषां श्रवणाधिकारित्वनिर्णयार्थमित्याह । एते इति । कर्मणोऽनुक्तत्वादादावशेषत इत्युक्ताङ्गभूतदेशानाह । किमिति । यस्मिन्निति उत्तरार्धस्य कर्मत्वेनान्वयः । वाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न द्वितीया । स्मृत्यन्तरानुरोधेन कृष्णपदं न गुणपरं किन्तु नामैकदेशो इति न्यायेन मृगजातिविशेषपरं, मृगपदं च तत्रैव तात्पर्यग्राहकमित्याह । कृष्णेति । कृष्णेन वर्णेन सारः श्रेष्ठः कृष्णस्सारो यस्मिन्निति वा । दैवात् बलात्कारेण वा ऽऽगतव्यावृत्तये आह । स्वच्छन्दमिति । सत्तामात्रनिवृत्तये आह । विहरतीति ।

तथा च मनुः, (अ० २ श्लो० २३)

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ इति ॥

अनेन धर्मसामान्यं न कथ्यते विशेषानालिङ्गितसामान्याभावात्, नापि तेषां तत्र सत्ता कथ्यते प्रश्नविरुद्धत्वात्, अनुष्ठानं विना स्वरूपतस्तेषां सत्ताया बाधितत्वाच्च, अत आह । वक्ष्यमाणेति । तथा च धर्मपदं विशेषपरमेव । अनुष्ठेयानिति शेषः । तथा च तत्र धर्माननुष्ठेयान्निबोधतेत्यर्थः

* पा० २ । पा० ३ । ६६ सूत्रस्थं वार्त्तिकम् ।

बा० सूचितः। अतएवोक्तमनुसङ्गतिः। तथा चाशेषत इति प्रश्ने उक्त्या सर्वोपयोगित्वेन साधारणतया च तदनुष्ठानाधारकथनमादाविति भावः॥ २॥

मि० शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः, शिष्येण तदध्ययनं कर्तव्यमिति कुतोऽवगम्यतइत्यत आह।

या० पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥ ३॥

मि० 'पुराणं' ब्राह्मादि। 'न्यायः' तर्कविद्या। 'मीमांसा' वेदवाक्यविचारः। 'धर्मशास्त्रं' मानवादि। 'अङ्गानि' व्याकरणादीनि षट्। एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः। 'विद्याः' पुरुषार्थसाधनज्ञानानि। तासां स्थानानि च चतुर्दश, धर्मस्य च चतुर्दश 'स्थानानि' हेतवः। एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध्येतव्यम्। तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि, क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय। तथा च शंखेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम्। एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषामिति।

मनुरपि द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित्॥ इति॥ ३॥

बा० उक्तहेतोरेव तेषामपि तज्जिज्ञासानिवृत्तये अन्यथा वैयर्थ्यापत्त्या वक्ष्यमाणश्लोकं स्मृत्यन्तरानुरोधेन शिष्याध्ययनपरतया योजयति। शौचेति।

बृहस्पतिरपि,

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा। इति।

पुराणं ब्राह्मादीति। तल्लक्षणादि च मात्स्ये,

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ अ० ५३ श्लो० ६४

प्रतिसर्गः संहारः।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते।
पाद्मं ब्राह्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा*॥
तथाऽन्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम्।
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम्*॥

---

* एतच्चिह्नाङ्किताः श्लोकाः मुद्रितमत्स्यपुराणपुस्तके नोपलभ्यन्ते।

वा० दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं तथा ।
वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम्* ॥
चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्* ॥
पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० ५९)
नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्तितम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ६०)
यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥ (अ० ५३ । श्लो० ६१)
एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिगद्यते । (अ० ५३ । श्लो० ६२)
अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ६३)

विनिर्गतं समुद्भूतम् ।

ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० १२)
एतदेव यदा पाद्मं स्रष्टुं हैरण्मयं जगत् ।
तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ।
पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीति पठ्यते ॥ (अ० ६३ । श्लो० १४)
वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः ।
यत्राह धर्मानखिलांस्तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ॥ (अ० ५३ । श्लो० १६)
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥ (अ० ५३ । श्लो० १७)
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन रुद्रमाहात्म्यसंयुतान् ।
यत्राब्रवीत् स धर्मात्मा वायुर्धर्मानशेषतः ।
चतुर्विंशतिसाहस्रं वायवीयं तदुच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० १८)
यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० २०)
सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराधमाः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० २१)
तदष्टादशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० २२)
यत्राह नारदो धर्मान् वृहत्कल्पाश्रितान्पुनः ।
पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० २३)

---

* एतच्चिह्नाङ्किताः श्लोकाः मुद्रितमत्स्यपुराणपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

बा० यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् ।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० २६)
यत्र चेशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥ (अ० ५३ । श्लो० २८)
एतत् षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । (अ० ५३ । श्लो० २९)
यत्राधिकृत्यमाहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३०)
चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च ।
भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३१)
पर्वाणि चात्र पञ्चैव कीर्त्तितानि स्वयम्भुवा ।
प्रथमं कथ्यते ब्राह्मं द्वितीयं वैष्णवं स्मृतम्* ॥
तृतीयं वज्रमाख्यातं चतुर्थं त्वाष्ट्रमेव च ।
पञ्चमं प्रातिभाष्यञ्च सर्वलोकेषु पूजितम्* ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
यत्र ब्रह्मा वराहस्य चरितानि जगाद ह ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३३)
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते । (अ० ५३ । श्लो० ३४)
यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३६)
कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।
तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३७)
महावराहमाहात्म्यमधिकृत्य च विष्णुना ।
क्षोण्यै प्रोक्तं मानवस्य कल्पस्यापि प्रसङ्गतः ।
चतुर्विंशतिसाहस्रं तद्वाराहमिहोच्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० ३८)
यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः ।
कल्पे किंपुरुषे वृत्तं चरितैरुपबृंहितम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४१)
स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते ।
सहस्राणि शतञ्चैकमिति मर्त्येषु गीयते ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४२)
त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ।
त्रिवर्गमभ्यधात् कृत्स्नं वामनं तत्प्रकीर्त्तितम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४४)
पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुषङ्गि वै । (अ० ५३ । श्लो० ४५)
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन कूर्मरूपी जनार्दनः ।
ऋषीणामाह माहात्म्यं तच्च कौर्मं विदुर्बुधाः ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४७)

* एतच्चिह्नाङ्कितौ श्लोकौ च नोपलभ्येते ।

वा० सप्तदशसहस्रञ्च लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४७)
श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ।
मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ (अ० ५३ । श्लो० ४९)
अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ।
तन्मात्स्यमनुजानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ (अ० ५३ । श्लो० ५०)
यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डात् गरुडोद्भवम् ।
अधिकृत्याब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
तदष्टादश चैकं च सहस्राणीह पठ्यते ॥ (अ० ५३ । श्लो० ५२)
यत्र ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत् पुनः ।
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ।
भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥ इति (अ० ५३। श्लो० ५४)
ब्रह्माम्भोरुहविष्णुवायुभगवत्संज्ञं ततो नारदं
मार्कण्डेयमथाग्निदैवतमिति प्रोक्तं भविष्योत्तरम् ।
तस्माद् ब्रह्मविवर्त्तसंज्ञमपरं स्कान्दं वराहं तथा
लैङ्गं वामनमत्स्यकूर्मगरुडब्रह्माण्डमष्टादश ॥

ब्राह्ममेवादिपुराणमित्यपि तत्रैव व्यक्तम् । वायवीयमेव शैवमिति कालिकापुराणे,

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं सौरमेव च । इत्यादिना व्यक्तं ।

वायुपुराणादभिव्यक्तं शैवमुपपुराणमित्यर्थं इत्यन्ये । अग्निपुराणं वह्निपुराणत्वेन गणितं पुराणगणनायाम्,

कालिकापुराणे एव,

यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलभागवतं स्मृतम् । इत्युक्तम् ।

इदमुपपुराणमित्यग्रे वक्ष्यते । केचित्त्विदमेव पुराणं, न प्रसिद्धम् । प्रसिद्धभागवते सारस्वतकल्पाद्यदर्शनात् ।

मात्स्ये, (अ० ५३ । श्लो० ६९)

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रसिद्धभागवते भारतोत्तरं निर्विण्णो व्यासश्चकारेत्युक्तेर्विरोधदर्शनात् । भारते शान्तिपर्वणि भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मोपदेशप्रस्तावे मुक्तिरुक्तेति कुत एव परीक्षित्पर्यन्तं शुकानुवृत्तिरिति विरोधाच्च ।

विष्णुपुराणे च बौद्धावतारोक्तौ "*मायामोहं ददौ हरिः" इत्युक्तम् । प्रथमस्कन्धे तु

* अं० ३ अ० १७ श्लो० ४१ इत्युक्तो भगवान् तेभ्यो मायामोहं शरीरतः। समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ इति मुद्रित पु० पा० ।

बा० इक्ष्वाकुवंशयस्य जिनस्यैव बौद्धत्वमिति विरोधाच्च। इत्यादिभिर्हेतुभिरेव श्रीधरेणापि सन्दिग्धमित्याहुः। वस्तुतस्तु तत्र सारस्वतकल्पाद्यदर्शनेऽपि तन्मध्यस्थनराधमवृत्तान्तोद्भवत्वमत्राक्षतं, यत्राधिकृत्येत्युक्तलक्षणान्तरवत्। भारतोत्तरमेतन्निर्माणेऽपि—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्॥

इति मात्स्यविरोधो न। सप्तदशानां बाह्यत्वेनापि तस्य च बौद्धत्वेन करणात्। वैष्णवस्य बाह्यत्वेन कृतत्वेन स्मृत्युक्तधर्मांशे तथा कथनापेक्षाया अभावात्। अतएव निर्विण्ण इति तत्र विशेषणं सङ्गतम्। शान्तिपर्वणि मुक्तिकथनमपि शुकस्य वैकुण्ठगमनपरमिति परीक्षित्पर्यन्तं शुकानुवृत्तिसत्त्वात्तद्विरोधोऽपि न। बौद्धावतारविषये विष्णुपुराणविरोधोऽपि न। अजिनसुत इति पाठवज्जिनसुत इति पाठे नामतौल्येऽपि व्यक्तिभेदेन इक्ष्वाकुवंशयस्य जिनस्याबौद्धत्वात्। श्रीधरसन्देहाशयस्यान्यस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वेन तदपि नात्र साधकम्। युक्तं चैतत्। अन्यथा कालिकापुराणभागवतयोरुपपुराणत्वप्रतिपादकवक्ष्यमाणकौर्मविरोधो दुर्निवार एवेति बोध्यम्। सौरपुराणञ्च ब्रह्मपुराणादभिनिर्गतमुपपुराणम्।

तदुक्तं सौरपुराणे,

इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम्।
संहताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयम्॥ (अ० ९। श्लो० १३)
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता। इति।

मात्स्ये,

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।
राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः॥ (अ० ५३। श्लो० ६७)
तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च।
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते॥ इति। (अ० ५३। श्लो० ६८)

विष्णुपुराणमपि द्विविधं पुराणमुपपुराणञ्च। भारतमुक्त्वा मत्स्यपुराणे,

लक्षेणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितम्।
वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमेव च। (अ० ५३। श्लो० ७०)
एवं सपादाः पञ्चैते लक्षास्तेषु प्रकीर्त्तिताः॥ इति। (अ० ५३। श्लो० ७१)

अथ हेमाद्रौ उपपुराणान्युपस्मृतिमध्यगणितानि लिख्यन्ते। तत्र कौर्मे, (अ० १)

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। (श्लो० १६)
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥ (श्लो० १७)
कापिलं *मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च॥ (श्लो० १९)

* वामनमिति पञ्चाननतर्करत्नसंपादितपुराणपुस्तके पाठः।

वा० माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम्।
पराशरोक्तं प्रवरं तथा *भागवताह्वयम्॥ इति। (श्लो० २०)
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्।
नादाख्यं शिवधर्माख्यं दौर्वासं नारदीयकम्॥
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणं कालीपुराणाख्यं तथैव च॥
वासिष्ठं लैङ्गसंज्ञं च साम्बं सौरं तथैव च।
पाराशरसमाख्यं च मारीचं भार्गवाह्वयम्॥
पाराशरसमाख्यं तु पुराणमिदमुत्तमम्।

इति पाराशरोपपुराणे प्रथमाध्यायेऽपि।

अत्रेदं तत्त्वम्। तत्र व्यासः,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते।
अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः॥
एतेभ्योऽपि यदन्यत् स्यात् किञ्चिद्धर्माभिधायकम्।
तद् दूरतो बुधैस्त्याज्यं मोहस्तस्याश्रयो मतः॥
वेदार्थवित्तमैः कार्यमृषिभिर्यत् स्मृतं पुरा।
तद्यत्नेनानुतिष्ठेत्तु तन्निषिद्धं तु वर्जयेत्॥

तथा,

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि।
ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्॥

तथा,

कामधेनौ प्रदीपेऽब्धौ कल्पवृक्षलतादिषु।
शम्भुद्रविडकेदारलोल्लटाद्यैश्च भाषितम्॥

तत्समूलमन्यन्निर्मूलमिति स्मृत्यर्थसारे। तर्केति। अनेनोभयोः संग्रहः। वेदेति। अनेनापि तथा। एतैरिति। अङ्गान्तद्वन्द्वेन तत्पुरुष इति भावः। पुरुषार्थज्ञानेति। तत्साधनज्ञानेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। उभयत्र स्थानपदार्थमाह। हेतव इति। एतदाकाङ्क्षानिवृत्तये तत एव पूरणेनाह। एतानि चेति। त्रैवर्णिकैरिति। एतत्तत्त्वमग्रे जातिभेदनिरूपणप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। तत्र तथैव प्रसङ्गाद्विशेषमप्याह। तत्र तानीति। त्रैवर्णिकानां मध्ये, चतुर्दश स्थानानीत्यर्थः। 'अधिकुरुते' विद्याप्राप्तयेऽधिगच्छति। चस्त्वर्थे इतरेषामित्यग्रे योज्यः। 'वृत्तिं' ज्ञानम्। मन्त्रैः, युक्त इति शेषः। समन्त्रक इति यावत्। 'यस्य' त्रैवर्णिकस्य। नान्यस्येत्यनुवादः, तेषां नियतत्वात्। यद्वा तेषामयं विहितत्वादावश्यकः शूद्राणां त्वशिष्टाप्रतिषिद्ध इति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थमिदम्। एवमध्ययनस्य त्रैवर्णिकसाधारण्यमुक्त्वा प्रवचनस्य ब्राह्मणमात्राधिकारिकत्वमाह।

* भार्गवाह्वयमिति उपर्युल्लिखितपुस्तके पाठः।

बा० विदुषेति। अत्राध्ययनेन श्रवणमपि लक्ष्यते। अतएव तत्र विद्वत्तोपयोगः। अध्ययनविधौ तु सा ऽदृष्टायैव स्यात्। अतएव 'प्रयत्नतः' 'सम्यग्' इति च। व्याकरणादिसंस्कारपूर्वमिति तदर्थः। अत एव नान्येन केनेति न निषेधविधिः किन्त्वनुवादः शास्त्रस्तावको वा। क्षत्त्रादितो ब्राह्मणस्यैवेतरशास्त्रतोऽस्य श्रेष्ठत्वात्। यद्वा अध्ययनस्य नित्यत्वादिज्ञानादिना विद्वत्ता, सा तूपयोगिनी तत्रापि भवत्येवेति भावः। चो भिन्नक्रमः। प्रवक्तव्यं चेत्यर्थः। प्रशब्देन नियमादिनेति सूचितम्। अत्र पुनरध्ययनविधिरधीत्यैव वक्तव्यं नान्यथा कथञ्चिदपीति सूचनार्थं इति बोध्यम्। अध्यापकब्राह्मणालाभे तु मनूक्तम् अब्राह्मणादध्ययनमित्यादिना स्फुटीभविष्यति। तेनाध्यापनमप्यर्थादनुज्ञातमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ३ ॥

मि० अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह—

या० मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः[1] ॥ ५ ॥

मि० उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः। याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यभिप्रायः। नेयं परिसंख्या किंतु प्रदर्शनार्थमेतत्। अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम्। एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते। विरोधे तु विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

बा० तव्यमितीति। तथापीति शेषः। इत्यत्रेति पाठे इत्याशङ्कायामित्यर्थः।

अङ्गिरःशब्दान्तद्वन्द्वे समाहारे नपुंसकस्येतरेतरे तु बहुवचनस्यौचित्यमत आह। उशनसिति। नन्वेतासामेव स्मृतित्वे "षट्त्रिंशत्स्मृतयः स्मृता" इति विरोधोऽत आह। नेयमिति। तर्हि किमिति गणनमत आह। किन्त्विति। तत्फलमाह। अत इति। बौधायनादेरिति। तत्प्रोक्तादेरपीत्यर्थः। यद्वा धर्मशास्त्रत्वमित्यस्य तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः। तथा च

देवलः,

मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथा ऽङ्गिराः।
उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥
कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः।
संवर्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥ इति।

अत्र नारदोऽधिकः शातातपश्च मूले। शङ्खश्च, अत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः। आदिना

[1] प्रवर्तका इति पाठान्तरम्।

बा० बुधदेवलसुमन्तुजमदग्निविश्वामित्रप्रजापतिपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालच्यवनमरीचिकश्यपाः ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ।
तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।
वाक्यानि तासां क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥

इति गुहं प्रति ईश्वरः । यानि च वृद्धशातातपयोगियाज्ञवल्क्यवृद्धवसिष्ठवृद्धमनुलघुहारीतादीनि तानि प्रसिद्धषट्त्रिंशदन्तर्गतकर्तृकाण्येव । तथा च याज्ञवल्क्येनोक्तम् । (अ० ३ श्लो० ११०) योगशास्त्रञ्च मत्प्रोक्तमिति । रत्नाकरस्तु गोभिलऋष्यश्रृङ्गादीनां षट्त्रिंशदधिकानामपि भविष्ये एव दर्शितत्वान्नायं नियमः किन्तु शिष्टपरिग्रह एवेत्याह । यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टादीनि तानि भिन्नकोटीन्येव पुराणवत् । तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति भविष्योक्तेः,

मैत्रायणीयच्छन्दोगकठापस्तम्बबह्वृचाम् ।
परिशिष्टानि यान्यत्र ये चान्ये खिलसंज्ञकाः ॥

इति भविष्योक्तेश्च । यानि च विष्णुधर्मशिवधर्ममहाभारतरामायणादीनि तान्यपि स्मृत्यन्तरत्वेनैवोपात्तानि ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ (अ० ४ श्लो० ८७)
कार्ष्णञ्च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥ (अ० ४ श्लो० ८८)
तथेति नाम येषां च प्रवदन्ति मनीषिणः । इति । (अ० ४ श्लो० ८९)

तत्र तथेत्यस्य तद्वदविगीतमहाजनपरिगृहीतत्वेन प्रमाणं यत्तदपि तथा स्मृतित्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु षट्त्रिंशन्मतचतुर्विंशतिमतादि तत्कैश्चिदेव परिगृहीतत्वाद्विगानाच्च न प्रमाणम् । स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वं तु,

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । (म० अ० २ श्लो० १०)

इति मनूक्तम् ।

आङ्गिरसे,

जाबालिर्नाचिकेतश्च छन्दोलौगाक्षिकश्यपौ ।
व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रुर्जनकस्तथा ॥
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ।
बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥
उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।

बा० वत्सपारस्करपुलस्त्यपुलहक्रतुऋष्यशृङ्गा आत्रेयबभ्रुव्याघ्रसत्यव्रतभरद्वाजगार्ग्य-कार्ष्णाजिनिलौगाक्षिब्रह्मसम्भवाश्च हेमाद्रौ दानखण्डे अधिका गणिताः । कल्पतरौ च स्मृतिगण-नायां प्रजापतियमबुधदेवला ये अधिका गणितास्तेऽपि हेमाद्रिणा प्रमाणप्रसङ्गादुदाह्रियन्ते ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं तुरीयं तु विद्यास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ (अं० ३ अ० ६ श्लो० २८)

इति विष्णुपुराणाद्युक्ताश्चतस्रो ह्यप्रधाना विद्याः क्वचिल्लौकिकमर्थं प्रमाणयन्त्यो धर्मेऽपि प्रमाणमिति कल्पतरुः ।

तथाच शैवपुराणे वायवीयसंहितायांप्रथमेऽध्याये उक्तम्,

रोमहर्षण सर्वज्ञ भवान् वै भाग्यगौरवात् ।
पुराणविद्यामखिलां व्यासात् प्रत्यक्षमीयिवान् ॥
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ (अ० १ श्लो० २२)
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् ।
अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥ (अ० १ श्लो० २३)
अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्त्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ इति । (अ० १ श्लो० २४)

नन्वेवमपि न तावता निर्वाहः सर्वत्र सर्वेभ्यः प्रत्येकं परिपूर्णार्थाप्रतीतेः क्वचिद्विरो-धाच्च समुदितस्यैव प्रामाण्यस्य युक्तत्वाच्चेत्यत आह । एतेषामिति । परिपूर्णपरस्परानुक्तस्थले तस्यावश्यकत्वादिति भावः । विकल्प इति ।

तदुक्तं मनुना, (अ० २ । श्लो० १४)

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

मि० इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह ।

या० देशे कालउपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

मि० 'देशो' यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण इत्युक्तलक्षणः । 'कालः संक्रान्त्यादिः'। 'उपायः' शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यताकलापः । 'द्रव्यं' प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । 'श्रद्धा' आस्तिक्यबुद्धिः, तदन्वितं यथा भवति तथा । 'पात्रं' 'न विद्यया' इत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । 'प्रदीयते' यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापत्त्यवसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेताव-देव ? नेत्याह । सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुणयागहोमादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं, जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

बा० ननु चतुर्दशानामुक्तं हेतुत्वं कारकतया ज्ञापकतया वा तत्राह । इदानीमिति । प्रमाणजिज्ञासायाः सिद्धिं विना ऽसम्भवेन प्रागत्रैव जिज्ञासोदयादिति भावः । पात्रे इति । उद्देश्यस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तस्य द्रव्यविशेषणत्वासम्भवेन क्रियाविशेषणत्वायाह । यथेति । प्रशब्दार्थमाह । ययेति । तथापरेति । परस्वत्वनिष्पत्तिपर्यन्तं यथा तथेत्यर्थः । लक्षणशब्दस्य न ज्ञापकपरत्वमित्याह । एतदिति । तदेतदित्यर्थः । सकलपदवैयर्थ्यं परिहरति । किमिति । अनतिप्रसङ्गायाह । शास्त्रोक्तमिति । कारणमिति । कारकमिति पाठान्तरम् । तत्र प्राधान्येनाह । जातीति । भावार्थः श्रद्धा । अपिना ऽङ्गभूतदेशादिपरिग्रहः । तस्या व्यापकत्वमाह । श्रद्धेति । इदमपि यथासम्भवं बोध्यम् । अन्यथा श्रद्धया देयमश्रद्धया देयं सर्वावस्थां गतोऽपि वेतिश्रुत्यादिविरोधः स्पष्ट एव ॥ ६ ॥

मि० इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह ।

या० श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

मि० 'श्रुतिः' वेदः । 'स्मृतिः' धर्मशास्त्रम् । तथा च मनुः,

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । इति ।

सदाचारः 'सतां' शिष्टानाम् 'आचारः' अनुष्ठानं नाशिष्टानाम् । 'स्वस्य चात्मनः प्रियं' वैकल्पिके विषये । यथा "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे" इत्यादिष्वात्मेच्छैव नियामिका । सम्यक्संकल्पाज्जातः शास्त्राविरुद्धः कामः । यथा मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमिति । एते धर्मस्य 'मूलं' प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वं बलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

बा० इदानीमिति । तदुत्तरमुक्तहेतुत्वनिश्चयार्थमत्रैव जिज्ञासोदयादिति भावः । स्वपदं वृत्तपूरणार्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मशब्दश्चेतनमात्रपर इति परात्मवारणाय तत् । यद्वा स्वपदस्य विवरणमात्मन इत्यर्थान्तरवारणायेति बोध्यम् । चः कामपदोत्तरं योज्यः । कर्मधारयनिरासायाह । सतामिति । बहुवचनेन कादाचित्कशिष्टकृतान्यथाऽऽचरणस्य तत्त्वाभावः सूचितः । शिष्टलक्षणं पृषोदरादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वस्य चेति । इदं न सार्वत्रिकं किन्तु व्यवस्थितमित्याह । वैकल्पिक इति । सम्यगर्थमाह । शास्त्रेति । अत्रैव तात्पर्यं न तु शास्त्रसिद्धत्व एव । तेन लौकिकस्यापि संग्रहस्तदाह । यथेति । जनकत्वनिरासाय सर्वानुरोधेनाह । प्रमाणमिति । यथाकथञ्चित् ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । साक्षादिति शेषः ।

न चैवं साक्षात्कृतधर्माणः प्रत्यक्षधर्माण इति विरोध इति वाच्यम् । तस्य श्रुतिमात्रपरत्वात् । सैव हि धर्मे मुख्यं प्रमाणं स्मृत्यादयस्तु तद्भेदा इति भावः । अतएवाह । एतेषामिति ॥ ७ ॥

मि० देशादिकारकहेतूनामपवादमाह ।

या० इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

मि० इज्यादीनां कर्मणाम् अयमेव परमो धर्मः यत् 'योगेन' बाह्यचित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो 'दर्शनं' याथातथ्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्" इति ॥ ८ ॥

बा० पूर्वं द्विविधहेतुजिज्ञासायां तेषां सर्वेषामुक्तिरत आह । देशेति । कर्मणामिति । अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । कर्मशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धसूचनायाह । इज्यादीनां कर्मणामिति । तुरेवार्थ इत्याह । अयमेवेति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (यो० पा० १ सू० २) इति पातञ्जलसूत्रस्य सामान्यत्वेऽत्र धर्मपदस्वारस्यादाह । बाह्येति । अतएव न मुख्यं दर्शनमित्याह । याथातथ्येति । अपवादत्वसङ्गतये आह । योगेनेति ।

अत्र पतञ्जलिसम्मतिमाह । तदुक्तमिति । यत्र पुरुषे एकाग्रता तत्र देशादिविशेषमनपेक्ष्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

मि० कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतुमाह ।

या०—चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ६ ॥

मि० 'चत्वारः' ब्राह्मणाः वेदशास्त्रधर्मज्ञाः पर्षत् । तिस्रो विद्या अधीयतइति त्रिविद्याः, तेषां समूहस्त्रैविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते । तद्वा पर्षत् । 'सा' पूर्वोक्ता पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

बा० उक्तरीत्याऽन्यस्यानधिकारादाह । ब्राह्मेति । वेदसाहचर्याद्धर्मपदं शास्त्रपरमित्याह । धर्मशास्त्रेति । त्रयाणां तत्त्वपक्षमाह । तिस्र इति । प्रत्येकम् । अतएवाधीयते इत्युक्तिः । विद्याः ऋग्यजुःसामवेदरूपाः । एतेन तद्व्यावृत्तिरितिभ्रमनिरासायाह । धर्मेति । अन्यथा कथनासङ्गत्याऽनुपयुक्तत्वं स्पष्टमेव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तथा च त्रित्वव्यावर्त्यचतुर्थवेदव्यावर्तक एवकारः स्पष्टार्थः । अनन्तरस्यैव परामर्शभ्रमनिरासायाह । पूर्वोक्तेति । अध्यात्मेति । अध्यात्मविषयकज्ञानविषये अतिशयेन निपुण इत्यर्थः । अध्यात्मेति बहुव्रीहौ तु व्याख्याने तमवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञानिष्वित्येव ब्रूयात् । उक्तहेतोरेवाह । धर्मेति ।

कौर्मे तु एवमुक्तम् , (अ० ३०)

अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव वा ।
दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ (श्लो० २)

बा० प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेत् ब्राह्मणः क्वचित् ।
यदाहुर्ब्राह्मणाः शान्ता विद्वांसस्तत् समाचरेत् ॥ (श्लो० ३)
वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान् द्विजः ।
स एव स्यात् परो धर्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति ॥ (श्लो० ४)
अनाहिताग्नयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः ।
यद् ब्रूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ (श्लो० ५)
अनेकधर्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविशारदाः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्तैते परिकीर्त्तिताः ॥ (श्लो० ६)
मीमांसान्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला द्विजाः ।
एकविंशतिसङ्ख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥ (श्लो० ७) इति ।

इत्युपोद्घातः ॥ ९ ॥

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

मि० एतैर्नवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोद्घातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां धर्मान्वक्तुं प्रथमं तावद्वर्णानाह ।

या० ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

मि० ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणाः । तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः । द्विर्जायन्त इति द्विजाः । 'तेषां' द्विजानां 'वै' एव न शूद्रस्य । 'निषेकाद्याः' निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः । 'श्मशानं' पितृवनं तत्संबन्धि कर्म अन्तो यासां ताः क्रियाः मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

बा० सङ्गतिमाह । एतैरिति । उपोद्घातमिति । उप समीपे उद्धृत्य हन्यते इत्युपोद्घातः उदाहारापरपर्यायः । उपोद्घात उदाहार इत्यमरोक्तेः ।

तदुक्तमभियुक्तैः,

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः । इति ।

प्रकृतनिर्वाहकसाधारणपरिभाषेति यावत् । एतदेव स्पष्टीकृतं सकलेत्यनेन । तावदिति । यावन्तो वर्णास्तान् सर्वान् वर्णानित्यर्थः । 'त्वाद्याः' आद्यास्तु । ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्राह्मणेति । तेषां मध्ये इति शेषः । द्विजपदं योगरूढमित्याह । द्विरिति । उपनयनतो द्वितीयं जन्मेति स्पष्टमन्यत्र । वैशब्दार्थमाह । एवेति । क्वचित् वै एवेत्येव पाठः । तद्व्यावर्त्यमाह । न शूद्रेति । अनेन तस्यामन्त्रकाः क्रिया इति दर्शितम् । अतएव

बा० यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

इति । पितृवनमिति । मृतशरीरनिधानस्थानमित्यर्थः । तस्य तत्त्वासम्भवात् साहचर्याल्लक्ष्यार्थमाह । तदिति । पराचीग्निरूपप्रेतसंस्कार इत्यर्थः । तृतीयान्तात्तसिरित्याह । मन्त्रैरिति । अत्रेदं बोध्यम् ।

पुंसवने च सीमन्ते तथा चौलोपनायने ।
गोदाने स्नानउद्वाहे नान्दीश्राद्धं पुरोदिने ॥
अतोऽशुचौ सपिण्डाः स्युरेकगृहनिवासिनः ।
सहस्वान्नाः समाचारा भवन्त्येकान्नभोजिनः ॥
अन्त्ये दशाहपर्यन्तं भद्रे मातृविसर्जनात् ।
नित्यानुषङ्गस्वधापिण्डशीताम्बुस्नानवर्जिताः ॥
तएव गोत्रिणः प्रोक्ता हव्यकव्येषु गर्हिताः ।

इति । ये सपिण्डाः पुरुषत्रयान्तर्वर्त्तिनः सन्तो मङ्गल्ये विवाहादौ पृथक्सद्मनिवासिनः सन्तः पृथक् पाकं कुर्वन्ति अथच स्वधाकर्मादि कुर्वन्ति तान् पितृपतिः सोमोऽहये सर्पेभ्यो ददाति । यद्वा उमया सह वर्त्तमानः सोमो रुद्रः संहारकर्त्ता स स्वस्याभरणभूतेभ्यः सर्पेभ्यो ददाति । यद्वा निर्ऋतेरुपस्थे यमस्य पुरतो दधाति । ददातीत्यर्थे ददातु दधातीत्यर्थे दधात्विति प्रयोगः । सोमो वीरं कर्मण्यं ददातीतिवत् । यदा सङ्कटादिना एकान्नभोजित्वमेकगृहनिवासित्वं तेषां न सम्भवति तदा कथमित्यत्राह

सङ्ग्रहे,

सर्वान् भोजयितुं कश्चिदसमर्थो भवेद्यदि ।
सर्वैः स्वं स्वञ्च सम्पाद्य कार्यमेकान्नभोजनम् ॥
सङ्कटात् सहवासस्य सम्भवो न भवेद्यदि ।
स्वसद्मवासिनः सन्तः स्वधाकर्मादिवर्जनात् ॥ १० ॥

इति ।

मि० इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति ।

या० गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

मि० गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम्, एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानम् 'ऋतौ' ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे वा मासि

मि० सीमन्तोन्नयनम् । एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् ।

यथाऽऽह देवलः,

सकृत् सुसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । इति ।

'एते' आ इते आगते गर्भकोशात्कुमारे जाते जातकर्म । एकादशेऽहनि नामकरणं,तच्च पितामहमातामहादिसम्बद्धं कुलदेवतासम्बद्धं वा । यथाऽऽह शङ्खः, "कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्" इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमलक्षणं कर्म सूर्यावेक्षणं कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलम् । कार्यमिति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

बा० सङ्गतिमाह । इदानीमिति ।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । अन्विति । अनुक्रमेण वक्तीत्यर्थः । अनुगतेति । अन्वर्थमित्यर्थः । एवमिति । एतद्वद् वक्ष्यमाणानि पुंसवनादीन्यप्यनुगतार्थानि कर्मनामधेयानीत्यर्थः । पद्ये वृत्तानुरोधेन वाक्ये उक्तेऽपि नामधेयता समस्तस्यैवेत्याह । पुंसेति । स्पन्दनादित्यस्य व्याख्या चलेति । नामैकदेश इति न्यायेनाह । सीमन्तोन्नेति । आद्यसंस्कारकाले गर्भाभावेन तत्रासन्देहेन गर्भकालिकसंस्कारत्वादनयोर्गर्भक्षेत्रसंस्कारतासन्देहनिरासायाह । एते चेति । "अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे" इति पारस्करेणोभयोः क्षेत्रसंस्कारताऽभिधानादिति भावः । सकृत्करणे मानमाह । यथाहेति । इदञ्च गर्भाधानादित्रितयपरमेव अन्यस्य असम्भवात् । ननु सीमन्तोन्नयनांशे युक्तमिदं यद्यपि,

अतएव हेमाद्रौ

हारीतोऽपि,

सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

तत्रैव विष्णुरपि,

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति । गर्भार्थमेवाधानवत् स्त्रीसंस्कारत्वात् सकृदेव कृतः सीमन्तः सर्वानेव गर्भान् संस्करोति इति सुदर्शनाचार्योऽपि । तथापि पुंसवनांशे न युक्तम् ।

आवर्त्ततइदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ।

इति बह्वृचकारिकायामुक्तत्वात् । पुमांसं जनयतीति फलस्य सूत्रकारेणैव उपदिष्टत्वाच्चेति चेन्न । "एष वा अनृणो यः पुत्री" इत्यादिवचनैः सकृदपि पुत्रोत्पादनस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तदङ्गं पुंसवनं प्रथमे गर्भे कर्त्तव्यमेव, तदनन्तरमुक्तसूत्राद्यत्र यत्र पुत्रेच्छा तत्र कार्यं नान्यत्र, यस्य तु कन्येच्छैव तस्य सकृदपि न इति तात्पर्यात् । सुदर्शनोऽपि इत्थम् ।

बा० न चैवमपि,

सीमन्तोन्नयनं कर्म तत् स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचित् गर्भस्य संस्कारात् गर्भे गर्भे प्रयुञ्जते ॥

इति विष्णुविरोध इति वाच्यम् । केचिदित्युक्तैव तस्यासिद्धान्तत्वसूचनात् । कृतेऽभ्युदय इत्येवम्परत्वाच्च ।

तथा च आश्वलायनस्मृतौ ,

प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ।

इति । बलिर्विष्णुबलिः । स च गर्भाष्टमे मासि कार्यः । इदञ्च "बह्वल्पं वा" इति वचनात् गृह्यसूत्रानुक्तेरिदानीं नाचरन्ति इति दिक् । तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठेषु आद्यं सीमन्तेन सह वा । तत्र आपस्तम्बगृह्ये "पुंसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण" इति । "सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि" इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि ,

गर्भस्पन्दनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तथा ।
सीमन्तोन्नयनं कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति । तत्र व्यक्तिस्तृतीये चतुर्थे वा मासे, बह्वृचादिषु स्मृत्यन्तरेषु चोभयथा दर्शनात् । तत्र यदि चतुर्थे पुंसवनं तदा पूर्वं सीमन्तं कृत्वा पश्चात् पुंसवनं कार्यं, चोदितकालानतिक्रमणात् । मन्त्राम्नानसूत्रोपदेशयोः क्रमार्थत्वाच्च । साहित्यपक्षे नान्दीश्राद्धादि तन्त्रेणैव, देशकालकर्त्रैक्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ (का० ख० ५ श्लो० १०)

इति छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एतत् बह्वीनामपत्नीनां युगपत्संस्कारकरणविषयमिति वोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करणे इति अन्ये । स्मृत्यर्थसारेऽप्युक्तम् इदम् । येन कर्मणा क्षिप्रमेव सूते न चिरकालं पीड्यते तादृशमपरमपि क्षिप्रं पुंसवनं तद्गृह्ये * उक्तम् । "अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाऽभिमृश्यैताभिरद्भिरुत्तराभिरवोक्षेत्" इति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । अनवलोभनं त्वाश्वलायनानामावश्यकं न तैत्तिरीयाणाम् । †सप्तमाष्टमौ द्वितीयेऽधिकौ । यावत्प्रसवं तदुत्तरमपि द्वितीयमावश्यकम् । "यावद्वा न प्रसव" इति शङ्खात् ।

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति सत्यव्रतात्च । अनयोर्नियतकालत्वादस्तादिष्वपि करणे न दोषः । तद्रहितकाललाभे तु तत्र न कार्यमिति बोध्यम् ।

---

* आपस्तम्बगृह्ये । † सप्तमाष्टममासौ पुंसवनसीमन्तयोर्मध्ये द्वितीये सीमन्ते अधिकौ ज्ञातव्यौ । पुंसवनस्य तु तदानीं फलाभावान्नानुष्ठानम् ।

बा० अथ प्रसङ्गाद् गर्भिण्यास्तत्पतेश्च धर्मा उच्यन्ते ।

तत्र तावत् पारिजाते—

कश्यपः,

गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥
नदीप्रतरणञ्चैव शकटारोहणं तथा ।
उग्रौषधं तथा क्षारं मैथुनं भारवाहनम् ॥
कृते पुंसवने चैतद् गर्भिणी परिवर्जयेत् । इति ।

मूलमपि,

दौर्हृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वा ऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ इति ।

दौर्हृदं गर्भिणीप्रियमित्यर्थः ।

मासात्तु पञ्चमादूर्ध्वं निन्दिता बहुदोषकृत् ।
गुर्विणी पञ्चमादूर्ध्वं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
पित्रर्थं पञ्चयज्ञार्थं पाकं कर्त्तुं न साऽर्हति । इति ।

संवर्त्तः,

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।
न स्नातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
नोपस्करेषूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु ।
जलं न चावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् ॥
वल्मीकायां न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ।
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
न शयालुः समातिष्ठेद् व्यायामञ्च विवर्जयेत् ।
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
वर्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च ।
न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ॥
न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचित् ।
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती ॥
नामङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ।
कुर्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यं मङ्गलतत्परा ॥

बा० सर्वौषधीभिः काष्ठेन वारिस्नानं समाचरेत् ।
कृतरक्षा ऽनसूया च वास्तुपूजनतत्परा ॥
तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ।
दानशीला तृतीयायां पार्वत्यां नक्तमाचरेत् ॥
शान्तवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण च गर्भिणी ।
यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शीलायुर्वृद्धिसंयुतः ॥
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।
तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन्यत्नमाचर ॥

गालवोऽपि,

दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्जयेत् गुर्विणीपतिः ॥ इति ।

संग्रहेऽपि,

प्रेतवाहोदधिस्नानं वपनं पिण्डपातनम् ।
विदेशगमनञ्चैव न कुर्यात् गुर्विणीपतिः ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि,

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेत् गुर्विणीपतिः ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्ध्वञ्चान्यत्तु वेदवित् ॥ इति ।

श्राद्धं तद्भोजनमित्यर्थः ।

केशान्मासत्रयादूर्ध्वं धारयेत् गर्भवान् द्विजः ।
यज्वनः पर्वणोः क्षौरं धारणं त्वाहिताहते ॥

इति अन्यत्र ।

विवाहमौञ्जीचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
अन्तर्वत्न्याञ्च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

इति अन्यत्र ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं
मृतस्य वाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।
तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं
यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ इति ।

जातकर्मेति ।

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।

इति पारिजाते ।

बा० वसिष्ठः,

प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते। इति।

संवर्त्तः,

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि।

दैवाददीतकालं चेदतीते सूतके भवेत्॥ इति।

विष्णुधर्मेऽपि,

अच्छिन्ननाभि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि।

तच्च हेम्नैव कार्यम्।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान्।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकाङ्क्षयन्॥

इति संवर्त्तात्। एतच्च मृताशौचमध्येऽपि कार्यं। तदाह हेमाद्रौ

प्रजापतिः,

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्।

कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति॥ इति।

उक्तकालातिक्रमे कालान्तरमाह

बृहस्पतिः,

मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिश्चिन्त्यः प्रमाणतः।

नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः॥

इति। इदञ्च रात्रौ सन्ध्यायां ग्रहणे जाताशौचान्तरमध्येऽपि कार्यम्। मृताशौचेऽपि तदैव आशौचान्ते वा।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः। इति।

पितरि देशान्तरस्थे पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेण कुर्यात्। एवं नामकर्मण्यपि। परन्तु तस्य नियतकालत्वेऽपि विष्टिवैधृतिव्यतीपातग्रहणसंक्रान्तिश्राद्धदिनेषु निषेधः। अस्तादिनिषेधस्तु न, नियतकालत्वात्। तदतिक्रमे तु सोऽप्यस्तीत्यन्यत्र विस्तरः।

अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या प्राणायामविवर्जिता।

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत्॥ इति।

अथ प्रसङ्गात् दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः।

तथाऽऽह

बौधायनः,

पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः। शोणितशुक्रसम्भवो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानपरित्यागविक्रयेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्। न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः। प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते

बा० द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकञ्चाचार्यञ्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्ममिति। अथ बन्धूनाहूय मध्ये राजनि चावेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत। ददामीतीतर आह। तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामीति। अथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाञ्जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्दक्षिणां ददात्येते एव वाससी एते एव कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं यद्येवं कृत्वौरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागेष भवतीति ह स्माह बौधायनः।

अथ प्रसङ्गात् षष्ठीपूजनम्।

तत्र नारदः,

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः।
रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः।
रात्रौ जागरणं कुर्य्युर्दशम्यां चैव सूतके॥ इति।

अथ प्रयोगः।

अद्येत्यादि ममास्याः सूतिकाया अभिनवजातकुमारस्य च नैरुज्यदीर्घायुष्यलाभसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामो गणपतिदुर्गेष्टदेवताकुलदेवताग्रामदेवतागौर्यादिषोडशमातृषट्कृत्तिकाकार्त्तिकेयायुधविष्णुमहाषष्ठ्यादीनां यथामिलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये। तदङ्गत्वेनादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य। प्रथमं पाद्यार्घ्याचमनीयादिना गणपतिं पूजयेत्। ततस्तत्प्रार्थना।

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन।
भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु॥
लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः॥
इति गणपतिं प्रार्थ्य सर्षपान् विकिरेत्।
अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया॥

ततो महीद्यौरित्यादिपूर्णपात्रनिधानान्ते पूर्णपात्रोपरि वरुणं संपूज्य तत्राग्न्युत्तारितां प्रतिमां स्थापयेत्। ततोऽक्षतपुञ्जेषु पूगीफलेषु वा गणपतिदुर्गाद्यावाहनं कृत्वा पूजयेत्। तत्रादौ गणपतिपूजा। ततो जयन्तीमन्त्रेण दुर्गां पूजयेत्।

वा० जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

तत इष्टदेवताकुलदेवताग्रामदेवतापूजां सावाहनां विधाय षोडशमातृका आवाह्य पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

मातरः सर्वभूतानां सर्वकल्याणहेतवः ।
पूजिता भक्तितः सर्वा रक्षध्वं मम बालकम् ॥

ततः षट्कृत्तिकाः पूज्याः ।

शिवा संभूतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेवच ।
अनसूया क्षमा चैव षडेताः कृत्तिका मताः ॥
अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥
सरस्वत्या सह ब्रह्मा भवान्या शङ्करस्तथा ।
लक्ष्म्या नारायणः पूज्यो लोकपालादयस्तथा ॥

शिवायै नम इत्यादिना प्रत्येकमावाह्य पूजयेत् । ततः कार्त्तिकेयमावाह्य पूजयेत् । ततस्तत्प्रार्थना ।

ॐ कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
कुमारं रक्ष मे देव कार्त्तिकेय नमोऽस्तु ते ॥

तत आवाह्य खड्गं पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

असिर्विशसनः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्माधारस्तथैव च ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका चैव गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
रोहिण्यश्च शरीरं ते धाता देवो जनार्द्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः ॥
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ।
विधातृदेवि कल्याणि सदाऽशुभविनाशिनि ॥
चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमोऽस्तु ते ।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य सदा प्रिय ।
वंशं वर्धय मे वंश सदानन्द नमोऽस्तु ते ॥

बा० मुसलस्य,

माथुरं यद्बलं यच्च विष्णोरमिततेजसः।
समर्पय त्वं मुसल तत्सर्वं पुत्रके मम॥

ततः शङ्खपूजा,

पुण्यस्त्वं सर्वपुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम्।
विष्णुना विधृतोऽसि त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।
शङ्खोऽसि धवलोऽसि त्वं महापातकनाशन॥

मन्थानस्य,

मन्थान मन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया।
अतो ममास्य पुत्रस्य मन्थ विघ्नं नमो ऽस्तु ते॥

विष्णोः,

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् सदा विजयवर्द्धन।
शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु बालकल्याणमेव च।
रक्षां करोतु भगवान् स्वयमेव जनार्दनः॥

लाङ्गलस्य,

हलायुध महाभाग सर्वोपद्रवनाशन।
बालं मम सदा रक्ष रौहिणेय नमोऽस्तु ते।

ततः षष्ठीं पूजयेत्,

ॐकारेण प्राणायामं कृत्वा दीर्घस्वरयुक्तेन षकारेण न्यासं कुर्यात्। ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ षीं तर्जनीभ्यां०। ॐ षूं मध्यमाभ्यां०। ओं षैं अनामिकाभ्यां०। ओं षौं कनिष्ठिकाभ्यां०। ओं षः करतलकरपृष्ठाभ्यां०। एवं हृदयादिन्यासं विधाय ध्यायेत्। तद्यथा। षां हृदयाय नमः। षीं शिरसे स्वाहा। षूं शिखायै वषट्। षैं कवचाय हुं। षौं नेत्रत्रयाय वौषट्। षः अस्त्राय फट।

स्फुरत्पद्मासनां देवीमर्द्धपद्मासने स्थिताम्।
सर्वालंकारशोभाढ्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
सदाऽमृतं स्रवन्तीं च पीतकौशेयवाससम्।
चतुर्भुजां दक्षिणेन स्थूलं दण्डं च बिभ्रतीम्॥
वामेन चोर्ध्वहस्तेन धृतनीलोत्पलां शुभाम्।
वामदक्षिणहस्ताभ्यां गृहीतविविधायुधाम्॥

ध्यात्वा तां संनियम्य दक्षिणनासापुटेन निःसार्य पूर्वलिखिताष्टदले स्थापितप्रतिमायां कुड्यप्रतिमायां चावाह्य निवेशयेत्।

वा० आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते ।
शक्तिभी रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥

महाषष्ठि इहागच्छेह तिष्ठ इत्यावाह्य पूजयेत् । जन्मदायै नमः जन्मदामावाहयामि । जीवन्तिकायै नमः जीवन्तिकामावाहयामि । तदस्तुमित्रावरुणा० । पूजामन्त्रः, यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं० ।

जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसीद देवि कल्याणि नमस्ते देवि षष्ठिके ॥
षष्ठि देवि महासत्त्वे सर्वेषां च सुतप्रदे ।
वरदे त्वत्प्रसादेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति संपूज्य ।

नैवेद्यानि च पक्वान्नं पायसं पोलिका तथा ।
पिष्टगोलिसमायुक्ता नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

नैवेद्यम् ।

फलैर्नानाविधै रम्यैः षष्ठासन्तुष्टिकारकैः ।
फलेन फलितं सर्वं सफलाश्च मनोरथाः ॥

फलम् । देवताप्रणामः,

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।
इमं च रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥

बालसमर्पणम्,

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
षष्ठि देवि नमस्तुभ्यं सूतिकागृहशालिनि ।
पूजिताऽसि परं भक्त्या सबालां रक्ष मातरम् ॥
यमिनी सर्वभूतानां वर्द्धिनी सर्वसम्पदाम् ।
बोधिनी सर्वविद्यानां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥
जननी सर्वलोकानां बालानां च विशेषतः ।
नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रक्ष सर्वतः ॥
एनं रक्ष महाषष्ठि सदा त्वं विघ्ननाशिनि ।
बालं समातरं रक्ष नित्यमेव कुले स्थिता ॥
सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥

बा० षष्ठिके हि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥
अस्मिंस्तु सूतिकागारे देवीभिः परिवारिता ।
रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनी ॥
अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।
नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥
मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ।
शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां बालानां हितकारिणी ॥
मातेव रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ।
रुद्राणी रुद्ररूपेण सर्वविघ्नविनाशिनि ॥
प्राणदे बलदे देवि रक्ष बालं शुभा भव ।
अमुं मम कुलोत्पन्नं रक्ष त्वमिह बालकम् ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।
मातेव रक्ष मे बालं श्वापदात्पन्नगात्तथा ॥
त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।
रुद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
धात्री त्वं कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुते ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो बालं मार्जयेत् ।

बलेन येन विधृतं शैलशृङ्गं समुच्छ्रितम् ।
कृष्णेनैकेन हस्तेन तद्बलं स्यात्सुते मम ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।
यतः समागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

कार्त्तिकेयप्रार्थना,

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां यमस्य च भवस्य च ।
निक्षेपमिममप्यात्तं ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥
अथ आयुर्वेदोक्तां रक्षां बालस्य समीपे पठेत् ।
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
ये ये त्वाऽभिभवन्ति स्म ब्रह्मा तान् हन्तु सर्वदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
विदिक्षु दिक्षु ये चान्ये त्वां रक्षन्तु ततस्ततः ॥

व्या० पान्तु त्वाम् ऋषयो देवाः शस्ता राजर्षयस्तथा ।
पर्वत श्चैव नद्यश्च तथा सर्वे च सागराः ॥
अग्नी रक्षतु जिह्वायां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानं त्वपानं च पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मतिं वाचस्पतिस्तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नासिकां पातु ते वायू रोमाण्योषधयस्तथा ॥
आकाशं त्वनिशं पातु देहं तव वसुन्धरा ।
वैश्वानरस्तव शिरो विष्णुस्तव पराक्रमम् ॥
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा पादौ तथा भुजौ ।
एते देहविशेषेण तव नित्या भवन्त्विह ॥
एतद्वेदोक्तमन्त्रैस्तु कृत्वा व्याधिविनाशनम् ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
ब्रवीतु स्वस्ति ते विष्णुः स्वस्ति ते नारदादयः ।
स्वस्ति चाग्निश्च वायुश्च स्वस्ति देवा महोरगाः ।
पितामहकृतं स्वस्ति ह्यायुः कुर्वन्तु ते सदा ॥

अनेन स्तोत्रेणैकादशतन्तुभिरेकादशसूत्रग्रन्थिं बध्वा सूतिका बालककण्ठे रक्षाबन्धनं करोति । ततो गौरसर्षपसैन्धवनिम्बपत्रैर्धूपः सूतिकागृहे देयः ।

ततः क्षेत्रपालं पूजयेत् । देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैरुज्यदीर्घायुष्यसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामोऽत्र पूजनीयदेवतासहितक्षेत्रपालपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । भैरवाय नमः । भैरवमावाहयामि । क्षेत्रपालाय नमः । क्षेत्रपालमावाहयामि । गन्धर्वानावाहयामि । भूतादीनावाहयामि । योगिन्यादीनावाहयामि । मातॄः आवाहयामि । आदित्यादीनावाहयामि । दिक्पालानावाहयामि । द्वारमातॄः आवाहयामि । आवाहितदेवताः संपूज्य माषभक्तबलीन् दद्यात् ।

निर्वाणं निर्विकल्पं निरुपमममलं निर्विकारं सकोपं
चक्रं दण्डं दधानं हुतवहवदनं रुद्रवन् मन्त्रभावम् ।
स्फूत्कारावद्धरावं भ्रुकुटितटमुखं भैरवं शूलपाणिं
खट्वाङ्गैः कोटिभीमं डमरुकसहितं क्षेत्रपालं नमामि ॥

भैरवाय नमः इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि ।

बा० नानारूपधराः सर्वे गन्धर्वा देवयोनयः ।
स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
गन्धर्वेभ्यः० ।
क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।
बालस्य विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं बलिम् ॥
क्षेत्रपालाय० ।
भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः ।
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
भूतादिभ्यो नमः इ० ।
योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।
शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वाः मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
योगिन्यादिभ्यः० ।
नानारूपधराः सर्वा मातरो देवयोनयः ।
स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
मातृभ्यो नमः इ० ।
आदित्याद्या ग्रहा ये च नित्यं स्वर्गनिवासिनः ।
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
आदित्यादिभ्यो० ।
दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
दिक्पालेभ्यो० । चामुण्डायै नमः ।
नन्दे नन्दिनि वासिष्ठे वसुदेवे च भार्गवे ।
जये च विजये चैव षडेता द्वारमातरः ॥
द्वारमातृभ्यः । * त्रातारमिन्द्र० गर्ग इन्द्रः त्रिष्टुप् इन्द्रप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः ।
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं
स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥

इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो इन्द्र दिशां रक्ष बलिं भक्ष मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्ता क्षेमकर्त्ता शान्तिकर्त्ता पुष्टिकर्त्ता

* त्रातारमिन्द्र इति मन्त्रस्य गर्ग ऋषिः, इन्द्रो देवता, त्रिष्टुप् छन्दः इत्यस्य संक्षिप्तं रूपमेतत्। एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

बा० तुष्टिकर्त्ता शुभदो भव इति सर्वत्र बोध्यम् । अग्निं० काण्वो० मेधातिथिः० गायत्री० । अग्निप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अग्नये साङ्गाय० । भो अग्ने० दिशां रक्ष० । यमाय सोमं० यमो० यमो० ऽनुष्टुप् । यमप्रीत्यर्थम्० ।

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः ॥

यमाय साङ्गाय० । भो यम० दिशां रक्ष० । मोषुणः० घोरकाण्वो० निर्ऋतिर्गायत्री० । निर्ऋतिप्रीत्यर्थम्० ।

मो षु णः परा परा निर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् ।
पदीष्ट तृष्णया सह ।

निर्ऋतये साङ्गाय० । भो निर्ऋते दिशां० । तत्त्वा यामि० शुनः शेपो० वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्रीत्यर्थं० ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-
स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्यु-
रुशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

वरुणाय साङ्गाय० । भो वरुण० दिशां रक्ष० । तव वायो० आङ्गिरसो वायुर्गायत्री० वायुप्रीत्यर्थम्० ।

तव वायो वृहस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुतः ।
अवांस्यावृणीमहे ।

वायवे साङ्गाय० । भो वायो० दिशां रक्ष० । सोमो धेनुं० गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थम्० ।

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं
सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं
पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥

सोमाय साङ्गाय० । भोः सोम० दिशां रक्ष० । तमीशानं० गौतमः ईशानो जगती ईशानप्रीत्यर्थम्० ।

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं
धियं जिन्वमवसे हूमहे वयम् ।
पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे
रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥

बा० ईशानाय०। भो ईशान दिशां रक्ष०। सहस्रशीर्षा० नारायणोऽनन्तो ऽनुष्टुप् अनन्तप्रीत्यर्थम्०।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतस्पृत्वा ऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥

अनन्ताय साङ्गाय०। भो अनन्त० दिशां रक्ष०। ब्रह्मजज्ञानं० गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्मप्रीत्यर्थम्०।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ता–
द्विसीमतः सुरुचो वेन आवः।
सबुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः
सतश्च योनिमसतश्च विवः॥

ब्रह्मणे साङ्गाय०। भो ब्रह्मन्० दिशां रक्ष०। गणानां त्वा० गृत्समदो गणपतिर्जगती गणपतिप्रीत्यर्थम्०।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत-
आनः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्॥

गणपतये साङ्गाय०। भो गणपते दिशां रक्ष०। भो जन्मदाः इमं बलिं गृह्णीत मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्र्यः पुष्टिकर्त्र्यः तुष्टिकर्त्र्यः शुभदा भवत। भोः षष्ठि देवि इमं बलिं गृहाण मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शान्तिकर्त्री पुष्टिकर्त्री तुष्टिकर्त्री शुभदा भव। भो जीवन्तिके इमं बलिं गृहाण मम स० पुनस्तथैवेति। इन्द्रादिलोकपालाः इमं बलिं गृह्णीत मम स० आयुष्कर्त्तारः क्षेमकर्त्तारः शान्तिकर्त्तारः० भवत०। आकृष्णेन० हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप्० सूर्यप्रीत्यर्थं ब०। आकृष्णेन० सूर्याय साङ्गाय०। भोः सूर्य इमं सदीपं०। आप्यायस्व० गौतमः सोमो गायत्री० सोमप्रीत्य०। आप्यायस्व० सोमाय साङ्गाय०। भोः सोम इमं सदीपं माषभक्त-बलिं०। अग्निर्मूर्द्धा० विरूपोऽङ्गारको गायत्री० अङ्गारकप्री०। अग्निर्मूर्द्धादिवः अङ्गारकाय सां०। भो अङ्गारक इमं सदीपं०। उद्बुध्यध्वं० बुधः सौम्यो बुधस्त्रिष्टुप्० बुधप्रीत्य०।

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः
समग्निमिन्ध्वं बहवः सनीलाः।
दधिक्रामग्निमुषसञ्च देवी–
मिन्द्रावतो ऽवसे निह्वये वः।

बुधाय साङ्गाय०। भो बुध इमं०। बृहस्पते० गृत्समन्दो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पति-प्रीत्य०। बृहस्पते अतिय० बृहस्पतये साङ्गाय०। भो बृहस्पते इमं०। शुक्रः० पाराशरः शुक्रो द्विपदा विराट् शुक्रप्री०। शुक्रः शू शु० शुक्राय साङ्गाय०। भोः शुक्र इमं०। शमग्निः० रिरिंबिटि

बा० शनिरुष्णिक् शनिप्रीत्य० । शमग्निरग्निभिः० शनैश्चराय साङ्गा० । भोः शनैश्चर इमं० । कयानो० वामदेवो राहुर्गायत्री राहुप्रीत्य० । कयानश्चित्र० राहवे साङ्गा० । भो राहो० । केतुं० मधुच्छन्दाः केतुर्गायत्री० केतुप्रीत्य० । केतुं कृण्वन्० केतवे साङ्गाय० । भोः केतो इमं० । जातवेदसे० कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्० दुर्गाप्रीत्यर्थं० । जातवेदसे० दुर्गायै साङ्गायै० भो दुर्गे इमं० । भोः कार्त्तिकेय इमं० । भोः खड्ग इमं० । भोः शर इमं० । भो मन्थान इमं० । भोः क्षेत्रपाल इमं० । गणपतये नमः । दुर्गायै नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यः० । ग्रामदेवताभ्यः० । षट्कृत्तिकाभ्यः० । अष्टसिद्धिभ्यः० । सरस्वतीसहिताय ब्रह्मणे० । भवानीसहिताय शङ्कराय० । लक्ष्मीसहिताय नारायणाय० । कार्त्तिकेयाय० । खड्गाय० । वंशाय० । मुसलाय० । मन्थानाय० । विष्णवे० । षष्ठीदेव्यै नमः । जन्मदायै० । जीवन्तिकायै च एवं बलीन्दत्वा कृतस्य पूजाविधेः साङ्गतासिध्यर्थं नानानाम-गोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः खाद्यफलताम्बूलदक्षिणाक्षीरापत्यादिदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूयसीं च सङ्कल्प्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । यस्य स्मृत्या० मन्त्रहीनं० । ततः श्रिये जात इति आरार्तिकं देवस्य प्रसूतिकाया यजमानस्य च कुर्यात् । ब्राह्मणैराशिषो देयाः । अत्र दाने नाशौचम् ।

तथाच व्यासः,

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ॥

गोरोचनातिलकं बालस्य कुर्यात् । द्वारसमीपे छागबन्धनं मुसलधारणं शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्जागरणमिदं सर्वमाचारप्राप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण षष्ठिकापूजा ।

प्रथमं बहिर्बलिदानम् ।

क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।
बालस्य विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं बलिम् ॥
षष्ठीगृहार्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ।
भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रक्षसां गणाः ॥
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
पूर्वादिदिग्विभागेषु स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥
शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ॥
शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
नानारूपधराः सर्वा मातरो देवमातरः ॥

बा० स्वयं रक्षन्तु मे पुत्रं मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥
शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।
आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे ये नित्यं स्वर्गवासिनः ॥
रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम् ।

ततो गृहं प्रविश्य द्वारदेशे गणपतिपूजां कुर्यात् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वं लम्बोदर गजानन ।
षष्ठीगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥
लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

द्वारमध्ये ॐ गणपतये नमः । द्वारस्य दक्षिणे ॐ क्षेत्रपालाय नमः । द्वारस्य वामे ॐ दुर्गायै नमः । द्वारात् षष्ठिकास्थानं गत्वा गौर्यादिषोडशमातरः पूज्याः गौरी पद्मा शची मेधेत्यादिनामभिः । दुर्गा श्रीश्च पूज्या ।

यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥

इति श्रियं संपूज्य वसोर्धारां दद्यात् त्रिः पञ्च सप्त वा । तत्र घृतवसोर्धारामन्त्रा ऋग्वेदोक्ताः । सहस्रधारः पवते । १ । शतधारमुत्समुक्षीयमाणम् । २ । सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण्य इत्यादि सार्द्धं द्वे ऋचौ । २ ।

अथ षष्ठिकापूजा ।

तत्र क्रमः । देशकालौ स्मृत्वा अद्य रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य नैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया भगवत्याः श्रीमहाषष्ठिकादेव्याः पूजनीयसमस्तदेवतासहिताया एभिरुपचारैः पूजनमहं करिष्यइति संकल्प्य षष्ठ्यावाहनं कुर्यात् ।

आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते ।
शक्तिभिः सह पुत्रं मे रक्ष जागरवासरे ॥

इत्यावाह्य तदस्तु मित्रावरुणेति प्रतिष्ठाप्य कलशे कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ षीं तर्जनीभ्यां नमः । ॐ षूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ षैं अनामिकाभ्यां नमः । ॐ षौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ षः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ षां हृदयाय नमः । ॐ षीं शिरसे स्वाहा । ॐ षूं शिखायै वषट् । ॐ षं कवचाय हुं । ॐ षौं नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ षः अस्त्राय फट् इति न्यासौ विधाय ततः षोडशोपचारैः पूजामारभेत । एतानि पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कपुनराचमनीयानि षष्ठीभट्टारकायै नमः । इदं चन्दनानुलेपनं षष्ठीभट्टारकायै नमः । इदमाच्छादनं षष्ठीभट्टारकायै नमः । ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा बलिं दद्यात् ।

वा० शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।
मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनी ।
प्रसन्ने वरदे देवि स्वयं रक्ष हि बालकम् ॥
भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।
मातेव रक्ष मे पुत्रं श्वापदात्पन्नगात्तथा ॥
त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।
रुद्रशक्तिः समाख्याता महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ।

ॐ नमो भगवत्यै षष्ठीभट्टारकायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै सवाहनायै नम इति पूजां विधाय कार्त्तिकेयपूजां कुर्यात् ।

कार्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
कुमारं रक्ष भीतिभ्यः पाहि देव नमोऽस्तु ते ॥

ततो मन्थानपूजा ।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवेन निर्मितः ।
पूजितश्च विधानेन सूतीरक्षां कुरुष्व मे ॥

अथ खड्गपूजा ।

असिर्विशासनः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजासङ्कल्पः ।

अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया एतानि गन्धपुष्पपत्राक्षतधूपदीपताम्बूलाच्छादनपक्वान्नपरमान्नपूरिकाशष्कुलीपिष्टकादिनैवेद्यादीनि भगवत्यै महाषष्ठीदेव्यै पूजितसमस्तदेवतासहितायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै सवाहनायै मयोत्सृष्टानि प्रीयन्तां न मम। इति समस्तदेवताः सर्वोपचारैः सम्पूज्य माङ्गल्यतूर्यादिशब्दैः सह सूतिकासहितबालरक्षार्थं वस्त्रं निवेदयेत्। इदं वस्त्रं बृहस्पतिदैवत्यं भगवत्यै न मम॥ ग्रहेभ्यो नमः। क्षेत्रपालाय नमः। स्थानपालाय नमः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। सर्वाभ्यो मातृभ्यो नमः।

अथ बालस्याङ्गन्यासः ।

ॐ षष्ठि हृदयाय नमः। ॐ षष्ठि शिरसे स्वाहा। ॐ षष्ठि शिखायै वषट्। ॐ षष्ठि कवचाय हुं। ॐ षष्ठि नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ षष्ठि अस्त्राय फट्। ततो व्यजने कृत्वा बालकाघमर्षणम्। मार्जनं कुशेन। ततो बालकसमर्पणम्।

बा० देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।
अर्पितं रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
जननी सर्वभूतानां बालकानां विशेषतः ।
नारायणीस्वरूपेण पुत्रं मे रक्ष सर्वतः ॥
भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीभ्यः शरोत्करैः ।
सुतं मे स्वसुतं कृत्वा रक्ष रक्ष वरानने ॥
गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
एवं रक्ष महाषष्ठि सदा त्वं विघ्ननाशिनि ।
बालं समातरं रक्ष नित्यमन्तःकुटीस्थिता ॥
सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
सर्वतः षष्ठिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥
षष्ठि देवि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥
अस्मिंस्तु सूतिकागारे दैवतैः परिवारिते ।
रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनि ॥
अयं कुले ममोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।
नीतो मातर्महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥

ततो बालस्य मार्जनम् ।

माथुरं यद्बलं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
हरस्य यद्बलं सर्वं तत्सर्वं पुत्रके मम ॥
शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।
यतः समागतं सर्वं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

ततो जातहारिण्यो मातरः पूज्याः ।

जातं हरन्ति या बालं मातरो गूढविग्रहाः ।
अभिरक्षन्तु मे पुत्रं बलिपूजां हरन्तु नः ॥

ततो नारायणपूजा ।

त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान् सदा द्विजविवर्द्धनः ।
शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ततो वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य करे स्थित ।
वंशं वर्द्धय मे वंश सदानन्द नमोऽस्तु ते ॥

बा० ततः षष्ठिकापूजा ।

शिवां सम्भूतिं प्रीतिं सन्नतिम् अनसूयां क्षमां च प्रत्येकं गन्धादिभिः सम्पूज्य ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च ।
निक्षेपार्थमिमं दत्तं ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥
रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतप्रिये ।
आयुष्प्रमाणं सकलं संख्येयं ते हरिप्रिये ॥
अन्तरा ह्यायुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।
विद्यारोग्येषु वित्तेषु निबर्हस्वाचिरेण तान् ॥

इति पठित्वा क्षमस्वेति विसृज्य ततस्तु गव्यघृतसैन्धवनिम्बपत्रसितसर्षपात्मको धूपः सूतिकागृहे देयः । सवल्कलं पूगफलं दद्यात् ।

सवल्कलं पूगफलमिदन्ते षष्ठि देविके ।
तव जातस्य बालस्य ददाम्यायुःसमृद्धये ॥

तत आयुर्वेदोक्तां रक्षां बालसमीपे पठेत् ।

कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमोदताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुषु ये चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वास्सर्वे च सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान्वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मतिं वाचस्पतिस्तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पातु निशा तव ॥

बा० रेतस्त्वाप्यायनं त्वापो लोमान्योषधयस्तथा ।
आकाशं चान्तरं पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्माऽऽत्मानं भ्रुवौ ध्रुवः ॥
ततो देहं विशेषेण नव नित्याधिदेवताः ।
एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा व्याधिविनाशनम् ॥
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

ततः प्रणम्य विसृजेत् । चरणेनैकेनोपानहमपरेण काष्ठपादुकामारुह्य दक्षिणकरेण खड्गं धृत्वा पश्चात् वारत्रयं गौरीपुत्रो यथा स्कन्द इति श्लोकं पठित्वा षष्ठिकापूजामाचरेत् ।

ततो हलपूजा ।

निदानं सर्वसस्यानामायुधं शितिवाससः ।
हल पालय मे पुत्रं सर्वप्रिय नमोऽस्तु ते ॥

ततः वृषभकपालपूजा ।

कपाल त्वं वृषस्यांशः श्मशानस्थितिभाक् सदा ।
भूतदैत्यपिशाचेभ्यः पुत्रं मे रक्ष सर्वदा ॥

ततो गृहमागत्य कुशतिलजलान्यादाय दक्षिणां दद्यात् । ॐ अद्य अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य समाशतनैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यबलपुष्टिकामनया कृतैतत्षष्ठिकादिदेवता-पूजाप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं दक्षिणाम् इदं हिरण्यमग्निदैवतं तन्मौल्योपकल्पितं द्रव्यं वा नानानाम-गोत्रेभ्यो दातुमहमुत्सृजे । ततोऽभिषेकाशीर्वादमन्त्रा देयाः । ततः शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्बलवद्भि-र्जाग्रद्भिः सूतिकागृहरक्षां द्वारदेशे छागबन्धनं समुसलायसनिधानं च कारयेत् । अविरतवंश-स्वनेन जागरणं कारयेत् ॥

इति शिवप्रोक्ता षष्ठिकापूजा ।

नामकरणमिति । गार्ग्यः,

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद् बालस्य वै पिता । इति ।

संग्रहे,

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् । इति ।

अत्र मार्गशीर्षादिक्रम इति वृद्धाः । चैत्रादिरित्येके । उक्तकालातिक्रमे नक्षत्राण्याह,

बा० वसिष्ठः,

उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः।
श्रवणादितिमैत्रञ्च स्वाती मृगशिरस्तथा॥
प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि। इति।

आपस्तम्बगृह्ये,

दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता माता वेति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गः स्यात्तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणमिति। अत्र बौधायनो विकल्पान्तराण्याह। ऋष्यनूकं देवतानूकं वा यथैवैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युरिति वसिष्ठो नारदः विष्णुः शिवः यज्ञशर्मा सोमशर्मेत्यादि, अयुजाक्षरं कुमार्याः, विषमाक्षरं श्रीः गौः भारतीत्यादि।

अत्रेदं बोध्यम्।

देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाम्नः सूक्तवाकादौ सङ्कल्पादौ चोल्लेखो बर्बराणां भ्रान्त्यैव। तस्मात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यं कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति आश्वलायनगृह्यसूत्रोक्तनाम्नैव साधुना तदुचितम्। किं चाग्न्यादिनक्षत्रदेवता उक्ताः।

नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम्॥ इति।

वेदाङ्गज्योतिषोक्तं नक्षत्रनाम च तदुपयोगि। नामकरणे नाक्षत्रं नाम नक्षत्रपादाक्षरादि कार्य्यमिति वृद्धाः। गृह्यपरिशिष्टे च क्वचित्तथैवोक्तम्। एतदेव नामकरणप्रकरणे नक्षत्रनाम च निर्दिशति तद्रहस्यं भवतीति आपस्तम्बेनोक्तम्। तदेव च अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनादिति आश्वलायनेनोक्तम्। एवमेव नामकरणे वृद्धशिष्टानामाचारः। अतएव ज्यौतिषे यज्ञकर्मणीत्युक्तम्। तत्तन्नक्षत्रवाचकेभ्यो जातार्थप्रत्यये निष्पन्नं तत्तन्नक्षत्रजं नामेति केचित्। तत्र पुत्रस्य नाम गृह्णाति रौहिणाय तिष्यायेति बौधायनसूत्रं मूलम्। यत्त्वसावसावित्यादिद्वय नामनी इति आश्वलायनेनोक्तं तत्तु सन्दिग्धम्। यत्तु देवत्रातेनानुराधो देवदत्त इति प्रयोक्तव्यमित्युक्तं तत्र सूत्राक्षरानुग्रहश्चिन्त्यः। शांखायनादयस्तु ज्यौतिषोक्तमेवाद्रियन्ते। इदानीमाश्वलायनाः देवत्रातोक्त्या—

निर्दिशेद्यजमानस्य नाम सांव्यवहारिकम्।
नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्मा रौहिण इत्यपि॥

इत्याश्वलायनश्रौतकारिकोक्त्या च तथैवाचरन्ति। नामकरणेऽपि तदेव नाक्षत्रं नामेति च वदन्ति। गुरुचरणास्तु बौधायनादिवाक्ये रौहिणादिपदं तत्तन्नक्षत्रजातत्वेन तत्तद्देवतानामुपलक्षणम्। एवं हि ज्यौतिषेण तेषामेकमूलकल्पनालाघवं भवति। विकल्पस्यानौचित्याच्च। संज्ञापर्यायनामशब्देन पाचकादिशब्दवत् केवलयौगिकश्रावणादिशब्दानां ग्रहीतुमनौचित्याच्च। अभिवादनं प्रयोजनमस्येत्यर्थकाभिवादनीयशब्देन तस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। तस्य साधारण-

बा० त्वादित्याहुः । अत्रत्यं तत्त्वं कलातोऽवगन्तव्यम् । वा चार्थे । तेनान्यस्यापि संग्रहः । तत्राद्यस्य गृह्यसूत्रादिप्रसिद्धत्वात् द्वितीये मानमाह । यथाहेति । तस्यैवार्थमाह । सूर्येति । चन्द्रदर्शनात्मकं देवतानत्यात्मकं वा इदमित्यप्यन्यत्रोक्तम् ।

तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।
ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्य्यस्य दर्शनम् ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे यमोक्तेः ।

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।

इति गर्गः । द्वादशदिनमप्यस्य कालस्तथा च

स्कान्दे,

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
पञ्चमे च तथा मासे भूमौ तमुपवेशयेत् ॥
तत्र सर्वग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ।
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् ॥
प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभम् । इति ॥

पारिजाते पाद्मोक्तमुपवेशनमपि बोध्यम् । स्वस्तिवाचनं कृत्वा वराहपृथिवीदेवगुरुद्विजान् सम्पूज्य मण्डले शिशुमुपवेशयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।
आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥
अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः ।
जीवितारोग्यवित्तषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥
धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तत आशिषो वाचयेदिति । षष्ठे मासीति । आपस्तम्बगृह्येऽपि जन्मतोऽधिषष्ठे मासीति । कालातीतेऽन्नप्राशनेऽस्तादिदोषा अपि बोध्याः । अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यमिति यमः । षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वेति लौगाक्षिः । संवत्सरेऽन्नप्राशनं अर्धसंवत्सरे इत्येके इति शंखः । अत्र सर्वत्र स्वस्वगृह्यानुरोधेन व्यवस्थेति माधवः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥

इति गर्गोक्तम्,

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥

बा० इति बृहस्पत्युक्तम्,

कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥
हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसौ च तिष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु ।
चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमले च लग्ने ॥

इति हेमाद्रौ ज्यौतिषोक्तं च कर्णवेधाख्यं कर्मापि बोध्यम् ।
एवं वर्धापनमपि बोध्यम् । तथाहि
भविष्ये,

सर्वश्च जन्मदिवसे स्नातो मङ्गलवारिभिः ।
नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ।
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ॥
प्रल्हादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ।
षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥

तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोऽप्युक्तः ।
आदित्यपुराणे,

सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥

कृत्यचिन्तामणौ भविष्ये,

गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्तग्रन्थौ च बन्धयेत् ।
गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनादिकम् ॥
सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ।
चिरजीवी यथा त्वं तु भविष्यामि तथा मुने ॥
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।
मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ।
चिरजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥

आ० कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ।
सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ॥
मार्कण्डेयाद् वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये ।

इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे विशेषः ।

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमौ तथा ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥ इति ।

एतच्च वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिसंवत्सरं जन्मदिने आयुष्याद्यभिवृद्ध्यर्थं कुर्यात् । तस्यायं प्रयोगः । तत्रादौ तिलतैलेनाभ्यङ्गं कृत्वा दधि दूर्वां च शिरसि धृत्वा स्नायादुष्णोदकेन । ततः केसरोदकेन स्नात्वा शुक्लवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्तरमुपविश्य गोरोचनातिलकं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादि पठित्वा जलतण्डुलपुष्पफलदक्षिणामादाय सङ्कल्पयेत् । देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाद्य जन्मदिने दीर्घायुर्यशःपुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिद्वारा मार्कण्डेयादिप्रीत्यर्थं मार्कण्डेयादिपूजनमहं करिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं स्वस्तिवाचनं च कृत्वा पीठोपर्यक्षतपुञ्जेषु देवता आवाहयेत् । मार्कण्डेयाय नमः । अश्वत्थाम्ने० बलये० व्यासाय० हनूमते० विभीषणाय० कृपाय० परशुरामाय० ८ इत्येतैर्नामभिर्द्वितीयान्तैश्चावाह्य सम्पूज्य प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्तजीवन ।
चिरजीवी यथा त्वं हि भविष्यामि तथा मुने ॥
नववर्षायुषं प्राप्य तपसा महता पुरा ।
सप्तकल्पान्तकं त्वायुः प्राप्तं हि मुनिना त्वया ॥
आयुर्देहि यशो देहि श्रियं देहि धनं तथा ।
पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च मार्कण्डेय महामुने ॥
द्रोणपुत्र महाभाग चन्द्रतेजःसमुद्भव ।
भवाय बलदोऽसित्वमश्वत्थाम्ने नमोऽस्तु ते ॥
दैत्येन्द्रकुलसम्भूत बले दाता हरेः पुरा ।
प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥
भविष्यत्साम्प्रतञ्चैव अतीतं ज्ञातवान्मुने ।
नारायणसमुद्भूत त्वं व्यासायुष्प्रदो भव ॥
अञ्जनीगर्भसम्भूत कपीन्द्र सबलोत्तम ।
रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन् रक्ष सर्वदा ॥

ब्रा० विभीषण नमस्तुभ्यं समये रामदूतकः ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि पौलस्त्यनन्दन ॥
द्विजेन्द्र भरताचार्य सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृपालुश्च कृपां कुरु ॥
रैणुकेय महावीर्य क्षत्रियान्वयनाशन ।
आयुः प्रयच्छ मे राजन् जामदग्न्य नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुडतिलमिश्रं दुग्धं प्रसृतिना मन्त्रमावर्त्तयन् त्रिः पिबेत् । तत्र मन्त्रः ।

सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।
मार्कण्डेय महाबाहो पिबाम्यायुःसमृद्धये ॥

यस्य स्मृत्या० प्रमादात्कुर्वतां कर्म० इत्युक्त्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते० इति विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।

कर्म चेति चस्त्वर्थोऽत्र संबध्यतइत्याह । चूडालक्षणं त्विति । तत्स्वरूपमित्यर्थः । तदाख्यमिति यावत् । एवं प्रागपि । अनन्वयनिरासाय लिङ्गविपरिणामेनाह । कार्यमितीति । इत्येवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पुंलिङ्गस्यापि । अत्र यथाकुलमित्यनेन सर्वे पक्षाः संगृहीताः । तथाहि । आपस्तम्बगृह्ये जन्मनोऽथितृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोरिति । गर्गनारदवैजवापा अप्येवम् । आश्वलायनानां तु विशेषः,

तृतीये पञ्चमे वाऽब्दे चौलकर्म प्रशस्यते ।
प्राग्वा समे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥

इति आश्वलायनवचनात् ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥
यथाकुलं च केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते । इति ।

कारिकाऽपि,

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत् ।
अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमैकादशेऽपि वा ॥ इति अन्यत्र ।

नारदीये विशेषः,

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।
पञ्चमाब्दात् प्रागूर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
यदि गर्भविपत्तिः स्यात् शिशोर्वा मरणं यदि ।
सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ।
पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

बा० इति । धर्मप्रकाशे गर्भिणीपतेरुपनयनकर्तृत्वमपि निषिद्धमित्युक्तं चौलप्रकरणे,

औद्वाहमौपनयनं पयसोऽवगाह-
मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् । इति ।

तत्रौद्वाहं स्वस्य चान्यस्य चापत्यादेः । उपनयनं त्वपत्यादेरेव । तत्रापि चौलइव नायं नियमो यदुपनेयस्य मातुरेव गर्भे निषेध इति किं तूपनेतुर्भार्यामात्रस्य गर्भे इति । अन्यत्रापि,

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।
गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा,

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥ इति ।

संग्रहे तु,

सङ्कटे समनुप्राप्त सूतके समुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दद्यात् पयस्विनीम् ॥
चूड़ोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे,

भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ॥
तावत्कालं न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।
शूद्रवृत्त्या समस्तावद्यावद्वेदो न जायते ॥ इति ।

अपरार्के विशेषमाह वृद्धशातातपः,

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके ॥
प्राक् चूड़ाकरणात् बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

अधिकमनुपदमेव वक्ष्यते । यदि गर्भाधानादिसंस्कारलोपस्तदा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चौलं होमश्च कार्यः ।

तदुक्तं.
शौनकेन,

आरभ्याधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

वा० एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । इति ।

त्रिकाण्डी,

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।
कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ इति ।

अथ शिखाविषये उच्यते । तत्र तावन् माधवीये लौगाक्षिः । दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूड़ा अङ्गिरसो मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्ये यथा कुलधर्मं वेति । कमुजा केशपंक्तिः । एतच्च शाखान्तरविषयम् । तैत्तिरीयाणां तु स्वप्रवरसङ्ख्यया शिखाधारणमुक्तं गृह्ये "तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्यात्" इति ।

अत्र निर्णयसिन्धुकृत् प्रयोगरत्ने,

मध्ये शिरसि चूड़ा स्याद्वसिष्ठानां तु दक्षिणे ।
उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यपानां शिखा मता ॥ इति ।

माधवीये ऽप्येवम् । आपस्तम्बस्त्वाह, तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधातीति* । यथर्षि प्रवरसङ्ख्यया । तासां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यं, प्रतिदिशं प्रवपतीत्युपनयने तेनैवोक्तेः । रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति श्रुतेः ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ।

इति निषेधाच्च । सत्रेषु तु वचनात्सशिखवपनमिति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् । यत्तु कुमारा विशिखा इवेति लिङ्गं तच्छन्दोगपरम् । अपरार्के मदनरत्ने च लौगाक्षिः, दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूड़ा अङ्गिरसो वाजिमेके मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वेति । कमुजा शिखा । वाजिः केशपंक्तिः । स्मृतिदर्पणे, एका शिखा दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पञ्चाङ्गिरसां भृगोस्तु नैका शिखा कश्यपगोत्रजानां शिखोभयत्रापि यथाकुलं च । एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शूद्रस्यानियताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः । यत्तु पाद्मे,

न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ।

इति शूद्रमुपक्रम्योक्तं तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् । अत एव हारीतः,

स्त्रीशूद्रौ तु शिखां छित्वा क्रोधाद्वैराग्यतोऽपि वा ।
प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ॥ इति ।

एतत्परिग्रहपक्षे स्वदेशाचाराद्व्यवस्थेति दिगित्याह ।

तस्यायं भावः । आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमुक्तं तत्रैकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि । तासां यावज्जीवं धारणमुपनयने वपनं वेति संशये मध्यशिखावर्ज-

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६ ।

बा० मन्यासां वपनं, प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीति सूत्रात्। रिक्तो वा एष इति वचनात् विशिख इति स्मृतेः। सत्रेषु वचनाद्वपनं शिखाया इत्यत्रैकवचनाच्च। अतो मध्यशिखास्थापनं युक्तमिति। केचित्तु अत्र सूत्रतात्पर्यं त्वेवं, चौले स्थापितानां शिखानां यावज्जीवं स्थापनमेव। चौले यथर्षि शिखा निदधाति प्रतिदिशं वपतीत्युपदेशात्। उपनयने तु धर्मोपदेशः सौकर्यात्। वपनन्तु चौलवदेवेति आहुः। अन्ये तु आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमेकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्याद्युक्तं, तासां च संस्कार्यत्वं, शिखा निदधातीति द्वितीयासंयोगात्। अनुपयुक्तस्य संस्कारासम्भवाद्विशिख इत्यादिना ऽविशेषात् सर्वासामेव कर्मण्युपयोगो वाच्य इति सर्वासां कर्माङ्गत्वम्। तत्रैकस्या एव कर्माङ्गत्वकल्पने वैरूप्यं स्यात्। गोदानादौ तु वचनादेव सर्वशिखावपनम्। एवं सत्रेऽपि। तथा च वचनेन विनाऽन्यत्र वपनं न भवति। उपनयने तु प्रतिमन्त्रमिति सूत्रमवष्टभ्य सर्वशिखावपनम्। "विशिखः" "रिक्तो वे" त्यादिवचनान्यथानुपपत्त्या मध्यमशिखास्थापनं च कैश्चिदुच्यते। तत्र प्रतिमन्त्रमिति सूत्रस्य चौलेऽपि विद्यमानत्वाच्चौलस्य च पूर्वभावित्वात्तत्र च शिखावर्जमेवानेन सूत्रेण वपनं विधीयते इत्यर्थस्य निर्णीतत्वात्तद्वदेवोपनयनादौ प्राप्नोतीति शिखावपनमुपनयने नैव भवतीति सिद्धान्तः। सुदर्शनभाष्यमप्येवं समञ्जसम्। हिरण्यकेशिसूत्रभाष्ये तु स्पष्ट एवायमर्थ उक्त इति दिगित्याहुः। वस्तुतस्तु उपनयने आपस्तम्बेनोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीत्युक्तम्। तस्यायम्भावः सुदर्शनाभिमतः। उत्तराभिश्चतसृभिर्येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं शिखातः प्रतिदिशं प्रवपति, प्रशब्दात् कुशलीकरणमाचार्य एव करोतीत्यर्थः। यत्र यत्र समावर्त्तनादौ वपनोपदेशस्तत्र सर्वत्र शिखावर्जितमेव वपनम्। चौले यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्यादपाँ सँसर्जनाद्याकेशनिधानात् समानमित्युक्तत्वात्। तथाच यथर्षि शिखा निदधाति केशान् प्रवपतीति चौले निर्णीतत्वाद्रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधाच्च न शिखावपनमुपनयने। यत्तु सत्रेषु तु वचनाद्वपनँ शिखाया इत्यत्रैकवचनाच्चौले स्थापितशिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं युक्तम्। सुदर्शनेन लिखितत्वादिति। तन्न। गोदाने शिखावर्जितसर्वकेशवपनमिति पक्षे यथर्षिशिखावर्जितसर्वकेशवपनं, रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधादित्यस्य सुदर्शनाचार्यैरुक्तत्वात्। तथाचैकवचनमविवक्षितं, ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवदिति बोध्यम्। यदपि येषां मते तद्विवक्षितं तेषां यथर्षि स्थापितानां शिखानां मध्ये एकस्या एव वपनमस्तु सत्रे विशिख इति निषेधाच्चेति। तदपि न। यतो यत्र वचनाद्वपनं तत्र नायं निषेधो ऽन्यथा सत्रिरण्डाप्रायश्चित्तिच्छन्दोगयत्यादीनामपि शिखाधारणं स्यात्। तस्मात् चौले स्थापितानां शिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनमिति सर्वथा न युक्तमिति दिगिति बोध्यम्।

अथ सुदर्शनभाष्यं सापस्तम्बसूत्रम्। उपनयनं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा ऽपः सँसृज्योष्णाः शीतास्वानीयोत्तरया शिर उनत्ति* शोधयति त्रींस्त्रीन्दर्भानन्तर्धायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रति-

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ५।

आ० मन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति* । ततो येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रीस्त्रीन्दर्भानन्तर्द्धाय केशान् प्रवपति । प्रशब्दात् कुशलीकरणमप्याचार्यस्यैव । तत्र प्रथमे मन्त्रे ऽसावित्यस्य स्थाने रामशर्मेति कुमारनामग्रहणम् । चतुर्थे संबुद्ध्या इति सुदर्शनीया व्याख्या । समावर्त्तने. अपाँ सँसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् † । अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्यारभ्य तस्मिन् केशानु पयस्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधातीत्येवमन्तमुपनयनेन समानं भवतीति शेषः । ‡जन्मतो ऽधितृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोरित्युपक्रम्यापरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्र्येण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपिञ्जूलैः (पुञ्जीलैः) शलालुग्रप्सेनेति तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति§ अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात् प्राञ्चं प्राङ्मुखं तूष्णीं वाग्यतः केशान्विनीय विविधं नीत्वा ऽपसव्याञ्छिल्यर्थांश्च पृथक् कृत्वेत्यर्थः । यथर्षि यावन्त ऋषयः प्रवरे तावतीः शिखा निदधाति । एकार्षेयस्यैका शिखा द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि । यथा वैषां कुलधर्मः स्यात्‖ । अथ वा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्त्तते तथा शिखा कर्त्तव्या । केचिदेषामिति वचनात्पितुरन्योऽपि चौलकर्त्तेति । अपाँ सँसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ¶ । व्याख्यातमेतत्समावर्त्तने । एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे / । गोदानमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोः शिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनं यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं यथर्षि शिखा इति तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मवचनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यतएवातो गोदानाख्यं कर्म । एवं यथाचौलं ब्राह्मणभोजनादिवरदानान्तं कार्यं तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ वर्षे च षोडशे भवति । अत्र पक्षान्तरमाह ।

S अग्निगोदानो वा स्यात् । **एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते । एतावन्नाना एतावान् भेदः यदपिधानार्थया शिखया सह सर्वान् केशान्वापयतइति । ततश्चेह विनयनाभावात् शलल्यादीनामभावः । अत्र च वापयतइति णिजन्तनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्त्ता । वरदानमाचार्यायैव । तथा ऽत्र शिखाया अपि वपनम्, एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते इत्येतस्मादेव वचनात्सत्रवत् । अन्ये आहुः रिक्तो वा यच्छिखेति सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखाया इति सत्रेभ्यो ऽन्यत्र शिखावपनप्रतिषेधादिहापि नैव शिखावपनमितीति ।

बौधायनोऽपि,

षोडशे वर्षे गोदानं तस्य चौलवत्तूष्णीं प्रतिपत्तिरवसानं चैतावन्नानाप्रतिपत्तौ सर्वान् केशान्वापयते गामत्र गुरवे ददाति अग्निगोदानो वा भवतीति । अतएव अथ वपन्तं नापित-

---

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ६ ।

† आप. गृ. प. ५ खं १२ सू. ३ ।

‡ आप गृ. प. ६ खं १६ सू. ३ ।

§ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६ ।

‖ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ७ ।

¶ आप. गृ प. ६ खं. १६ सू. ८ ।

/ आप. गृ प. ६ खं. १६ सू. १२ ।

S आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १३ ।

** आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १५ ।

ब्रा० मुत्तरया ऽभिमन्त्रयते आचार्यः यत् क्षुरेणेति । यत् यदा क्षुरेण प्रचयता तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा सरूपेण उज्ज्वलेन वप्ता, करणस्य कर्तृत्वविवक्षा । एवंभूतेन क्षुरेण यत् यदा ऽस्य केशान्वपसि, तदेत्यध्याहारः, तदा ऽस्य शिरः शुन्धि शुद्धं कुरु । यथा केशाः निर्मूला भवन्ति तथेत्यर्थः । आयुस्त्वस्य मा प्रमोषीः । वपनस्य स्वतो ऽमङ्गलत्वादेवं प्रार्थ्यते । तथात्र ब्राह्मणं रिक्तो वेतीति हरदत्तः ।

सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽपि,

तृतीये वर्षे चूडाकर्मेत्युपक्रम्य वपनमुक्त्वा "उप्त्वा यथोदितं चूडाः कारयन्ति यथर्षि वा" इत्युक्तम् । अस्य मातृदत्तीया व्याख्या । उप्त्वा प्रवपनादनन्तरं मुण्डयित्वा तु यथोचितं यथा कुलस्योचितं यथाकुलधार्मिकमिति तिस्रः पञ्च वा शिखाः यथाप्रदेशं कारयन्ति । यथा वैषाम्, एकार्षेयस्यैका द्व्यार्षेयस्य द्वे त्र्यार्षेयस्य तिस्रः पञ्चार्षेयस्य पञ्चेति । तत्रैका चेन्मध्ये द्वे चेन्मध्ये पुरस्ताच्च । तिस्रश्चेत्पश्चान्मध्ये पुरस्ताच्च । दक्षिणतो मध्ये उत्तरे वा । पञ्च चेत्प्रतिदिशम् । उप्त्वेति वचनं छेदमात्रं मा भूदिति । एवं विहितं षोडशे वर्षे गोदानकर्म । यथा चूडाकर्मैवं विहितमुपनीतस्य षोडशे वर्षे गोदानकर्म स्यात् । तत्रैतावान् विशेषः । "सशिखं वा वापयते" सशिखं सह शिखाभिः शिरो वापयते मध्यमामपि शिखां नावशिनष्टीत्यर्थः । शिखामत्रावशिनष्टीत्येकेषाम् । शिखामेकां मध्यमामत्रावशिनष्टीत्येकेषां स्मृतिः । अग्निगोदानो वा भवतीति । तदयं निर्गलितोऽर्थः । आपस्तम्बानामुपनयने चूडाकर्मस्थापितशिखावर्जमुक्तविधिना वपनमिति सुदर्शनभाष्यसम्मतो ऽर्थः । न चोत्तराभिरित्यादिसूत्रस्थस्य प्रतिदिशमिति पदस्य स्वरसाद्दिक्स्थकेशान्तःपातिमध्यमेतरशिखावपनमाभासमानमप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन सुदर्शनसम्मतमिति वाच्यम् । चूडाकर्मस्थापितशिखानामविशेषेण पुरुषार्थतया बन्धनाश्रयतया कर्मार्थतया वा ऽवगतत्वेन प्रतिदिशं प्रवपतीत्यस्य बाधप्रसङ्गाभावेन चोक्तभानायोगात् । आर्थिककुशलीकरणपरतया प्रशब्दं व्याकुर्वतां भाष्यकृतां स्पष्टमेवात्रानुमतेरवगमाच्च । यदि हि मध्येतरशिखावपनमनुमन्येयुराचार्यास्तर्हि प्रशब्दमेतत्परतयैव व्याकुर्युः । न हि विधिविषयशिखानामन्तरेण वचनं युज्यते वपनम् । प्रतिदिशशब्दस्य तु मन्त्रविधानार्थस्य नास्ति तत्र सामर्थ्यमित्युक्तमेव । किञ्च समावर्त्तने अपां संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानमिति सूत्रे सर्वमुपनयनेन समानमिति व्याकुर्वद्भिः स्पष्टमेव तत्प्रतिषिद्धम् । उपनयने मध्यमेतरशिखानां वपने समावर्त्तने तासामभावेनोपनयनसाम्येन वपनासम्भवादिति नोपनयने शिखावपनं भाष्यकृत्सम्मतम् । येऽपि गोदाने रिक्तो वा एष इति श्रुतिमवष्टभ्य शिखानां वपनं नेच्छन्ति तेऽपि सर्वासामेव नेच्छन्ति । तन्मते गोदानशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया यथर्षिशिखेतरकेशवपनस्य भाष्यकृद्भिरभिधानात् । हिरण्यकेशिनां गोदाने सशिखं वा वापयत इति शिखामत्रावशिनष्टीति च सूत्रं सह शिखाभिः शिखामेकां मध्यममात्रामिति व्याचक्षाणैर्मातृदत्तैरप्येष एवार्थः स्वीकृत इति । अथ भाष्यकृतो ऽननुरुध्य प्रवपतीति प्रशब्दस्य शिखासहितवपनमर्थस्तत्र च रिक्तो वा एषो न पिहित इति श्रुतिबलान्मा ऽस्यायुः प्रमोषीरिति मन्त्रलिङ्गबलाच्च मध्यमशिखास्थापनमित्युच्यते तदा सत्रवदेकार्षेयस्योपनयने

व्या० विशिखताऽऽपत्तिरिति दिक् । एवं सिद्धे शिखावर्जवपने उपनीत्या सह चौलपक्षे जातवपनस्योपनयनाङ्गवपनं न भवति अर्थलोपात् । अतएव पर्वणि सोमाधाने वा कृतवपनस्य पर्वणि यजनीये वा दीक्षायां न वपनमिति सौमिकवपने रामाण्डारः । कात्यायनीयं "खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुःक्रिया ऽसम्भवात्" इति सूत्रं, खाते यूपावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरे, एतेषु यजुष्क्रिया न सम्भवति । कुत एतत्, द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मन्त्र इति । एतच्चासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यमिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन् कर्कोऽप्यत्रार्थे ऽनुकूलतां धत्तइति ध्येयम् ।

उपेन्द्रस्तु,

छिन्ने लूने तथा पिष्टे सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा ।
पश्चान् मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥

इति भरद्वाजवचनादुक्तविषये वपनाख्यं संस्कारमाह । तस्य च पूर्वोक्तकात्यायनसूत्रशेषमसम्भवादिति लोकनिष्पन्ने गृहीते यजुःक्रिया भवति यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्धत्वात् । लौकिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धत्वादिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन् देवयाज्ञिकः सम्मतिमादधाति इति सर्वमनवद्यम् । शिखाबन्धने विशेषमाह,

कौथुमिः,

शिखिवच्छिखया भाव्यं ब्रह्मावर्त्तनिबद्धया ।
प्रदक्षिणं द्विरावर्त्य पाशान्तः सम्प्रवेशनात् ॥
प्रथमं द्विगुणं कृत्वा ब्रह्मावर्त्तमितीरितम् ।
गायत्रीजपनं कुर्याच्छिखायाश्च निबन्धने ॥ इति ।

अथाक्षरारम्भो विद्यारम्भश्चोच्यते ।

माधवीये मार्कण्डेयः,

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा ऽष्टमीम् ॥
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिने तथा ।
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य तण्डुलेषु विलेखयेत् ।
शलाकया सुवर्णस्य पञ्चाशद्वर्णकान् क्रमात् ॥
प्रणवादिव्याहृतिभिर्वर्णदेवान् प्रपूजयेत् ।
सरस्वतीं गणेशञ्च हरिं लक्ष्मीं गुरुं रविम् ॥
स्वसूत्रकारं स्वां विद्यां शिवं चैव षडक्षरम् ।
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद् घृतम् ॥

बा० गुडौदनैर्लड्डुकाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाशामुखं शिशुम् ।
आदावों नमः शिवाय वाचयित्वा षडक्षरम् ॥
आदिक्षान्तञ्च पञ्चाशद्वर्णानध्यापयेच्छिशुम् ।
प्राङ्मुखन्तु ततः कृत्वा त्रिर्लेख्यं वाचयेच्च तम् ॥
अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातिभिः सुपूजितः ।
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥
अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ।
ततः प्रणम्य सूर्यादीन् विप्रान् सन्तोष्य भूरिशः ॥
लड्डुकाद्यैर्दक्षिणाभिर्विसृजेद्देवतादिकान् । इति ।

नरसिंहोऽपि,

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने । इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

अद्येहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अस्य शिशोः सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमक्षरस्वीकारं विद्यारम्भञ्च करिष्ये इति कर्म संकल्प्य । मातृकापूजनं विधाय आभ्युदयिकं पुण्याहवाचनं च कृत्वा शुक्लवस्त्रं समास्तीर्याक्षतपुञ्जेषु गणेशं हरिं लक्ष्मीं देवीं सरस्वतीं व्यासं गौतमं जैमिनिं मनुं पाणिनिं कात्यायनं पतञ्जलिं यास्कं पिङ्गलं गर्गं कणादं कपिलं वाल्मीकिं वामनं धन्वन्तरिं कृशाश्वं भरतं विश्वकर्माणं पाणिकार्यां नकुलं वेदान् पुराणानि न्यायं मीमांसां धर्मशास्त्रं शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दांसि ज्यौतिषं वैशेषिकं वेदान्तं सांख्यं पातञ्जलं काव्यमलङ्कारं वैद्यशास्त्रं धनुर्वेदं गान्धर्वं शिल्पशास्त्रं पालकाप्यं शालिहोत्रं श्यैनिकं संबुद्ध्यन्ततत्तन्नाममन्त्रैः क्रमेणावाहयेत् । सरस्वत्यावाहने विशेषः । गोचर्ममात्रं विलिप्य सैकतं स्थण्डिलं कृत्वा पलाशशाखया मृदं खनित्वा तस्यां भुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपेणागच्छागच्छेति आवाहयेत् । ततः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोन्ततत्तन्नाममन्त्रैरावाहनक्रमेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपपायसगुडौदनसमर्पणनमस्कारान् कृत्वा ऽग्निं संस्थाप्य घृतेनैकैकामाहुतिं हुत्वा ऽऽचार्यं वस्त्रालङ्कारादिभिस्सम्पूज्य ब्राह्मणान् सन्तोष्य धात्रीं सन्तोष्य अभ्यङ्गस्नानपूर्वकं वस्त्रसुगन्धालङ्कारादिभूषितं बालं कृतगणेशादिदेवाचार्यप्रदक्षिणत्रयं पश्चान्मुखमुपवेशयेत् ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति गुरुं नमस्कृत्य,

वा० सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि ।
विश्वरूपे विशालाक्षि देहि विद्यां सुरेश्वरि ॥

इति वाचयित्वा प्राङ्मुखो गुरुर्द्विजाशीःपूजितं प्रणवपूर्वकमक्षरं ग्राहयेत् । विद्यारम्भं च कारयेत् । तत आचार्याभिवन्दनं कृत्वा गणेशादिदेवान् आवाहनक्रमेणोद्वासयेत् । विद्यावृद्धिर्भवति । ततो भूयसी दक्षिणा । पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा ऽग्निं संस्थाप्य अग्नेरीशाने कलशे ग्रहपूजां विधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनादि । प्रजापतये इन्द्राय अग्नये सोमाय गणेशादीन्नाममन्त्रैराज्येन हुत्वा भूरादिनवाहुतीर्हुत्वा अग्नये स्विष्टकृते प्रजापतिं च हुत्वा संस्रवप्राशनं पवित्राभ्यां मुखमार्जनम् अग्नौ प्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानं दक्षिणादानं विसर्जनं गच्छगच्छेति ।

इत्यक्षरविद्यारम्भः ।

अथ गर्भाधानादिसंस्कारसङ्कल्पसंग्रहः ।

कर्त्ता अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अस्या मम भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा अस्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानस्य गर्भस्य बैजिकगार्भिकदोषपरिहाररूपज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा तनुरुधिराप्रियालक्ष्मीभूतगणदूरनिरसनक्षमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणजनकातिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाऽभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोरायुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये ।

उपवेशने ऽप्येवम्

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्म करिष्ये ।

बा० कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य कुमारस्योपनयनं कर्त्तुं तत्प्राच्याङ्गभूतं वपनादि करिष्ये।

कर्त्ता स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं यथासंभवप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये। द्वादशाधिकसहस्रगायत्रीजपञ्च करिष्ये।

तत् कृत्वा, बटुः कामचारादिदोषपरिहारार्थं कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं यथासंभवप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये। अयं सङ्कल्पो न विज्ञानेश्वरसम्मतः। तस्य हि महापातकवर्जं प्रागुपनयात् कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्यभिमतम्। अतएव

जातूकर्ण्यः,

अनुपनीतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्य्यात् माता भ्राता पिता ऽथवा॥ इति।

पूर्वसङ्कल्पे मानन्तु

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांस्तु वटुश्चरेत्।

इति बोध्यम्।

अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारसिद्ध्यर्थमुपनयनाख्यं कर्म करिष्ये।

उपनयनाङ्गभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेदग्रहणसामर्थ्यलक्षणमेधासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मेधाजननाख्यं कर्म करिष्ये।

पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थं मेधाऽपरनामकसावित्रीपूजनं करिष्ये।

कर्त्ता देशकालौ संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारिणो गोदानाख्यं कर्म करिष्ये।

ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्य मम गृहस्थाश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्त्तनं करिष्ये।

वरपिता देशकालौ संकीर्त्य अस्यामुकशर्मणः पुत्रस्य करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनम् अङ्कुरार्पणं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञं मण्डपदेवताप्रतिष्ठां च करिष्ये।

एवं वधूपिताऽपि। अस्या अमुकनाम्न्याः कन्याया इति विशेषः। ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये। ततस्स एव गोत्रोच्चारादिपूर्वमिमां कन्यां तस्मै वरायादिष्टे मुहूर्त्ते दास्ये इति वदेत्।

अथ वरो यस्मिन्नहनि विवाहस्तत्र देशकालौ स्मृत्वा कन्योद्वाहं धर्मप्रजासिद्ध्यर्थमहं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात्।

अथ कन्यादाता देशकालौ स्मृत्वा मम समस्तपितॄणां निरतिशयसानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये ऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वादशा-

बा० वरान् द्वादश परान् पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना यथाशक्त्यलंकृतकन्यादानमहं करिष्ये।

कन्या तारयत्वित्यादि। पुनः मम समस्तेत्यादिं प्रीतये इत्यन्तमुक्त्वा ऽमुकसप्रवर-गोत्रोत्पन्नादिकाम् एतादृशीं कन्यां वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं प्रजापतिदैवत्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति कुशाक्षतसहितं जलं क्षिपन् दद्यात् इति नारायणभट्टप्रभृतयः। तन्न। दोष-गणात्। तथाहि कन्यादानकल्पोक्तफलत्वेन नोद्देश्यत, यागसिद्धत्र्यधिकरणविरोधापत्तेः। तत्रापि सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्येतद्बोध्यफलत्वेनोद्देशसंभवात्। लक्ष्मीनारायणप्रीतिश्च हेमाद्रिमदनरत्नादिलिखितवचःसंघे न श्रुता न फलत्वमर्हति। प्रजोत्पादनार्थमिति चान्तिमं नातीव सफलतामावहति। आत्मनश्चेति यदि समस्तपितॄणामित्यनेन समुच्चित्य फलावाप्तये इत्यनेन संबध्यते तदा स्वायत्ते वाक्यप्रयोगे व्यवहितप्रयोगासंगतिः। संनिहितपवित्रीकर्तुमित्यनेना-संबन्धश्च। यदि च द्वितीयान्ततया तत्र संबन्धः, तदा फलावाप्तेः संबन्धिता न स्यात्। तस्मात् बहुवचनासंगतिश्च। यदि समस्तपितॄणां तदवाप्तिः फलं चतुर्विंशतिसंख्यानां पवित्रता फलमाद्यन्तयोस्तत्प्रीतिः फलमित्यभिमतं तदा निःसंकुचितसामस्त्योपपत्तेर्दुर्वचत्वेन एकविंश-त्याद्युत्तरमसंबन्धस्य स्मृत्यादौ स्पष्टत्वेन तद्ग्रहणे मानाभावेन पवित्रता द्वारं तदवाप्तिर्द्वा-रीति तत एव यागतो ऽपूर्ववत्तल्लाभेन पूर्वतनद्वादशानां पुनस्त्वसंनिहितप्रीतेरुक्तेरफलत्वेनाग्रि-माणामिदानीमप्रसक्ततयैव श्रुत्यसंभवेन तदवाप्तेर्दुर्वचत्वेन तज्जस्यैव तत्तत्पवित्रताफलस्य स्मृत्युक्तत्वेन दानफलत्वोक्त्यनौचित्येन व्यवहितवाक्यप्रयोगानौचित्येन परमेश्वरपदं विहाय लक्ष्मीतिपदोल्लेखे बीजाभावेन दातुर्विशिष्य स्मृतिपुराणोक्तफलजातैकदेशस्याप्यसंस्पर्शेन चायुक्त-तमत्वं व्यक्तमेव चक्षुष्मताम्। तस्मान् नैवं दानवाक्यं, किं तु क्रतुशतफललाभकन्यालोमसम-संख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासलाभभूदानगोदानायाचितनित्यदानसत्यवदनव्रताश्वमेधब्राह्मण-प्राणत्राणफललाभसकलजन्मकृतसुकृतफलब्रह्मलोकप्राप्तिकामो ऽस्यामुत्पादयिष्यमाणया संतत्या द्वादशावरानेकविंशत्यवरान्वा तावदपरान् पुरुषान् पवित्रीकर्तुमात्मानं चामुकसप्रवरगोत्रादि-रहं प्रजापतिदेवत्याममुकसप्रवरगोत्राद्यां कन्याममुकसप्रवरगोत्रादये तुभ्यं संप्रददे इति वाक्यम्। ततः पूर्ववदिति।

तदुक्तम् आग्नेये,

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलंकृताम्।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे॥
क्रमात्क्रमक्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत् सर्वलोम्नान्तु संघकः॥
महीदातुश्च गोदातुर्नित्यदातुश्च ये रथाः।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समायान्ति त्रयो रथाः॥
कन्यादश्चाश्वमेधी च प्राणदाता द्विजेषु च।
समं यांति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संशयः॥

बा० पूर्तधर्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितम् ।
यस्मात् कन्याप्रदानेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥
दातव्येत्यस्य तस्मादित्यादिः ।
ब्राह्मेण च विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन । इति ।

आश्वलायनीये,

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयत इति ।

स्कान्दे,

वैवाहिकप्रदानं च यो ददाति दयापरः ।
महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरश्च पितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ इति ।

भविष्ये,

कन्यामलंकृतां दद्यात् समाहूय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥ इति ।

दक्षीये च,

मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ इति ।

ततो वरो यथोक्तवेदिकायामुपविश्याचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वां भार्यात्वसिद्धये गृह्याग्निसिद्धये च विवाहहोमं करिष्ये । वरः स्वगृहे देशकालौ संकीर्त्य मम विवाहाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशीयहोमं करिष्ये । एवं संस्कारान्तरेष्वप्यूह्यम् ।

इति संस्कारसंकल्पसंग्रहः ।

अथ तन्त्रसंकल्पाः ।

ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा अस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा,

ब्रा० ममास्य शिशोः आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा, अस्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यर्थमाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मनामकरणसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनाख्यानि कर्माणि तन्त्रेण करिष्ये । तदङ्गस्वस्तिपुण्याहनान्दीश्राद्धं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये ।

तानि कृत्वा प्रते* ददामि० मेधां† ते० अश्मा‡ भव परशुः० इन्द्रश्रेष्ठा०§ अस्मे‖ प्रयं० । आदौ गणपतिनाम स्वकुलदेवताभक्तः मासनाम नाक्षत्रं नाम ततो व्यावहारिकं नाम । ततः कर्णे श्रीगणेशकुलदेवतानाम्ना त्वम् अमुकभक्तोऽसि । एवं प्रकारेण सर्वाणि नामानि । कुलदेवतानाम्ना ऽयं दुर्गाभक्तो भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवादयते आयुष्मान् भव दुर्गाभक्त इति । एवं सर्वाणि नामानि ।

ततः सूर्यावलोकनम् ।

अग्निं चन्द्रं धेनुं च दर्शयेत् । स्वस्ति¶ नो मिमी० तुन इति शिशुमङ्कमारोप्य आशुः** शि० १२ इति जपेत् । तच्चक्षुः०†† दृशे इति सूर्यं निरीक्षयेत् ।

ततो निष्क्रमणम् ।

इन्द्रादिलोकपालानां प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमं पूजां कृत्वा कनिक्रददिति‡‡ सूक्तेन शिशुं मातुलगृहं नयेत् ।

अथोपवेशनम् ।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य ।
निक्षेपार्थमिदं दद्मि ते त्वां रक्षन्तु सर्वदा ॥
अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

इति देवान् प्रार्थ्य चतुरश्रस्थण्डिले विष्णुं संपूज्य धान्यराशिं कृत्वा तदुपरि शिशुमुपवेश्य रक्षां कुर्यात् । ॐ ह्रौं जूं सः त्र्यम्बकं§§ य० मृतात् सः जूं ह्रौं ॐ इति रक्षां कृत्वा धूपादिभिर्भूतेशानं गणेशमभ्यर्च्य प्रदक्षिणं कारयित्वा शिशुं तोषयेत् ।

---

* आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।
† आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।
‡ आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।
§ ऋ. सं. अ. २ अ. ६ व. २७ ।
‖ ऋ. सं. अ. ३ अ. २ व. २० ।
¶ ऋ. सं. अ. ८ अ. ७ व. ४ ।
** ऋ. सं. अ. ८ अ. ५ व. २२ ।
†† ऋ. सं. अ. ५ अ ५ व. ११ ।
‡‡ ऋ. सं. अ. २ अ. ८ व. ११ ।
§§ ऋ. स अ. ५ अ. ४ व. ३० ।

ग्रा० ततो वराहपृथिवीगुरुदेवद्विजान् पूजयित्वा भूमिमुपलिप्य तत्र धान्यराशिं कृत्वा तत्र मण्डलं कृत्वा तत्र शङ्खतूर्यादिमाङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदेभिर्मन्त्रैः ।

रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।
आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥
अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।
जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥
धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि ।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तदग्रे पुस्तकशस्त्रवस्त्रादिशिल्पानि विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् ।

ततोऽन्नप्राशनम् ।

*दधि मधु घृतमोदनमिति संसृज्य भूरपान्त्वौ० सन्त्वमुकशर्मन् इति चतुर्भिः सुवर्णहस्तेन कुमारं प्राशयेत् । †अन्नपते० प्रप्रदातारं० मुखं प्रक्षाल्य ताम्बूलप्राशनम् । कृतानां जातकर्मादिकर्मणां साङ्गतासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । कृतानां जातकर्मादिकर्मणां साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाशक्ति भूयसीं० ।

इति अतिक्रान्तजातकर्मादिकर्मणां प्रयोगः ।

प्रधानेन सहातिक्रान्तानां संकल्पो ऽथवा जातकर्मादिकर्मणामनुक्रमेण संकल्प इति विचारणीयम् । अस्य शिशोर्जातकर्मादिसंस्कारमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चौलेऽर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं यथाशक्यप्रत्याम्नायद्वारा ऽहमाचरिष्ये इति संकल्प्य पाहित्रयेदशहोमं कृत्वा जातकर्मादि कुर्यात् । अस्य कुमारस्य स्वकाले जातकर्मादिसंस्काराणां लुप्तानां प्रमादादकृतानां प्रतिकर्म पादकृच्छ्रं चूड़ाया अर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायद्वारा अहं करिष्ये । प्रतिकर्मणि एकैकया व्याहृत्या होमं करिष्ये । तदङ्गं स्थण्डिलादि । अन्वाधाने प्रजापतिं कर्मसंख्यया । अथवा आज्योत्पवनमात्रं कृत्वा होमः कार्यः । तस्मिन् पक्षे अन्वाधानमिध्माबर्हिरित्यादि न भवति । देशकालातिपत्तिदोषपरिहारद्वारा श्री० प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये । स्थण्डिलादिपूर्वोत्तरतन्त्रकरणपक्षे अन्वाधाने कर्मलोपसंख्यया प्रजापतिमुल्लिख्य होमं कुर्यात् । केवलोत्पवनपक्षे पूर्वोत्तरतन्त्रं नास्ति । कृच्छ्रादिसंकल्पः कुमारेण कार्य्यः । मम जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनसंस्काराणां प्रमादादतिपत्तौ प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चूडायाः अर्धकृच्छ्रं यथासम्भवप्रत्याम्नायद्वारा अहमाचरिष्ये । ततो मुख्यसङ्कल्पः । अस्य कुमारस्य जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनकर्मणां करिष्यमाणयोश्चौलोपनयनयोश्चाङ्गत्वेन स्वस्तिपुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धमुपनयनाङ्गत्वन मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १ । † य. सं. अ. ११ मं. ७८ ।

बा० गणपतिपूजनं करिष्ये। नान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा जातकर्मादिसंस्कारान् क्रमेण कुर्यात्। तथाहि। अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये। तत्कृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्री० नामकर्म करिष्ये। तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री० सूर्यावलोकनं करिष्ये। तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्री० निष्क्रमणं क०। तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री० उपवेशनं क०। तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुरभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्री० अन्नप्राशनं करिष्ये। तत् कृत्वा चौलं स्थापयित्वा नन्दिन्यादिस्थापनं कुर्यात् प्रयोगबहिर्भूतः। प्रयोगान्तर्भूतस्तु सर्वकर्मसु मुख्यसङ्कल्पान् कृत्वा नान्दीश्राद्धान्ते जातकर्मादिसंस्कारान् कृत्वा देवकर्मप्रतिष्ठादि कुर्यात् इत्यादि बोध्यम्॥ १२॥

मि० एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकं फलमाह,

या० एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्।
तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥१३॥

मि० 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैः 'एनः' पापं शमं याति। किंभूतम् 'बीजगर्भसमुद्भवं' शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं न तु पातकोत्पन्नत्वादि। स्त्रीणां विशेषमाह। 'एता' जातकर्मादिक्रियाः स्त्रीणां 'तूष्णीं' विनैव मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः। विवाहः पुनः समन्त्रकः॥ १३॥

बा० तमेवाह।

गर्भाधेति। गर्भार्थमाह। शोणितेति। तत्र विशेषमाह। गात्रेति। तच्छरीरेत्यर्थः। गोत्रेति पाठे कुलेत्यर्थः। इदमग्रे व्यक्तीभविष्यति। कालत्यागे मानाभावादाह। यथाकालमिति। त्वर्थमाह। पुनरिति॥ १३॥

या० गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥१४॥

मि० गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मनो वाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य उपनायनम्' उपनयनमेवोपनायनं स्वार्थे अण्। वृत्तानुसारात्। आर्षं वा दीर्घत्वम्। अत्रेच्छया विकल्पः। राज्ञामेकादशे। वैश्यस्य 'सैके एकादशे, द्वादशे इत्यर्थः। गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते। समासे गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम्।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विशः।

इति स्मृत्यन्तरवचनात्। यथा "अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानाम्" इति। अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते। कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति॥ १४॥

बा० मुख्यगर्भशब्दार्थावधिकत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य च तत्रासम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह। गर्भाधानमिति। अर्शआद्यचा तद्घटितहायनमित्यर्थः। तच्चार्थात्तद्दिनादारभ्यैवेति बोध्यम्। सुप्सुपेति पञ्चमीसमासलब्धमर्थमाह। अवधिमिति। आदिमिति त्वपपाठः। जननमित्यत्रावधिमित्यादेरनुषङ्गः। जन्मनो वेति पाठान्तरम्। तथाच

नारदीयसंहितायाम्,

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वाऽग्रजन्मनाम्।
राज्ञामेकादशे मौञ्जीबन्धनं द्वादशे विशाम्॥
जन्मतः पञ्चमे वर्षे वेदशास्त्रविशारदः।
उपनीतो यतः श्रीमान् कार्यं तत्रोपनायनम्॥ इति।

उपनयनमेवोपेति। निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतार्थणिजन्ताद्भावे ल्युडिति भावः। अत्र क्लेशे हेतुमाह। वृत्तेति। एतन्मध्ये स्वार्थे ऽणिति त्वपपाठः। अतएव तथोक्तिरन्यथा नयनमेव नायनमितिब्रूयादन्यथा ऽसङ्गतिः स्पष्टैव। पूर्वपदे वृद्धेरापत्तेरुत्तरपदे दुर्लभत्वाच्च। वस्तुतस्तदपि दुर्वचं, गतीनां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् सुबुत्पत्तिं विना च तद्धितोत्पत्त्ययोगात् प्रज्ञादिष्वपाठाच्च। तस्यानित्यत्वं प्रज्ञादेराकृतिगणत्वं चाऽगतिकगतिः। उक्तप्रकारः

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते।

इति हरिणोक्तः। णेरणाविति सूत्रे भाष्यादावपि स्फुटमेतत्। यदि तु स्वार्थे ऽणित्येव साम्प्रदायिकः पाठस्तर्हीत्थं योज्यः। मूलेऽपि तदा औपनायनमित्येव पाठः। तस्मादाकृतिगणत्वेन विशिष्टादेवाणि तद्धितेष्वित्यादिवृद्धावन्येषामपीति उत्तरपदस्य दीर्घः आर्षत्वेनानुशतिकादित्वकल्पनयोभयपदवृद्धिर्वा। अतएव

गर्भाष्टमे ऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्यौपनायनम्।

इत्येवमेव मनुपाठो मेधातिथिना तथा व्याख्यात इति बोध्यम्। स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्येतद्विषयतामत्र दार्ढ्याय पुनराह। अत्रेच्छयेति। विशामित्यत्र बहुत्वमविवक्षितं, ब्राह्मणस्येतिवज्जातिपरतया निर्वाहात्। राज्ञामित्यत्र तु क्षत्रियमात्रसंग्रहाय तत्। अन्यथा ऽभिषिक्तभ्रमः स्यादिति सूचयन्नाह। वैश्यस्येति। यद्यपीच्छया विकल्प उक्तस्तथापि तयोर्मध्ये आद्यस्य मुख्यत्वमन्यस्य गौणत्वम्। मनुना तस्यैवैकस्य सर्वत्राभिधानात्। तदेतद् ध्वनयन्नाह। गर्भेति। सर्वत्र उभयत्र। तत्र हेतुमाह। गर्भादिति। तुरेवार्थे। स्मृत्यन्तरेति। मन्वित्यर्थः। ननु तत्र पृथगुक्त्या तथाऽस्तु प्रकृते तु तस्य समासघटकस्य निष्कृष्य कथमनुवृत्तिः अत एव तत्र पृथगुक्तिरत आह। समासे इति। केषामिति। यथा तत्र तस्य तथा कृत्वा किमा परामर्शस्तथा ऽत्रानुवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथा सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वनियमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। वाक्यार्थपूर्त्तये आह। अत्रापीति। प्राग्वदिति भावः। एवं च सर्वत्र मुख्यकालः स एव। तदभावे एकत्रोक्तो न्यायो ऽसति बाधके ऽन्यत्रापीति न्यायेन क्षत्रियादावपि स कालो ग्राह्यः। अतएवाष्टमे वर्षे ब्राह्मण-

वा० मुपनयीतैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति गृह्यसूत्रं सङ्गच्छते। अतएवात्र राजशब्दः क्षत्रियजातिमात्रवचनो नाभिषेकादिगुणयुक्तपर इति बोध्यम्। एके इत्यादेरर्थमाह। कुलेति।

आपस्तम्बगृह्येऽपि गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेतिबहुवचनं गर्भषष्ठसप्तमयोः प्राप्त्यर्थम्।

हेमाद्रौ बुधः,

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनयेदिति।

धर्मसूत्रेऽपि,

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति। काम्योपनयने कालविशेषानाह

माधवीये मनुः,

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे॥ इति।

विष्णुरपि,

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे।
अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः॥ इति।

इदं च त्रैवर्णिकविषयम्। तथा च

संग्रहे,

सप्तमे वाऽष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा।
एकादशे द्वादशे वा ह्युपनेया द्विजातयः॥
ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोऽन्नाद्यं तथेन्द्रियम्।
पशून् कामयमाना वै प्राप्नुवन्ति यथाक्रमम्॥ इति।

धर्मसूत्रे आपस्तम्बोऽपि,

अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति। गुरुशुक्रादिशुभग्रहबलालाभे प्रकारान्तरेण वा प्रतिबन्धे सति पञ्चमादारभ्याषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्विप्रादीनां क्रमेण कार्यमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति।

ज्योतिर्नृसिंहेन विशेष उक्तः,

उत्तरायणगे सूर्ये कर्त्तव्यं ह्यौपनायनम्। इति।

आश्वालयनगृह्येऽपि,

उदगयने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इति। (आ. गृ. अ. १ क. ४)

श्रुतिः,

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति।

वराहः,

बा० माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं शिशोः ।
ज्येष्ठमासे न सर्वेषाम् इति ।

हेमाद्रौ ज्यौतिष,

माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते । इति ।

एतच्च वर्णत्रयसाधारणम् तत्रैव "ऋतुर्वसन्तः शुभदो ऽग्रजानाम्" इति ।

बृहस्पतिः,

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । इति ।
भृगोरङ्गिरसो मौढ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् । इति च ।
भृगुः शुक्रः । अङ्गिरा गुरुः ।

ज्योतिर्नृसिंहः,

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वाऽपि सप्तमी ।
पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेणैव पूजिताः ॥
कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा । इति ।

संग्रहे,

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च । युगादित्वेन मन्वादित्वेन चातुर्मास्यद्वितीयात्वेन च निषेधितानां प्रतिप्रसवमाह,

भरद्वाजः,

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥ इति ।
शुचावूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

गर्गः,

वसिष्ठसंहितायां,

प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे न पूर्वा परसंयुता ।
उपनीतो यतः श्रीमान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ॥ इति ।

ज्योतिष्फलोदये,

ज्येष्ठे द्वितीया सितजाऽऽश्विने तु दशम्यथो माघसिता चतुर्दशी ।
सद्वादशी सामगबह्वृचाभ्यां त्याज्यास्त्विमाः सोपपदा व्रतादौ ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे,

चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥

वा० सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥ इति ।

अपरार्के,

नष्टे चन्द्रे ऽष्टमे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥ इति ।

निरंशलक्षणं

राशेः प्रथमराशिस्थो निरंशः सूर्य उच्यते । इति । गलग्रहश्च,

ज्योतिर्निबन्धे,

त्रयोदशीचतुष्कं च सप्तम्यादित्रयं तथा ।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥ इति ।

गलग्रहनिषेधस्यापवादमाह,

भरद्वाजः,

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
उपनीतस्त्वनध्याये पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

वसन्तर्त्तौ ऋत्वन्तरीयशुक्लपक्षे च गलग्रहो न दोषायेति फलितोऽर्थः ॥

पारिजाते ब्राह्मे

विशेषः,

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ॥
जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥
ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम्
मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते ॥
कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।
तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारे मन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।
उपनेयं च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।
कन्यास्वीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥
एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ । इति ।

बा० स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम्। तथाचोपनयनं विधिनाऽऽचार्यसमीपनयनमग्निसमीपनयनं सावित्रीवाचनं वा। अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम्। विवाहश्च कन्यास्वीकारो ऽन्यदङ्गमिति। अतएव तेषां विवाहप्रसक्तिसत्त्वात्तत्कनीयसां परिवेदनदोषापवादो वक्ष्यते।

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ।
अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ॥ इति

हरदत्तः। उपनयनं विद्याऽर्थस्येति धर्मसूत्रवचनात्।

शङ्खलिखितावपि,

नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यादिति। उपनेतृक्रममाह,

वृद्धगर्गः,

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः।
उपायनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः॥

माधवीये वृद्धमनुरप्येवम्।

तथा,

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः॥

आश्वलायनः,

एकमातृप्रसूतानां कन्ये वा पुत्रकौ तयोः।
सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम्॥ इति।

अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह,

विष्णुः,

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत्।
सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन्॥
सहस्रं द्वादशान्यच्च सावित्रीं प्रजपेद् बुधः।
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत् स्मृतम्॥ इति।

तथा,

नान्दीश्राद्धे कृते पश्चादनध्यायस्त्वकालिकः।
मौञ्जीबन्धं तदा कुर्याद्वेदारम्भं न कारयेत्॥

अकालिकः गर्जनिर्घातादिनिमित्तकः। यदि भवेदिति शेषः। आश्वलायनानामुपनयनदिने वेदारम्भाभावाद्वेदारम्भाकरणे नोपनयनं न कुर्यात्। तदूर्ध्वं तु मुहूर्त्त श्राद्धान्तरपूर्वकमुपनयनं यथाकालं कुर्यात्। यदा गर्जाद्यनध्यायशङ्का तदा दिवैवानुप्रवचनीयचरुं श्रपयेत्। होमस्तु सायंसन्ध्योत्तरमेव। तथा सति नानध्यायदोषः।

तदुक्तं संग्रहे,

वा० न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्त्तते॥

तथा,

ब्रह्मौदनं पचेदह्नि पक्वमन्नं न दुष्यति।

तथाचोपनयनानुप्रवचनीयचरुश्रपणयोरन्तरा ऽनध्याये पुनरुपनयनम्।

पुनरुपनयने निमित्तान्तराण्याह,

मनुः, (अ. ११। श्लो. १५०।)

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ इति।

विष्णुरपि,

विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु च प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति।

तथा बौधायनः,

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति॥ इति।

शाखारण्डोऽपि स्वशाखाग्रहणकाले पुनरुपनेयः।

इममर्थं पुनरुपनयने विधिविशेषं च कारिकाकार आह।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते।
उपनीतिरियन्तेषामलङ्करणवर्जिता॥
यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा पतेत्।
कृताकृतञ्च वपनं मेधाजननमेव च॥
मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह।
अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न च॥
परिधानं च कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम्।
पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे॥ इति।

पूर्वस्याः गायत्र्याः।

तथा चाश्वलायनगृह्यम्। (अ. १ क. २२)

तत्सवितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति।

व्यासः,

भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा।
उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजन्मने॥ इति।

अथ प्रसङ्गाद्गायत्र्युपदेशविषयं किञ्चिदुच्यते।

तत्र तावत्,

बा० कात्यायनसूत्रं हरिहरभाष्यञ्च,

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहावर्त्तयन्। (कां. २ कं. ३)

अथ शासनानन्तरम् अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदैवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचमाह उपदिशति। कथंभूताय प्रत्यङ्मुखाय। पुनः कथंभूताय उपविष्टाय। क अग्नेरुत्तरस्यान्दिशि। तथोपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय। तथा समीक्षमाणाय सम्यगाचार्यमवलोकयते। तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय। पक्षान्तरमाह। दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यान्दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वीभूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते। कथमन्वाह। पच्छः पादं पादम्। अर्धर्चशः तदनु अर्धर्चमर्धर्चम्। तदनु सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन् पाठयन्।

शाङ्खायनः,

गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् त्रिष्टुभं क्षत्रियाय जगतीं वैश्याय। सावित्रीन्त्वेव उत्तरेणाग्निमुपविशतः। अन्वक्षादित्वे उच्यमानायां सावित्र्यामग्निं स्थापिताग्निमुत्तरेणाचार्यमाणवकौ उपविशतः। प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः। आचार्यमाणवकौ प्राङ्मुखप्रत्यङ्मुखावुपविशतः। अभ्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदीचीमपराजितां वा एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेदित्येतन्निषिध्यते ऽनेनसूत्रेण। अधीहि भो ३ इत्युक्त्वा आचार्यः। आचार्यः अधीहि भो ३ इति माणवकमुक्त्वा वक्ष्यमाणं कुर्यात्। आहूतो ऽध्ययनं कुर्यादिति स्मृतिः। ओंकारं प्रयुज्याथेतरं वाचयति सावित्रीं भो ३ अनुब्रूहीति। अथास्मै सावित्रीमन्वाह तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छोऽर्धर्चशः सर्वशश्च। उपस्थितं बटुं गायत्रीमुपदिशेत्।

तथाच कात्यायनः,

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा सावित्रीमिति। तदेव स्पष्टमाचष्ट,

शातातपः,

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्य, देवसवितुरिति राजन्यस्य, विश्वारूपाणीति वैश्यस्य।

सा च प्रणवव्याहृतिपूर्वा पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वशश्चोपदेष्टव्या। त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवताकां देवसवितुरित्यादिकां वाजपेये विनियुक्तां क्षत्रियाय। प्रजापतिदृष्टां जगतीच्छन्दस्कां सवितृदेवताकां रुक्मपाशप्रमोचने उखासम्भरणे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चतेति वैश्यायोपदिशेत्। सर्वेषां वोक्तलक्षणां गायत्रीमेव ब्रूयादित्यर्थः। अयञ्च गायत्र्युपदेश आपस्तम्बानाम् अग्नेः पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतो वा भवति। नन्वपरेणाग्निमुदगग्रं

वा० कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणम् पादमन्वारभ्याह सावित्रीं भो अनुब्रूहीति तस्मा अन्वाह तत्सवितुरिति अस्मात् सूत्रादग्नेः पश्चिमदेशो एव प्राप्त इति चेन्न। तस्य वाक्येन प्रैषाङ्गत्वात्तस्माइति सर्वनाम्ना देशादिविशिष्टस्य परामर्शात्। उपदेशाङ्गत्वे कल्प्यमानेऽपि सूत्रान्तरोक्तदेशग्रहणेन तयोरपि प्राप्तेः।

न च

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्॥

इतिवाक्यविरोध इति वाच्यम्। तस्य स्वसूत्रोक्तविस्रम्भणीयत्वेन तदनुष्ठानमेवोचितमित्येतत्प्रतिपादनेन स्तुतिमात्रपरत्वात्। अन्यथा आश्वलायनादिभिः स्वस्वसूत्रोक्तमनुद्धरणप्रायश्चित्तं चातुर्मास्यविवाहोपनयनादौ संवत्सरदिवसनक्षत्रादिकं त्यक्त्वा सूत्रान्तरोक्तग्रहणं विरुध्येत। तस्मात् स्वसूत्रोक्तविरुद्धस्यापि सूत्रान्तरोक्तस्य ग्रहणं भवत्येव। प्रतिपादितं चैतत् "नित्यो धार्यः" (आ. गृ. प. २ खं. ५ सू. १५।) इत्येतत्सूत्रव्याख्याने सुदर्शनभाष्यकारेण। तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम्। युक्तं चैतत्। एकस्य कर्मणः शाखाभेदेनानेकेषां विरुद्धानामङ्गानामाम्नातानां व्यवस्थायां प्रमाणाभावात्। ननु सूत्रकारेण कृतोपसंग्रह एव प्रमाणमिति चेन्न। अशोकवनिकान्यायेन कस्यचिदेवोपसंग्रहात्। तस्मात् सूत्रान्तरोक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति दिक्।

प्रागुक्तं गुरुचरणा अपि।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥

इति नारदः।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च।
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥

इति वसिष्ठः।

तथा

प्रदोषे निश्यनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे।
मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति॥

इति अन्यत्र। ज्योतिर्मनुः,

अनध्यायोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति।
गलग्रहे प्रदोषे च स्वल्पायुरुपजायते॥ इति।

अत्रानध्यायशब्देन नित्या नैमित्तिकाश्च गृह्यन्ते। अविशेषात्।

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्णके।

बा० प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलग्रहे ॥
अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
नाधीयीत च शास्त्राणि व्रतबन्धं च वर्जयेत् ॥
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ।

इत्यन्यत्र ।

अनध्यायाः स्मृता भूतत्रयाष्टम्यर्कसंक्रमाः ।
शुक्ले द्वीशार्कदिक्तिथ्यः शुक्रपौषतपःशुचेः ॥
मन्वाद्याश्च युगाद्याश्च स्मृत्युक्ताः सर्वएव हि ।

इति ज्योतिर्निबन्धधृतवचनात्। पुनरप्यत्र प्राक्सन्ध्यागर्जितग्रहणमीदृशानामप्यत्र ग्रहणमवयुत्यानुवादः। यद्वा प्राक्सन्ध्यागर्जितस्य पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय। तस्याप्यनध्यायत्वात्। यद्वा नैमित्तिकपुनरुपनयनस्यापि तत्र निषेधार्थमिदं प्रदोषनिषेधवत्। निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमिति न्यायेन तत्र तत्प्रसक्तिः। एवं रात्रिनिषेधोऽपि तत्परः।

एतेन

चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनेन तदितरेषामनित्यानध्यायत्वसूचनादेष्वनध्यायशब्देन न तदतिरिक्तग्रहणम्, नित्यतद्ग्रहणेनोपपत्तावनित्यतद्ग्रहणे मानाभावादित्यपास्तम्। दुर्मेधसामित्युक्त्याऽन्यान्प्रति तेषामपि नित्यत्वबोधनेन विनिगमनाविरहाच्च। किंचैवं युगाद्यनध्यायस्याप्यनित्यत्वेनात्राग्रहणेन,

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघेऽथ सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता

इति च वसिष्ठवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः। तत्र चैत्रशुक्लतृतीया मन्वादिः। वैशाखशुक्ला सा युगादिः। माघशुक्ला सप्तमी मन्वादिः। फाल्गुनीपूर्णिमोत्तरं द्वितीया *चातुर्मास्यद्वितीया। आसामनध्यायत्वेऽपि व्रतबन्धे प्राशस्त्यमिति तद्व्याख्यातारः। अपि च

त्रयोदश्यादिचतुष्कञ्च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

इत्युक्तचतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपदां गलग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे प्रदोषे निश्यनध्याये इति वचने ऽनध्यायग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। एवञ्च गर्जाद्यनध्यायेषु उपनीतस्याकाले कृतमकृतमेवेति ब्राह्मणत्वासम्पत्त्या अपूर्वोपनयनविधिना पुनरप्युपनयनङ्कार्यमिति सिद्धम्। यत्त्वाश्वलायनसूत्रे ऽथोपेतपूर्वस्येत्यादिना पुनरुपनयनमुक्तम्। तस्य न प्रकृते प्रवृत्तिः। उपेतपूर्वत्वाभावात्। प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तावेवङ्कुर्यादिति तत्सूत्रव्याख्याने वृत्तिकृतोक्तत्वात्। तथैव जयन्तोक्तेश्च। एतेन,

---

* निरुक्तवसिष्ठवचने इयं नोपलभ्यते ।

बा० नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतेष्वपि ॥ इति

वसिष्ठवचनाद् गर्जाद्यनध्याये न दोष इति परास्तम् । तस्य कालातिक्रमविषयत्वात् ।

प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे रवौ ।
चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामतिलङ्घने ॥

इति व्यासवचनैकवाक्यत्वात् । यत्त्वेतद्बलान्नैमित्तिकानामनध्यायत्वं वेदाध्ययनमात्रविषयमिति । तन्न । कृष्णे प्रदोषे इत्यादिप्राग्लिखितवचनेन स्मृत्युक्ताः सर्वएव हीत्यनेन च विरोधापत्तेः । गर्जाद्यनध्याया याज्ञवल्क्यादिभिरुक्ताः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ (अ. १ श्लो. १४४)
सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ (अ. १ श्लो. १४५ इति ।)

इदमकालविषयम् ।

धर्मप्रश्ने ,

विद्युत् स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापर्तौ यत्र सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्यायो यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके इति ।

एतत्सन्ध्याकालातिरिक्तविषयम् ।

ऐतरेयब्राह्मणे,

अपर्तौ वर्षे त्रिरात्रमित्यत्र वर्षो विद्युद्गर्जयोरुपलक्षणम् । अत्र श्रुतिभाष्ये ऽपर्तुशब्देन श्रावणभाद्रातिरिक्तः काल इति माधवः ।

तच्छत्रिन्यायेन बोध्यम् ।

अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः ।
यावच्चरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥ इति

रत्नावलीधृतवचनात् ।

हरदत्तस्तूज्ज्वलायाम्,

यत्र देशे यो वर्षाकालस्ततो ऽन्यत्रापर्तुरित्याह । तद् रत्नावलीधृतवचनविरुद्धम् ।

यत्तु,

पौषादिचतुरो मासान् जाता वृष्टिरकालजा ।
व्रतं यात्रां विवाहञ्च वर्जयेत्सप्त वासरान् ॥ इति ।

तत्त यात्राविवाहसाहचर्यात् व्रतेऽपि दृष्टदोषबोधकम् । ब्राह्मण्यानुत्पादकदोषस्तु दिनत्रयमेवेति बोध्यम् ।

बा० यत्तु मनुना, (अ० ४ श्लो० १०३)

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

इत्युक्तम्,

तत्तु सन्ध्याकालातिरिक्तकाले एकैकोपजने बोध्यम् । परेद्युर्यावत्स कालस्तावत्कालमाकालन्तत्रभव आकालिकः । सम्प्लवो ऽसकृदुपजनः । सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिः । प्रातःसन्ध्यास्तनिते ऽहोरात्रमिति हारीतोक्तन्तु ऋतुविषयम् । यत्तु लल्लेन वसिष्ठनाम्नोदाहृतं वचनम्,

व्रत्ये ऽन्हि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतन्तत्र विवर्जयेत् ॥ इति,

तदपि समूलत्वे ऽकालिकगर्जविषयम् । हारीतैकवाक्यत्वात् । शरदि वैश्यस्योपनयनविधानेन तद्विषये पूर्वोक्तस्यैव निषेधस्यानुवादः । तत्र काले वृष्टौ यथा ऽनध्यायाभावस्तथैतद्विषयेऽपीति शङ्कावारणार्थश्च स इत्येके । सामान्यतस्तद्दिने एवानध्यायो न तु त्र्यहमित्येवम्परिसङ्ख्यायां याज्ञवल्क्येन विरोधः । ऋतुविषये त्वधिकाप्राप्तेर्व्यर्थतैव वचनस्यापतति । व्रतविवर्जने ऽनध्यायत्वमेव निमित्तमतस्तदुक्तिः । व्रतन्तत्रैव वर्जयेदिति नियमे चतुर्दश्यादौ तदापत्तिः । नैमित्तिकानध्यायेषु पूर्वसन्ध्यागर्ज एव । तत्रापि तद्दिने एवेति नियमे तत्र गर्जादिसन्निपाते उपनयनापत्तिः । किञ्चैवं द्वेधापरिसङ्ख्याकल्पनापेक्षया महानाम्न्यादिव्रतविषयत्वमस्य वक्तुमुचितम् । नैमित्तिकमनध्यायमित्यादिप्राग्लिखितवसिष्ठवचनेन वेदव्रतेषु कालातिक्रमे तदनुज्ञया तदनतिक्रमे तेषान्त्याज्यत्वप्रतीतेः । प्रतिपद्वत् महाव्रतप्रकरणेऽयैतरेयब्राह्मणाच्चेत्यन्ये । एतेन मध्यदेशे माघे नियतवृष्टिसत्त्वेन तस्यापि कालत्वेन सन्ध्यागर्जादौ नानध्याय इति निरस्तम् । कालगर्जादावपि दिनमात्रमनध्यायस्य सत्त्वाच्च । यत्तु,

गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥

इत्युपक्रम्य,

पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।

इति, तत्तु पक्षा वै मासा इति श्रुत्यनुसारेण षट्सु मासेषु वर्षव्यवहारान्नानुपपन्नमिति न तदेकवर्षमध्ये द्वौ वर्षाकालावित्यत्र गमकम् ।

यत्तु ज्योतिर्निबन्धे,

नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः ।
तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भं विवर्जयेत् ॥

इत्युक्तं, तन्न बह्वृचविषयम् । तेषामुपनयने वेदारम्भाभावेन निषेधासम्भवात् । तदर्थस्तु नान्दीश्राद्धे कृते यद्यकालभवो ऽनध्यायः स्यात्तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भस्तु वर्ज्य इति बहवः

वा० प्रामाणिकाः। यत्तु कार्यमित्यन्तं सर्वसाधारणं निषेधस्तु सम्भवत्प्राप्तिकविषय इति। तन्न। सन्नियोगशिष्टन्यायेनोभयोरेकविषयत्वौचित्यात्। वाक्यभेदापत्तेश्च। वेदारम्भातिरिक्ताङ्गकमुपनयनं कार्यमित्येकवाक्यतौचित्यात्। वेदारम्भन्तु वर्जयेदिति पाठे तथाऽर्थासम्भवाच्चेति दिक्। उपनयनोत्तरं ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वं गर्जितादिसम्भावनायां दिवैव चरुश्रपणं कृत्वा ऽस्तमिते होमः कार्यः।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्तते॥

इति संग्रहोक्तेः।

पक्वमन्नं न दुष्यतीति पाठान्तरम्। चरुश्रपणात्पूर्वमेव सन्ध्यागर्जादौ पुनरुपनयनमेवेति केचित्। अन्ये तु

औत्पातिकमनध्यायं प्राग् ब्रह्मौदनपाकतः।
व्रतादूर्ध्वं नेष्टमाहुः शान्त्या ऽऽहेष्टं पराशरः॥

इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः,

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वम्प्रदोषे गर्जितं यदि।
तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत्॥
तत्र शान्तिविधानं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः।

इत्यादिना शान्तिमुक्त्वा "ततो ब्रह्मौदनम्पचेत्" इति विधानकालोक्तेश्च शान्तिं कृत्वा पाकः कार्यः। शान्तिमकृत्वा तत्करणे तु पुनरुपनयनम्। वस्तुतः शान्तिरध्ययनविघ्नादिदृष्टदोषनिवारणाय। पुनरुपनयनन्तु ब्राह्मण्यानुत्पादाद्भवत्येवेत्याहुः।

अथ स्पष्टार्थं सप्रपञ्चः पुनरुपनयनविधिरुच्यते।

पुनः संस्कारः पुनरुपनयनम्। तच्च त्रिविधम्। प्रत्यवायनिमित्ते प्रायश्चित्तत्वेन विहितं, निमित्तविशेषेण कृतोपनयनस्य वृथाचेष्टापत्तौ तत्फलार्थत्वेन विहितं, वेदान्तराध्ययनचिकीर्षायां तदर्थत्वेन विहितमिति। तत्राद्यं तावत्

बौधायनः,

अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति। औषधान्तरानाश्यव्याध्युपशमार्थं पैष्टीपाने एतदिति मदनरत्ने। वसिष्ठः,

मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति। अत्र सुरायाश्चेति सुराशब्दो न पैष्टीपरः। तदज्ञानपाने द्वादशाब्दोक्तेः।

शूलपाणौ यमः,

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ इति।

बा० यद्यपि संस्कारशब्दो जातकर्मादिसाधारणस्तथापीदृशविधिषु संस्कारशब्देनोपनयनमेवोच्यते। तस्य द्विजत्वसम्पादनरूपातिशययोगेन बुद्ध्यारोहात्। अनन्तरवक्ष्यमाणमनुवचसि वाक्यशेषेण तथा प्रतीतेश्च।

भविष्ये,

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति।
तप्तकृच्छ्रान्वितेनेह केवलेन न शुध्यति॥

एतदप्युक्तव्याध्युपशमार्थं पाने एवाज्ञानकृतं बोद्धव्यम्।

रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्व्योश्च प्राशने।
क्रव्यादपशुविष्ठानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते॥

मनुः, (अ० ११ श्लो० १५०।१५१)

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः॥
वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि॥ इति।

एतदतीतसुरासम्पर्कविषयम्। तप्तकृच्छ्रपूर्वकश्चैष विधिर्ज्ञेयः। वक्ष्यमाणगौतमस्मृतिनिर्दिष्टविण्मूत्रसाहचर्यात्।

विष्णुः,

मलानाम्मद्यानामन्यतरस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात्। लशुनपलाण्डुगृञ्जनतद्गन्धिविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादिति।

ज्ञानतः सकृद्भक्षणे एतदिति शूलपाणिः।

तत्रैव शातातपः,

उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरप्राशने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रं चेति।

ज्ञानाभ्यासे एतदिति शूलपाणिः,

मिताक्षरायां पैठीनसिः,

अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशने तप्तकृच्छ्रं पुनरुपनयनं चेति।

बृहस्पतिः,

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत्।

तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनः संस्कारं प्रकृत्य

गौतमः,

मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति।

बा० अत्र चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तूभयत्र तुल्य एवेति शूलपाणिः ।

हेमाद्रौ,

प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति । इति ।

आचारोद्योते वृद्धमनुः,

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे नियोजयेत् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वा ऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवा ऽस्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्कृत्वा तु यत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीङ्कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः । इति ।

प्रायश्चित्तोद्योते बाधायनः,

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ इति ।

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने सति बोध्यम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति

प्रयोगपारिजाते बौधायनस्मरणात् ।

मनुः, (इदं मनुपुस्तके नोपलभ्यते)

चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणञ्चरेत् ।
बुद्धिपूर्वन्तु कृच्छ्राब्दं पुनःसंस्कारमेव च ॥ इति ।

अभ्यासविषयमिदमिति मदनरत्ने ।

पाराशर्यप्रायश्चित्तकाण्डे,

अजिनम्मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

ब्रह्मचारिणम्प्रकृत्य पैठीनसिः,

मधुमांसाशने त्रिरात्रमुपवासः पुनरुपनयनं चेति ।

अयञ्च त्रिरात्रोपवासः प्राजापत्याशक्तस्येति मदनरत्ने ।

एतयोरज्ञानभक्षणे कृच्छ्रः । मत्या पराकः । अभ्यासे द्विगुणं पुनःसंस्कारश्चेति स्मृत्यर्थसारे ।

तथातत्रैव मातापितृगुर्वाचार्योपाध्यायेभ्योऽन्येषां प्रेतसंस्कारे ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनङ्कार्यमिति ।

व्या० तथा रेतोविण्मूत्रकरनिर्मथितदधिवह्विर्वेदिपुरोडाशभक्षणानामत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रः पुनरुपनयनं चेति ।

पराशरः,

यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥
स चरेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

वसिष्ठः,

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।
स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासात् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ।

अत्र विप्रस्य षण्मासिकः कृच्छ्रः क्षत्रियस्य चान्द्रत्रयं वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्थोक्ता मिताक्षरायां तत्प्रघट्टके ।

स्मृत्यन्तरे,

कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।
कर्मनाशाजलस्पर्शो गयायात्राऽन्यविषयकः ।
कर्मनाशाजलस्पर्शः पारेऽथ गमनन्तथा ।
सर्वपुण्यक्षयकरं गयायात्रां विना मुने ॥
कर्मनाशाजलस्पर्शवचनानि तु यानि वै ।
तान्यन्यविषयाण्येव गयायां नैव दूषणम् ॥ इति

सनत्कुमारसंहितोक्तः ।

प्रागुक्तबौधायनाच्च । करतोयाजलस्पर्शस्तु न निषिद्धः ।

करतोयां कुरङ्गञ्च त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः ॥ इति

भारते दानधर्मे अङ्गिरसा गौतमं प्रत्युक्तेः । करतोयाविलङ्घनमात्रं न निषिद्धं किन्तु स्नात्वैवेत्यन्यं । इयञ्च पूर्वदेशस्था ब्रह्मपुत्रसङ्गता । पुलस्त्यतीर्थयात्रायां तत्रैवोक्तेः । करे तोयं करतोयं तदस्यास्तीति करतोया मत्वर्थीयोऽच् ।

गौरीविवाहसमये शङ्करकरनिक्षिप्तदानजलप्रभवेयमिति पुराणान्तरे ।

करतोया सदानीरेति अमरः ।

प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाऽम्बुवाहिनी ॥

वा० इति स्मृतिरिति दिक् ।

अन्यत्र च,

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
उद्धृत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

पाद्मे,

प्रेतशय्यापरिग्राहो पुनः संस्कारमर्हति ।

शातातपः,

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनम् ।
उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥
उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः । इति ।

इत्थं विहितप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने विशेषमाह

पारिजातमदनरत्नयोः कश्यपः,

चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हतीति । ब्रह्मासनमिति ब्रह्मनियमार्थम् ।

अथ द्वितीयः पुनरुपनयनप्रकारः ।

समयोद्योते,

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुमारस्यांसाभिमर्शनपूर्वकसमीपानयनविधायकहिरण्यकेशिसूत्रे मातृदत्तः । इदं प्रधानकर्म अस्य विस्मरणे सर्वं कर्मावर्त्तते इति ।

वसिष्ठः,

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अथ तृतीयः प्रकारः ।

तत्र जयन्तः, यजुर्वेदञ्चाधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलङ्कारवर्जं भवतीति ।

गृह्यकारिकायाम्,

वेदान्तरमधीत्येममृग्वेदं ये त्वधीयते ।
उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ॥ इति ।

पारिजाते भगवान्,

बा० द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥ इति ।
इति पुनरुपनयनत्रैविध्यम् ।

पुनरुपनयने विशेषमाह आश्वलायनः, (अ. १ क. २२)

अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननञ्चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति । *अनिरुक्तं. न भवतीति । इदं सूत्रं वृत्तिकारिकाजयन्तपर्यालोचनेन प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनपरमेव प्रतीयते । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तावेवङ्कुर्यादिति वृत्तिकृतैव व्याख्यानेऽभिधानात् । जयन्तेन च प्रायश्चित्तनिमित्तं यस्य पुनरुपनयनं क्रियते तस्यायं विधिरुच्यते इति उपक्रम्यैतत्सूत्रव्याख्यानात् ।

यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं तदा भवेत् ।
कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥
मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ।
अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं नहि ॥
परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ।
पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे ॥
भणितो ऽत्र विशेषो ऽयं समानमितरद्भवेत् ।

इति कारिकोक्तेश्च । निमित्तानन्तरमित्युक्त्या च नैमित्तिके निमित्तानन्तर्यस्योचितत्वान्न्यायमूलकं " कालश्चे " तिसूत्रम् । निमित्तानन्तर्यासम्भवे तु जातेष्टिवदुदगयनादिकालोऽपेक्षणीय एवेति सूचितम् । परिदानं, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादेः परिददामीत्यन्तस्य मन्त्रस्योच्चारणम् । भणितोऽत्रेति, प्रायश्चित्तार्थंपुनरुपनयने एव गायत्र्याः स्थाने एषा ऋग्भवति न तु तदनन्तरभाविषु ब्रह्मयज्ञादिष्वपि, तत्र पूर्वविहितगायत्रीबाधे मानाभावादिति दर्शयति ।

मातृदत्तोऽपि "अत्र सावित्रीम् वाचयति यदि पुरस्तादुपेतो भवति यद्यनुपेतस्त्र्यहे पर्यवेत" इति सूत्रे प्रायश्चित्तार्थपुनरुपनयनान्तर्गतसावित्रीवाचनाङ्गत्वेन परिदानान्तरकालावधिं वदंस्तस्मिन्नेव प्रकरणे परिदानसूत्रे पुनरुपनयने परिदानाभावसूचकम् आश्वलाय'सूत्रसंवादं वदन् आश्वलायनसूत्रप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनविषयत्वमेव दर्शितवान् । तस्मिन्नेव प्रकरणे तत्तत्सूत्रव्याख्याकाले अहतवासोमेखलाऽजिनभैक्षचर्यादण्डमन्त्रनिवृत्तिः पुनरुपनयने इत्याह ।

हरदत्तेन अथोपेतपूर्वस्येतिसूत्रव्याख्यावसरे उक्तम्, अथानन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य इमं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यत इति । अस्ति च तदनुसारिणी स्मृतिः पारिजाते,

अध्वर्यूणां सामगानाम् ऋचमध्येतुमिच्छताम् ।
क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादिर्न विधीयते ॥

---

* सूत्रस्थस्य अनिरुक्तमित्यस्य विवरणम् न भवतीति ।

वा० ब्रह्मौदनञ्च मेधार्चा दीक्षा च न विधीयते ।
ऋचमध्येतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥ इति ।

अत्राध्वर्युसामगग्रहणस्यायमाशयः । ऋग्वेदाध्ययनाङ्गभूतमेवोपनयनम् आश्वलायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकं भवति । सत्यप्युपनयनैक्ये तत्तदाम्नायाध्ययनाङ्गभूते एव तस्मिंस्तत्तद्गृह्योक्तेतिकर्त्तव्यता भवतीति स्मृतिपादे न्यायसुधायामुक्तः । न ऋग्वेदिनां तदध्ययनार्थं पुनरुपनयनं भवति । तेषां प्रथमोपनयनानन्तरमेव तदध्ययनस्योचितत्वात् । अतो ऽन्यवेदिनामेव ऋग्वेदार्थे पुनरुपनयेऽयं विधिरिति । अत एव पूर्वोदाहृतजयन्तकारिकयोर्ऋग्वेदग्रहणं कृतम् ।

यच्च तत्र हरदत्तीये च वेदान्तराध्ययनपूर्वके एव ऋग्वेदाध्ययने पुनरुपनयनकथनं, तेन युगपदनेकवेदारम्भे नोपनयनावृत्त्यपेक्षेति सूचितम् । अस्ति ह्यन्यवेदिनां क्रमिकवेदारम्भपक्षो युगपत्तदारम्भपक्षश्च । तथा च हरिहरेण उपनयनानन्तरं वेदारम्भसमये इत्युक्त्वा वेदारम्भाङ्गभूताः कात्यायनोक्ताहुतीर्दर्शयतोक्तं, यदि ऋग्वेद आरभ्यते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति, यदि यजुर्वेदः अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति, यदि सामवेदः दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति, यदि अथर्ववेदः दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति, यद्येकदा सर्ववेदारम्भः प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयादिति । अतश्च युगपदनेकवेदारम्भे सकृदुपनयनेनैव सकलवेदाध्ययनसिद्धिः । इत्थमभिप्रेत्योक्तम् आपस्तम्बेन पारिजाते, सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते इति । (आप. ध. प. १ सू. १०)

तदयं सङ्क्षेपः । वेदान्तराध्ययनपूर्वकमृग्वेदाध्ययने चिकीर्षिते आश्वलायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकं पुनरुपनयनं कार्यम् । तत्रैव जयन्तकारिकामते ऽलङ्करणमात्रं वर्ज्यमिति विशेषः । हरदत्तमते तु सूत्रोक्तसकलपुनरुपनयनगतविशेषविशिष्टं भवति । स्मृतिमते तु दीक्षा ऽपि वैकल्पिकीति ।

द्वितीयपुनरुपनयननिमित्ते त्वविकृतमुपनयनं कार्यम् । गार्हपत्याधानात्प्राक् सूर्योदये ऽविकृताधानवत् । तत्र पुनरुपनयने क्वचिदपि ग्रन्थे विशेषानुक्तेः । अथोपेतपूर्वस्येति सूत्रस्य तत्राप्रवृत्तेश्च ।

प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने तूक्तवचनेभ्योऽनेकविशेषावगतेस्तत्प्रयोगो लिख्यते । तच्च यत्र प्रायश्चित्तान्तरसहितं विहितं तत्र पर्षदुपदिष्टविधिना तत्प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । यथोष्ट्रीक्षीरपानादौ । यत्र जातकर्मादिसंस्कारान्तरसहितं विहितं तत्र निमित्तानन्तरकरणपक्षे पुण्यनक्षत्राद्यनालोच्य पर्षदुपदेशेन चौलान्तसंस्कारान् कृत्वा कार्यम् । अन्यथोचितनक्षत्राद्यावश्यकम् । कर्त्ता च पितृसत्त्वे स एव । तदभावे पितृव्यादिः सपिण्डः । तदभावे यः कश्चित् ब्राह्मणः । पुनरुपनयनं यत्र चिकीर्षितं तत्रैव देशे जातकर्मादयः कार्याः ।

अस्य कृतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः संस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि करिष्ये इति सकृत्सङ्कल्प्य सर्वोद्देशेन सकृत्स्वस्तिवाचनादि । श्मश्रुवपनानन्तरं चौले केशवपनमिति विशेषो महावयसः । विवाहसङ्कल्पं तदर्थं स्वस्तिवाचनादि-

बा० कन्तु स्वयमेव पृथक्कुर्यात् । एवं निमित्तान्तरेऽपि सङ्कल्प ऊह्यः । यत्र तु पुनरुपनयनमात्रं प्रायश्चित्तत्वेन विहितं तत्र पर्षदुपदिष्टविधिना तदेव कार्यम् तत्राचार्यः कृच्छ्रत्रयं द्वादशसहस्रं तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यस्या जपञ्च कुर्वीत । संस्कार्यो निमित्तानन्तरोपनयने न प्रायश्चित्तं कृच्छ्रत्रयात्मकं कुर्यात् । कालान्तरोपनयने त्ववश्यं कुर्यात् ।

ततो ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तादृशदेशं मार्जनोपलेपनाभ्यां शोधयित्वा तत्र कृतनित्य आचार्यः स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्यास्य प्रत्यन्तदेशे गमनजनितदोषनिरासेन पुनःसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुनरुपनयनं करिष्ये इत्येवं तत्तन्निमित्तानुसारिसङ्कल्पं कृत्वा तदङ्गभूतेत्यादिसङ्कल्पपूर्वकमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा स्वस्तिवाचने ऽग्निः प्रीयतामिति विशेषमुक्त्वा कृतमङ्गलस्नानं संस्कार्यं भोजयित्वा वपनपक्षे सङ्कल्पपूर्वकं वपनस्नाने कारयित्वा ऽन्यथाऽकारयित्वा नित्योपनयनवदन्वाधानात्प्राक् तन्त्रं कृत्वा अस्य प्रायश्चित्तार्थं पुनरुपनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते ऽग्नावित्यादिपात्रप्रोक्षणादीनि नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीताप्रणयनाद्याज्यसंस्कारान्तं कृत्वा वासोऽजिनधारणपक्षे नित्यवत्समन्त्रं धारणं तयोः कुर्यात् । तदभावपक्षे पूर्वमेव कुमारेण परिहितवस्त्रेण भवितव्यम् । ततो ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयने तु वस्त्रादि नित्यम् ततो यज्ञोपवीतधारणादि आदित्येक्षणान्तं नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो युवा सुवासा इत्येतन्मन्त्रकप्रदक्षिणावर्त्तनादि वाससा पाणिभ्यान्तदञ्जलिग्रहणान्तं कुर्यात् । तच्चेत्थं युवेत्यर्धेन संस्कार्यं प्रदक्षिणमावर्त्य उत्तरेण तस्यांसयोः पाणी गमयित्वा पवन्दक्षिणभागं निनयेत् । ततः संस्कार्यो ऽग्निकार्यमुपनयनवत्कुर्यात् । ततो ऽग्नेः पश्चिमतः प्रत्यङ्मुख आचार्यपादावुपसंगृह्य अधीहि भोः सावित्रीमिति श्रुत्वा भो अनुब्रूहीति वदेत् । तत आचार्यः प्रणवव्याहृतीनामृष्यादिस्मरणान्ते तत्सवितुरित्यस्य श्यावाश्वः सविता ऽनुष्टुप् पुनरुपनयने विनियोगः । प्रथमं पादशः स्वयमुक्त्वा वाचयेत् । ततो ऽर्द्धर्चशः । ततः सर्वाम् । ततो मम व्रते इत्यनेन संस्कार्यहृदि ऊर्ध्वाङ्गुलिपाणिं निधाय ततो मेखलादण्डदानपक्षे समन्त्रकं तद्दानं कृत्वा अन्यथा त्वकृत्वा ब्रह्मचर्यमादिशेत् । यदि ब्रह्मचारिणो ऽसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा नित्यवत् । अन्यस्य तादृशस्य पुनरुपनयने तु अपोशानकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीर्वेदमधीष्वेति । समापितवेदस्य तु स्वाप्सीरित्यन्तमेव । ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । मेधाजननकरणपक्षे तत्पर्यन्तमग्निं रक्षेत् व्रतचर्याञ्च कुर्यात् । उपनयनदिने भिक्षायाचनपूर्वकमनुप्रवचनीयञ्च । तत्र गायत्र्याः स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे इत्येतां पठित्वा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । उक्तमृष्यादि नित्यस्त्यागः ।

यद्यसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा वेदसमाप्तिवाचनं कुर्यान्नान्यथा । ततस्त्रिरात्रं द्वादशरात्रमब्दं वा व्रतचर्यायां कृतायां मेधाजननम् । तत्र यदि पुनरुपनीतो ब्रह्मचारी तदा यस्य

बा० पलाशस्य कुशास्तम्बस्य वा प्रोक्षणं कृतं तत्रैव मेखलादीनि व्युदस्यान्यानि धारयेत्। अन्यस्तु पुनरुपनीतो योऽपिधृतमेखलादिः स व्युदस्य नान्यानि धारयेत्। यस्मिन्नाश्रमे पुनरुपनयनं प्राप्तं तदाश्रमधर्मान् कुर्यात्। यत्र तु पुनरुपनयनानन्तरमाश्रमान्तरस्वीकारः श्रूयते, यथा "स्नात्वोद्वहेत् ततो भार्या"मित्यादौ, तत्र मेखलादीनि व्युदस्य पुनस्तानि धारयित्वा ब्रह्मचारिव्रतचर्यामुचितकालेन समाप्य विधिनाऽऽश्रमान्तरं स्वीकुर्यात्। अयं बह्वृचानां पुनःसंस्कारोऽभिहितः।

अथ यजुःशाखिनामुच्यते।

तत्र बौधायनः,

अथोपनीतस्य व्रत्यानि भवन्ति नान्यस्याच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुञ्जीत मधुमांसं श्राद्धसूतकान्नमनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरं छत्राकनिर्यासौ विलयनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनःसंस्कारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथाप्युदाहरन्ति।

सुराष्ट्रं सिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम्।
एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति॥

अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पालाशीं समिधमाज्येनाङ्क्त्वा अभ्याधाय वाचयति "पुनस्त्वादित्यारुद्रा०कामाः" स्वाहेत्यथ व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्मआत्मनोमिन्दाभूत्० पुनरग्निश्चक्षुरदात्० इति द्वाभ्यामथ पक्वाज्जुहोति सप्तमे अग्ने घृतेन स्वाहेत्यथाज्याहुतीरुपजुहोति येन देवाः पवित्रेणेति तिसृभिरनुच्छन्दसं स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् अथापर आपरिधानात्कृत्वा पालाशीं समिधमाधायाथो व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति अथ व्याहृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्या शतकृत्वो घृतमभिमन्त्र्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति गुरोर्वा ऽप्युच्छिष्टं भुञ्जीताथाप्युदाहरन्ति वपनं दक्षिणादानं मेखलादण्डमजिनं भैक्षचर्या व्रतानि चेत्येतानि निवर्त्तन्ते पुनः संस्कारकर्मणीत्येतेन पुनः संस्कारा व्याख्याता इति। अत्र शक्ताशक्तभेदेन गुरुलघुकल्पव्यवस्था बोध्या।

इति पुनःसंस्कारविधिः।

षण्ढादीनामुपनयनमाह,

बौधायनः,

अथ षण्ढबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम ऋतुर्यथाकामो स्यात्पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान्भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा केशानोप्य स्नातं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजनमुदानयत्यथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनाङ्क्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णीमश्मानमास्थापयति यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं मेखलां मन्त्रवद्ग्रन्थिं तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन्भूतं च भव्यं चेत्यथैनं देवताभ्यः परिददाति देवेभ्यस्त्वेत्यथैनमुपनयति देवस्य त्वेति सर्वं नामग्रहणवर्जमाचार्य एव पक्वान् जुहोति

बा० तत्सवितुर्वरेण्यमिति अथाज्याहुतीरुपजुहोति क्षेत्रियै त्वा निर्ऋत्यै त्वेति षड्भिर्व्याहृतिभिरथाग्रेणाग्निं याज्ञिकस्य वृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधातीति तत् पुरस्ताद्व्याख्यातम् । अथ पक्वानुपादाय प्राश्नाति सर्वान्मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्येके ऽथ जडक्लीबव्यसनिव्याधितोन्मत्तहीनाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिजङ्गरोगिणश्चैतेन व्याख्याता इत्येके इति ।

इति षण्ढादीनामुपनयनविधिः ।

अथ पुनर्वसूपनयनसंशयनिरासार्थं व्रतबन्धे नक्षत्रनिर्णयः क्रियते।

तत्र तावज्ज्योतिर्विदामभिमतमुच्यते । तथाहि अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयमाह,

गुरुः ,

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥
वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वं चतुर्मुखैः ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम् । इति ।

वसिष्ठो ऽपि ,

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥ इति ।

कश्यपोऽपि ,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यहस्तर्क्षेष्वौपनायनम् ॥ इति ।

एवं बृहस्पत्यादिसंहितावाक्येषु त्रैवर्णिकानां पुनर्वस्वोरुपनयनमुक्तं ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं राजमार्त्तण्डे क्वचिद् दृश्यमानम्,

चन्द्रताराद्यनुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

इति वचनं बह्वृषिवचनविरोधादुपनयनविषये हेमाद्रिमदनरत्नादिप्राचीननिबन्धकारैर्नवीनैश्च प्रतापमार्तण्डमुहूर्त्तचिन्तामणिप्रभृतिभी राजमार्त्तण्डीयवचनानि लिखद्भिरप्यलिखनाच्च निर्मूलं केनचित् क्षिप्तमिति गम्यते ।

माघषट्के सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।
हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥

इति तद्वचनविरुद्धार्थोक्तेश्च । तेनानिषिद्धं पुनर्वस्वोरुपनयनमन्यनक्षत्रवद्भवत्येव । समूलं मत्वा निषेधं परिपालयन्तो ब्राह्मणानां पुनर्वस्वोरुपनयनं नेति ये वदन्ति तत्तेषामज्ञानविलसितमिति मुनीश्वरज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः । यजुःशाखिनः श्रीधरदीक्षिता अप्येवम् ।

बा० अथ व्रतबन्धे नक्षत्राण्याह,

वसिष्ठः,

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥

कश्यपोऽपि,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यहस्तर्क्षेष्वौपनायनम् ॥

निर्णयसिन्धौ नारदः,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥

तत्रैव बृहस्पतिः,

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥

पुनर्वसुनिषेधमाह,

राजमार्त्तण्डः,

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

अस्य मानुषत्वात् आर्षैः कश्यपवसिष्ठनारदबृहस्पतिप्रमुखसंहितादिभिर्विरोधाद्दुर्बलत्वम् । यतः आर्षानार्षविरोधे आर्षं बलवत् । अथ यथाकथंचिद् गतिश्चिन्तनीयेति चेत्तर्हि देशाचारतो व्यवस्था । इमं निषेधं प्राच्या एव आद्रियन्ते न तु दाक्षिणात्याः । ते तु आर्षवचनबलात् पुनर्वस्वोरुपनयनं कारयन्ति । यतः,

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी ।
श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ।

इति न्यायादित्यलं विस्तरेणेति । तत्र ब्राह्मणादीनां व्रतबन्धो भवतीति पार्थपुरनिवासिकृष्णज्योतिर्वित्सम्मत्या हरिहरज्योतिर्वित्सम्मत्या च रामज्योतिर्वित्पौत्रदिवाकरज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः । अथोपनयने नक्षत्रादि विचार्यते ।

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥

जगन्मोहनसंज्ञकज्योतिर्निबन्धे गुरुः,

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥

वा० वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वं चतुर्मुखैः ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम् ।

तत्रैव नारदः,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

तत्रैव वसिष्ठः,

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ ॥
दस्रपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु ॥
उक्तेष्वेतेषु ऋक्षेषु शुभांशेषूपनायनम् ।
कुर्वीत शुभकामस्तु नैव क्रूरांशकेषु तु ॥

इति जगन्मोहनादौ राजमार्तण्डवचनान्यन्यान्यपि लिखितानि परन्तु पुनर्वसुनिषेधकं वचनं न लिखितम् । कल्याणकल्पद्रुमाख्यज्योतिर्निबन्धे तु वेदपरत्वेन नक्षत्राणां विशेषो ऽभिहितः ।

ज्योतिस्सागरे,

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये श्रुतौ ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तम्मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तत्रितयादितिवासवाः ।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

अन्यत्रापि बहूनि वचनानि मौञ्जीबन्धे पूर्वोर्थकान्येवोक्तानि पुनर्वसुनिषेधकं वचनं राजमार्तण्डीयत्वेन केनचिल्लिखितम् ।

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इदं वचनं हेमाद्रिमदनरत्नादिप्राचीननिबन्धकारैरुपनयनविषये राजमार्तण्डीयवचनान्यन्यानि लिखद्भिरपि न लिखितम् । नवीनैरपि मुहूर्तचिन्तामणिप्रतापमार्तण्डादिभिर्न लिखितमतो निर्मूलम् । समूलत्वे तु वेदपरत्वेनोक्तवचनेषु ऋग्वेदिनां पुनर्वस्वारनुक्तत्वादृग्वेदिब्राह्मणविषयम् । मुहूर्तमालायामपीत्थमेव व्यवस्थापितमित्यन्ये ज्योतिर्विद आहुः ।

वा० अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र तावत् वसिष्ठः,

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये श्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानाङ्खलु मौञ्जिकर्म ॥
उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ ॥
दस्रपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ ।
शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षडिमानि भानि तु ॥ इति ।

कश्यपोऽपि,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यदस्रर्क्षेषूपनायनम् ॥

गुरुरपि,

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥
वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पाष्णभे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वञ्चतुर्मुखैः ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्द्विजानामौपनायनम् ।

तान्येवाह,

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥ इति ।

चकारान्मघायाम् ।

नारदोऽपि,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥ इति ।

भृग्वादिप्रोक्तनक्षत्राणि तु कल्याणकल्पद्रुमाख्ये ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःसागरस्थत्वेनोदाहृतानि ।

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये श्रुतौ ।
ऋग्वेदाध्यायिनाङ्कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥
पुष्यवायवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥

वा० मृगमैत्राश्विनीहस्तत्रितयादितिवासवाः ।
अथर्वशाखिनां शस्ता भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥ इति ।

मुहूर्त्तमालायामपि,

माघषट्के सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।
हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्यौपनायनम् ॥ इति ।

पुनर्वसुसंग्राहकपौरुषाधुनिकनिबन्धवचनानि तु अनतिप्रयोजनकत्वान्नेह लिखितानि । अत्र च वासिष्ठादिवाक्येभ्यः प्रतीयमानेन गुरुवाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन ब्राह्मणोपनयने स्पष्ट एव षोडशर्क्षनियमः । परन्तु तत्रोत्तममध्यमत्वोक्तेस्तारतम्यमवधेयम् । यत्तु वासिष्ठादौ द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन वासिष्ठादीनां प्राशस्त्यपरत्वमिति । तन्न । तथा सति गुरुवचनस्थनिषेधस्य त्रैवर्णिकपरत्वापत्त्या वेदपरवाक्योक्तावशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गेन द्विजपदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात् । यत्तु ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं वचनम्—

राजमार्तण्डे,

चन्द्रतारानुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अन्यत्रापि,

त्र्यहःस्पृशि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति ।
पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

तत्संहिताग्रन्थेष्वदर्शनात्पुनर्वसूपनयनाचारात्पूर्वोक्तमुहूर्त्तमालावचनविरोधाच्च मानुषत्वान्निर्मूलमेवेति सकलज्योतिर्विदः । अथ यथाकथंचिद्गतिश्चिन्तनीयेति चेत्तर्हि येषामुक्तवेदविशेषपरवाक्येषु पुनर्वस्वनभिधानं तत्परो ऽयं निषेधः । नादितौ चेत्यादिदीपिकास्थनिषेधोऽपि तद्विषय एव । केचित्तु समूलत्वेऽपि नायं व्रतबन्धनिषेधः, अपि तु केनचिन्निमित्तेन पुनःसंस्कारप्रसक्तौ पुनर्वसाविति तदर्थः । न च विप्रः कृत इत्यस्य पूर्वार्द्धस्य चानन्वयापत्तिः । चन्द्रताराद्यानुकूल्येऽपि संस्कृतो विप्रः पुनर्वसौ पुनः संस्कारमर्हतीति तदर्थात् । कष्टान्वयादेश्चादूषणत्वादित्याहुः ।

अन्ये तूक्तवचनस्य समूलत्वे पुनर्वसौ दाक्षिणात्यानामुपनयनाचारात्प्राच्यानां चानाचारात् देशाचारतो व्यवस्था ।

स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ।

इति न्यायात् ।

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।

बा० लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति वचनाच्चेत्याहुः ।

अपरे तु उक्तनिषेधस्य विप्रपरत्वे पूर्वोक्तदोषादविप्रपरत्वमाहुः । इत्थं च क्षत्रियविशोर्द्वाविंशतौ ब्राह्मणानां षोडशसु भेषु वेदपरवचनैर्यथायथमुपनयनम् । इदञ्च सर्वं वचनप्रामाण्येऽन्यथा तु न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिक् इत्यन्ये ज्योतिर्विद आहुः । [राजमार्त्तण्डकृतोपनयनप्रकरणे विप्रस्य पुनर्वसुनिषेध उक्तः चन्द्रतारानुकूलेष्विति । तत्र केचिदेतद्वचनस्यान्यथाऽर्थं कुर्वन्ति, पुनःसंस्कारे प्राप्ते पुनर्वसुनक्षत्रं प्रशस्तमिति । एवं चेत्पूर्वार्द्धमनन्वितं स्यादिति विप्रस्यैवायं निषेधो नेतरेषामिति निर्णीतमन्यैः, तदयुक्तं, यत आब्रह्मादिविनिःसृतग्रन्थविस्तरदृशां त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रन्यायादिशास्त्रविदां श्रीवराहमिहिराचार्यादीनां हेमाद्र्यादिनिबन्धकाराणां च ग्रन्थेषु आर्षग्रन्थेष्वपि पुनर्वसुनिषेधो न दृश्यते ।

तथा च गुरुः,

त्रिषूत्तरेष्वित्यादि द्विजातेरुपनायनमित्यन्तम् ।

वसिष्ठोऽपि, उत्तरासु०भानि त्विति ।

नारदोऽपि, श्रेष्ठान्यर्क ०भान्युपनायने इति । अन्यान्यप्यार्षवाक्यानि विप्रादेरुपनयने बोध्यानि । तथा मानुषग्रन्थेष्वपि । तत्र तावत्सांवत्सराचार्यैः श्रीगणेशदैवज्ञैः स्वकृतग्रन्थे मुहूर्त्ततत्त्वाख्ये वेदशाखापरत्वेनोपनयने लिखितानि नक्षत्राणि,

ऋग्वित्साहीशपूर्वैर्विवरुणचरभक्षिप्रमैत्रैर्यजुर्वित् ।
ध्रौवाद्यैस्तैर्विमित्राब्जजनिभिरपरो ऽन्त्यस्तु तैर्व्युत्तरैश्च ॥
स्वालाभे ऽग्नीन्द्राधाऽम्बुपयमपितृता ऽन्येषु सर्वे । इति ।

एवञ्चैतेषु सकलग्रन्थेषु तन्निषेधाभावात् पूर्वोक्ततद्वचनस्य मूलं मृग्यम् । न हि तदनुरोधेनानेकस्मृतिवाक्यानामपलापः कर्त्तुमुचितः । नापि क्षत्रियपरता तेषां सुवचा । ब्राह्मणस्यौपनायनमित्येवं वाक्यानामपि सत्त्वात् । ग्रन्थान्तरे चतुर्थचरणे तथा पाठस्यापि दर्शनाच्च । एवं सति तन्निषेधवाक्यं दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् । नन्वेवं दीपिकाकारेणान्यैरपि आधुनिकग्रन्थकारैः कथं तन्निषेधो लिखित इति चेन्न । तद्वचनविश्वासेनैवोपनयनप्रकरणे त्याज्यपदार्थेष्वदितेरपि प्रक्षेपस्यान्धपरम्परान्यायेन तैः करणात् । किञ्चोपनयने पुनर्वसुऋक्षस्य फलाधिक्यमपि स्मर्यते ।

तथाच नारदः,

शुभांशकगते चन्द्रे व्रती विद्याविशारदः ।
पापांशगे स्वांशगे वा दरिद्रो नित्यदुःखितः ॥
श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्थे निशाकरे ।
तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान् ॥ इति ।

बा० न च सकलवचनानुरोधेन ग्रहाब्देष्वशुभेष्वपीति पाठान्तरं कल्प्यम्, तथा सति उपनयनसंस्कारानन्तरं पुनः संस्कारं नामान्यसंस्कारं पुनर्यज्ञादिरूपसंस्कारमर्हति लभते इत्यर्थ इति वाच्यम्।

ज्योतिःशास्त्रे पाठान्तरकल्पनेनार्थान्तरकल्पनस्यान्याय्यत्वात्।

तथा चोक्तम्,

वराहमिहिराचार्यैः,

ज्यौतिषमागमसिद्धं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्।
स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये॥ इति।

तस्मात्प्राचीनपाठस्य यथाकथञ्चिद् गतिश्चिन्त्या स्वयं नान्यथयितव्यम्। सा चेत्थं, देशाचारतो व्यवस्थेति। अयमेव समीचीनः पन्थास्तदयमत्र तात्पर्यार्थः। यैस्तन्निषेधवचनं परिपाल्यते प्राच्यैस्तैरेव स्वदेशे तद्दक्षं तत्र त्याज्यम्। अन्यैस्तु वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमिच्छद्भिरवश्यमादरणीयमिति।

तथा चोक्तं श्रीपतिदैवज्ञैः,

शास्त्रस्वरूपं बहवोऽपि बुध्वा वदन्ति यच्चानुमतं हितं नः।
देशं गतोऽप्येकविलोचनानां निमील्य नेत्रं निवसेन्मनीषी॥

इत्यलमिति विठ्ठलज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः।

तत्र मूले हस्तत्रये व्रतार्पणे इति कल्याणकल्पद्रुमाख्यज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःसागरस्थत्वेनोदाहृतानि अन्यानि च ऋग्वित्साहीशव्युत्तरैश्चेत्यादीनि मुहूर्त्ततत्त्वादिसंगृहीतानि वचनान्यालोच्य रचितोऽयं सङ्ग्रहः।

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वा-
रौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्। इति।

अस्य च क्षिप्रेषु हस्ताश्विपुष्येषु ध्रुवेषु रोहिण्युत्तरोत्तराषाढोत्तरभाद्रपदाभिधेषु अहावाश्लेषायां चरेषु श्रवणधनिष्ठाशततारापुनर्वसुस्वात्यभिधेषु मूले मृदुषु मृगरेवतीचित्रानुराधासु त्रिपूर्वासु पूर्वापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाभिधेषु रौद्रे आर्द्रायां च व्रतं सत् शुभमित्यर्थः। न चोदाहृतेषु ज्योतिःसागरस्थवचनेषु शतभिषजोऽनुपलब्धेर्मुहूर्त्ततत्त्वसङ्ग्रहे विवरणेति पर्य्युदासाच्च कथमत्र तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम्। अव्यवधानेनोदाहरिष्यमाणेषु हस्तत्रये च श्रवणत्रये चेत्यादिषु वासिष्ठादिवचनेषु तत्सङ्ग्रहात्। मुहूर्त्ततत्त्वीयनिषेधस्य ऋग्वेदिमात्रपरत्वादस्य च सङ्ग्रहस्य साधारणत्वात्। न च तथापि श्रीपतिराजमार्त्तण्डादिभिः

अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्यां च शाक्रभे।

इत्यादिना

बा० हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शाक्रेन्दुपुष्याश्विनरेवतीषु।

इत्यादिना च शाक्रस्य ज्येष्ठाभिधस्यापि सङ्ग्रहादिह न्यूनता शङ्क्या। संहितास्वदर्शनेन सन्दिग्धमूलतया मुहूर्ततत्त्वाद्यसङ्गृहीततया च न्यूनताशङ्काऽनुपपत्तेः। उक्तं च,

प्राजापत्यादिषट्कर्क्षे भगर्क्षादिषु पञ्चसु।
मूलादिदशके चैव समैत्रे व्रतबन्धनम्॥ इति।

तथा च सिद्धं द्वाविंशतिभेषु ऋग्वेदाद्यध्यायिनां वेदपरवचनैर्यथायथं मुख्य उपनय इति। अत्र ब्राह्मणानां नियममाह,

वसिष्ठः। हस्तत्रये० भानि त्विति।

कश्यपोऽपि,

मैत्रे विष्णुत्रये उपनयनमिति। जगन्मोहने
गुरुरपि, त्रिषूत्तरेषु चौपनायनमिति।
नारदोऽपि, श्रेष्ठान्यर्क० न्युपनायने इति।

अन्यत्रापि,

हस्तत्रयश्रवणसार्पशिवर्क्षपूर्वा-
मूलेषु बह्वृचवटूपनयः प्रशस्तः।
पुष्यादितिद्रुहिणपौष्णशशाङ्कसूर्य-
मैत्रोत्तरासु यजुषां रशनानिबन्धः॥
पुष्योत्तराश्विशिववासवकर्णहस्तै-
र्विद्यार्थिनो व्रतविधिः खलु सामगानाम्।
मृगाश्विमैत्रादितिवासवेषु
करे शुभेऽथर्वविदां प्रदिष्टः॥ इति।

अत्र च वासिष्ठे द्विजग्रहणाद् गुरुवाक्ये च द्विजानामन्यवर्जनान्नारदेन चोक्तानां श्रेष्ठत्वोक्तेरितरेषां निन्दावगमात्तदाक्षिप्तेन गुरुवाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन विप्रोपनयने स्पष्ट एव षोडशर्क्षनियमः। परन्तु तत्रोत्तममध्यमत्वोक्तेस्तारतम्यमवधेयम्। यत्तु वासिष्ठे द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन वासिष्ठस्य प्राशस्त्यपरत्वं वचनान्तरेण तु तेष्वपि तारतम्यमित्याहुः। तन्न। गुरुवाक्यस्थनिषेधस्य त्रैवर्णिकपरत्वे ऽवशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गात्। तदेकवाक्यतया वसिष्ठवाक्यस्थद्विजपदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात्। तस्मादुक्त एवार्थो वाक्यानामिति सिद्धम्। अत्र विप्रोपनयने पुनर्वसुनिषेधो राजमार्तण्डे चन्द्रतारानुकूल्येऽपीति। नुकूलेष्विति पाठान्तरम्।

अन्यत्रापि,

बा० त्र्यहःस्पृशि मले इति । इदं वाक्यद्वयं संहिताग्रन्थेष्वदर्शनान्नाद्रियन्ते ज्योतिर्विदः । आचरन्ति च पुनर्वस्वोरुपनयनम् । समूलत्वे तु उदाहृतेषु वेदविशेषपरवाक्येषु येषां पुनर्वस्वोरनभिधानं तत्परो ऽयं निषेधः ।

केचित्तु यदि संस्कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति तदा पुनर्वसाविति वदन्ति । नायं निषेधो ऽपि तु चतुष्कपालवन्नैमित्तिकः पुनः संस्कारविधिरित्यप्याहुः । इत्थञ्च क्षत्रियविशोर्द्वाविंशतिभेषु यथायथं व्यवस्था, ब्राह्मणानान्तु षोडशसु, ऋक्सामाध्यायिब्राह्मणानां पुनर्वसुनिषेधो नैमित्तिकविधानं वा वचनप्रामाण्ये ऽन्यथा तु न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिगित्यपरे ज्योतिर्विद आहुः ।

अथ धर्मशास्त्रज्ञाभिमतमुच्यते ।

तत्र केचित् । गुर्वादिवाक्येनाविशेषेण ऋग्वेदादिवेदविद्ब्राह्मणमात्रस्य पुनर्वस्वोरुपनयनप्राप्तौ विशेषतो वेदभेदात् व्यवस्थोक्ता ज्योतिर्निबन्धे, मूले हस्तत्रये व्रतार्पणे इति । अतश्च यजुरथर्ववेदिविप्रविशेषविषयत्वेन पुनर्वसुव्यवस्थायां राजमार्त्तण्डीयं चन्द्रतारेति । तन्निषेधवाक्यम् ऋक्सामवेदिविप्रगोचरमिति न कोऽपि विरोधः । वस्तुतस्त्वेतत्तत्र प्राच्यानामुपनयनाचरणाचारनिबन्धनमित्यलमिति धर्मशास्त्रज्ञा आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्राणि ।

हेमाद्रौ स्मृतिचन्द्रिकायां च ज्योतिःशास्त्रे,

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु ।
शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥

पौष्णं रेवती । सौम्यं मृगः । अदितिभं पुनर्वसुः । अत्र दशोपादानं व्रतविसर्गसाधारण्यात् ।

नारदस्तु व्रतमात्रे उत्तरात्रयं शततारकानुराधारोहिणीत्यन्यान्यपि षडाह,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तरास्तथा ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥

वसिष्ठो ऽप्येतान्येव षोडशाह,

हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥

कश्यपो ऽप्येतान्येव षोडशाह,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।
धातृद्वयादितीज्यान्त्यदस्रभेषूपनायनम् ॥

प्रयोगपारिजाते तूत्तममध्यमवर्ज्यभेदेन त्रैविध्यमुक्तम् ।

बृहस्पतिः,

बा० त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोः प्रशस्तं ह्यौपनायनम् ॥

मैत्रमनुराधा । वासवं धनिष्ठा । त्वाष्ट्रं चित्रा । सौम्यं मृगः । एवं दशोत्तमानि । मध्यमानि सप्त,

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये प्रौष्ठपद्यपि ।
आश्विने षट्सु भेषूक्तं मध्यमं चैव पौष्णभे ॥

वारुणं शतभिषक् । वायव्यं स्वाती । प्रौष्ठपादुत्तराभाद्रपदा ।

वर्ज्यानि दशाह

गुरुः,

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥

विशाखयोरिति द्विवचनं ताराद्वित्वात्, नोत्तरनक्षत्रं गृहीत्वा। अनुराधायाः सर्वैर्विधानेनोत्तमत्वात् ।

अन्यच्च,

मघा च भरणी ज्येष्ठा विशाखा चैव कृत्तिका ।
नक्षत्रपञ्चकं प्राज्ञैर्न ग्राह्यं व्रतबन्धने ॥ इति ।

नृसिंहस्तु व्यवस्थामाह,

रौद्रे शैवद्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।
वासवर्क्षे सवर्णश्च वारुणे कुण्डगोलकौ ॥

रौद्रमार्द्रा । वासवं धनिष्ठा । वारुणं शतभिषक् । सवर्णमात्रस्य वासवोक्तेः कुण्डगोलकोक्त्या सर्वे ऽप्यसवर्णा उपलक्ष्यन्ते ।

ज्योतिर्निबन्धे तु वेदभेदाद्व्यवस्थोक्ता,

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्ववेदिनां शस्तो भगणो ऽयं व्रतार्पणे ॥

ध्रुवाणि चत्वारि रोहिण्युत्तरात्रयं च ।

अन्यत्र,

बा० रुद्राहिमूलहरिपूर्वकरत्रिकेषु
धौवादितीज्यकरमित्रमृगान्त्यभेषु ।
ऋग्विन्मुखा इत्यादिवेदपरत्वेन नक्षत्राण्युक्त्वा
मिश्रेन्द्रवारुणमघायमभान्यभेषु
स्वासम्भवे तु सकला व्रतमाचरेयुः ॥ इति ।

ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधमाह—

राजमार्त्तण्डः,

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

विप्रः कृतः, उपनीत इत्यर्थः । केचित्पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनं विप्रस्य पुनर्वसाविस्यर्थो न त्वयं पुनर्वसुनिषेध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कृतपदानन्वयात् । आद्यपद्ये पूर्वार्द्धानन्वयाच्च ।

दीपिकायाञ्च,

जीवार्केन्दूडुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपइह शुभदे क्षौरभे नादितौ च । इति

अदितौ पुनर्वसौ नेत्येवं पुनर्वसुनिषेधाच्च । स तु विप्रविषय उपसंहृतः पूर्वश्लोकाभ्याम् । अयं चाचारः प्राच्यानां न दाक्षिणात्यानाम् ।

उक्तञ्च वराहेण,

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो
देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।
लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति मीमांसकशङ्करभट्टाः स्वकृते धर्मप्रकाशे उपनयने नक्षत्रनिर्णयमाहुः ।

नानावचांसि साधूनामसाधूनां विचिन्वताम् ।
पुनर्वसूपनयनसंशयच्छेदिलेखनम् ॥

हस्तत्रये च० मौञ्जिकर्म इत्यादिवासिष्ठवचःसु सर्वेषु आदित्यनक्षत्रविधानमिष्टम् । श्रीराजमार्त्तण्डनिबन्धवाक्यात्पुनर्वसोरत्र निषेध इष्टः । चन्द्रतारा० मर्हति ।

केचिद्विधिनिषेधाभ्यामत्रेच्छन्ति विकल्पनम् ।
युक्तं न तद्वस्तुनि नो भवेद्रूपविभेदनम् ॥
अन्य आहुर्विभिन्नासु शाखास्वृक्षविधानतः ।
तच्छाखीयपुमर्थत्वं यच्छाखायां विधिर्भवेत् ॥
स्मृतीनामव्यवस्थानाञ्च युक्तमिदमप्यतः ।

वा० आचारतो व्यवस्था स्यादित्याहुरपरे बुधाः ॥
प्राच्यानामननुष्ठानादनुष्ठानात्पुनर्वसौ ।
सर्वेषां दाक्षिणात्यानां व्यवस्थाऽऽचारतो ह्यतः ॥
परे पुनःपदच्छेदे वसाविति च देवता ।
प्रोच्यते वासवं तेन धनिष्ठाया निषेधनम् ॥
पुनःसंस्कारकरणे कालो ह्येष विधीयते ।
न निषेधोऽयमित्याहुरपरे धर्मवेदिनः ॥
एतन्न युक्तं योगाद्धि रूढिरेव बलीयसी ।
आचारोऽपि च निर्मूलो न प्रमाणमिहेष्यते ॥
पदस्य कृत इत्यस्य सम्बन्धो न तथा भवेत् ।
अतो व्यवस्था कल्प्या स्यादेतद्विधिनिषेधयोः ॥
किमत्र कल्पनीयं हि क्लृप्ता ज्योतिर्निबन्धके ।
वेदभेदाद् व्यवस्थोक्ता तद्वाक्येषु स्फुटा यथा ॥

मूले हस्तत्रये० व्रतार्पणे ।

ज्योतिःशास्त्रव्यवस्थेयं ज्योतिःशास्त्रेण वै भवेत् ।
काम्याभ्युदयकारित्वात् दृष्टार्थत्वात् द्वयोरपि ॥
इत्यादिवाक्येषु हि वेदभेदात्
स्पष्टे व्यवस्थाकथने वृथैव ।
मोहो न कार्यः खलु यौक्तिकोऽत्र
शङ्काः कुतर्कैर्बहुशः क्रियन्ते ॥

इति गागाभट्टा आहुः ।

पुनर्वस्वोर्ब्राह्मणस्योपनयनं भवति न वेति प्रश्ने वचनाद्भवतीत्युत्तरम् ।

तथा च वसिष्ठः,

हस्तत्रये च विधाविति । एवं गुरुकश्यपनारदादिवाक्यान्यपि पुनर्वसुप्रापकाणि द्रष्टव्यानि । ननु विप्रविषयकतन्निषेधस्य चन्द्रेत्यादिराजमार्तण्डवाक्यस्य का गतिरिति चेत्, न काऽपि । तस्य ज्योतिर्निबन्धधर्मशास्त्रसंहितादिग्रन्थेषु मूलादर्शनेन निर्मूलत्वादिति बहवः । समूलत्वे तु वसिष्ठादिभिः सामान्यतो द्विजपुरस्कारेण विहितस्य विप्रविषयकविशेषवचनेनाहवनीयस्य पदेनेव बाधाद् विप्रस्य तत्र तन्न भवत्येवेति केचिदूचुः ।

अन्ये तु दाक्षिणात्यानां तत्र तदाचरणदर्शनात्प्राच्यानां च तददर्शनाद्देशाचारतो व्यवस्था । यद्यपि सा होलाकाधिकरणविरुद्धा तथाऽपि सर्वनिबन्धृभिर्बहुषु स्थलेषु तथोक्तेरत्रापि तथेत्याहुः ।

बा० परेतु विप्रं प्रत्यपि सामान्यवचनेन तदप्राप्तौ तत्सापेक्षस्य निषेधस्यात्मलाभायोगात्त-त्प्राप्तस्य चोपजीव्यत्वेन सर्वथा बाधायोगादगत्या "न तौ पशौ करोती" तिवत् विकल्प एवेति तस्यापि तत्र तद्भवत्येव पक्षे। पाक्षिकत्वेपि ग्रहणाग्रहणवदभ्युपगमपक्ष एव श्रेयानिति वदन्ति।

अपरेतु द्विजसामान्यतो विहितानां भानां यजुर्वेदिप्रभृतिविशेषविहितैस्तैश्चतुर्द्धा-करणन्यायेनोपसंहारात् तत्र चादित्यस्यापि विधानेन तन्निषेधस्तद्भिन्न विषय इति जगदुः। इतरेतु

हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्योपनायनम्।

इति मुहूर्त्तमालावचनविरोधपरिहाराय पुनर्वसौ कृतो विप्र इत्यत्राविप्र इत्यकारप्रश्लेषेण विप्रभिन्नविषयता तस्येत्यभिदधति। पुनर्वसौ कृतो विप्र इति पुनःसंस्कारविधानद्वारको न निषेधः किन्तु

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेष्वपि।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनःसंस्कारमर्हति॥

इत्यादिभिर्यत्र पुनरुपनयनप्राप्तिस्तत्र तदनुवादेन विप्रस्य पुनर्वसुविधिरित्युच्यते। वयं तु विप्रस्यादित्यविधायकेन मुहूर्त्तमालावचनेन विरोधपरिहाराय राजमार्त्तण्डवचनं नक्षत्रान्तर-निषेधकत्वेनैवं व्याख्येयम्। तथाहि प्रथमः पुनःशब्दोऽव्ययानामनेकार्थत्वादप्यर्थः कृत इत्यन-न्तरं योज्यः। तथा च चन्द्राद्यानुकूल्येऽपि वसौ वसुदैवत्ये धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः-संस्कारमर्हतीति वचोभङ्ग्या वसुदैवत्यं नक्षत्रमेवात्र निषिध्यते न पुनर्वसुनक्षत्रमिति तत्रोपनयने तस्य न कोऽपि दोषलेशावकाश इति। अथवा वसिष्ठादिवचननिचयाविरोधाय राजमार्त्तण्डीयमपि पुनर्वसुविधायकतयैवं व्याख्येयम्। तथा हि पुनःसंस्कार इत्ययं पुनःशब्दस्त्वर्थो विशेषद्योतकः पुनर्वसावित्यनेनान्वेति। चन्द्रतारानुकूलेऽपीत्यपिना तदनानुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपीत्यपिना अशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः संस्कारमर्हतीति निश्चयः कृत इति। तथा चान्यनक्षत्रेषु चन्द्राद्यानुकूल्यं नियतं पुनर्वसौ तु नेति पुनर्वस्वोरुत्तमत्वद्योतकमिति न विरोध इति न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिगिति भैयाभट्टा आहुः।

पुनर्वसुनक्षत्रे विप्रोपनयनं कार्यं न कार्यमिति विरुद्धशास्त्रदर्शनप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यै लिख्यतेऽदः।

विधिस्तावदवादि वसिष्ठेन,

उत्तरासु तिसृषूपनायनं
हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि।
त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि
श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ॥ इति।

एवं बृहस्पत्यादिवचांस्यप्यनुसन्धेयानि।

निषेधो द्योतितो राजमार्त्तण्डेन,

वा० चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

अत्र प्रायश्चित्तविधानान्निषेधो द्योत्यतइति विरोधप्रतिभासः । तत्र सामान्यशास्त्रसहकृतदाक्षिणात्याचारविरोधान्निर्मूलमेव निषेधशास्त्रमिति दैवज्ञाः । तन्न । वक्ष्यमाणरीत्या निषेधद्योतकत्वाभावेन विरोधाभावात् ।

अन्ये तु प्राच्याचारवशेन प्राच्यविषयं निषेधशास्त्रमिति । तदप्यसत् । होलाकाधिकरणविरोधात् । उक्तहेतोश्च । भवतु तर्हि निषेधे विप्रग्रहणाद्विधिः क्षत्रियादिविषय इति चेत् न । संस्कृतो वेदमधीयीतेति वचसीव संस्कृतार्थकृतपदगतभूतार्थकनिष्ठाप्रत्ययेन प्राप्तसंस्कारस्यैवाभिधाने निषिद्धनक्षत्रसंस्कारलाभासम्भवेन निषेधानुमानासम्भवात् । प्रत्युत विधेरेवानुमानसम्भवात् । एतेन

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तं रेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्ववेदिनां शस्तो भगणो ऽयं व्रतार्पणे ॥

इति ज्योतिर्निबन्धोदाहृतवचोभिर्व्यवस्थाबोधनान्निषेधशास्त्रमृग्वेदिसामवेदिविप्रविषयमिति मतमप्यपास्तम् । निषेधस्यैवाभावात् । सकलज्योतिर्वित्सम्मतेन सर्ववेदाध्यायिनामुपनयनस्य पुनर्वस्वोराचारेण विरोधाच्च । वृधन्वतीभ्यां पूर्णमासावयवस्येव पुनर्वस्वादिषु येषु भेषु येषान्नैवोपनयनसंस्कारलाभस्तावत्स्वपि भेषु कृतोपनयनानां तेषां न्यायादेव पुनःसंस्कारे प्राप्ते ब्राह्मणस्यैव पुनर्वस्वोरेव विशिष्य पुनःसंस्कारशास्त्रस्य निस्तात्पर्यकत्वापत्तेश्च । व्यवस्थावादिवक्तव्याया 'यत्पुनर्वस्वोरुपनयनं कुर्वीत तद्यजुर्वेदिनामेवेति, वचनव्यक्तेः श्लोकचतुष्टयपठितहस्तादिष्वसम्भवेन तत्सहपठितपुनर्वस्वोरप्यसम्भवाच्च । मूलश्रुतिषु भिन्नास्वपि प्रायपाठानुरोधेनैकरूपवचनव्यक्तेरेवौचित्यात् । एवं सामान्यविधिप्राप्तं पुनर्वसुऋक्षं यजुरथर्वाध्यायिषु विशेषशास्त्रेणोपसंह्रियतइत्यप्ययुक्तम् । सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्यनिर्णयो ह्युपसंहारः । न च स प्रकृते सम्भवति । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यशास्त्रगतपुरोडाशस्याग्नेयपरत्ववत् वासिष्ठसामान्यवाक्यगतोपनयनशब्दस्य यजुरथर्वाध्यायितत्परत्वे पुनर्वस्वोरिव हस्तादिष्वपि तद्भिन्नानामुपनयनासम्भवस्वीकारे तेषु तेषां तद्विध्यनुपपत्तेः । तत्सम्भवस्वीकारे उपसंहार्यविधौ हस्तादिपाठस्य निस्तात्पर्यकत्वापत्तेः । भवतु तर्हि यः संस्कृतः पुनःसंस्कारमर्हति स पुनर्वसाविति

बा० वचनव्यक्त्याश्रयणेन पुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमः । अस्ति च तत्प्राप्तिरकालोपनीतस्य "विनर्तुना वसन्तेन" इत्यादिशास्त्रात् । अस्ति चान्यस्यापि,

मृतशय्याप्रतिग्राही पुनःसंस्कारमर्हति ।

इत्यादिशास्त्रात् । तथा प्रत्यन्तदेशगमनादिनिमित्तिकेति चेत् न । आद्यविषये संस्कारोत्पत्त्यभावेन संस्कृतपुनःसंस्कारानुवादानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि प्रतिग्रहादिना पूर्वसंस्कारनाशे सति तदनुवादासम्भवात् । संस्कृतः सन् यः पुनः संस्कारमर्हतीति हि पूर्वसंस्कारविशिष्टस्यैव पुनःसंस्कारान्वयः प्रतीयते । विशेषणत्वे सम्भवत्युपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । भवतु तर्हि प्रथमपुनःशब्दमप्यर्थमङ्गीकृत्य वसौ धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः संस्कारमर्हतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन धनिष्ठानिषेधपरत्वमिति चेत् न । पुनर्वसुशब्दगतरूढिबाधपुनःपदगताप्रसिद्धार्थकल्पनव्यवहितान्वयधनिष्ठाविधायकशास्त्रान्तरविरोधेभ्यः । भवतु तर्हि पूर्वार्धगतमपिशब्दमनुक्तसंग्रहार्थं स्वीकृत्योत्तरार्द्धगतं द्वितीयपुनःशब्दं विशेषद्योतकं त्वर्थमङ्गीकृत्येदृशवाक्यार्थः चन्द्रादिष्वनुकूलेष्वपि ग्रहादिष्वशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः संस्कारमर्हतीति पुनर्वसोरुत्तमत्वद्योतकमेतदिति चेत् न । पुनर्वसुगतविप्रसंस्कारानुवादेनानुकूलाशुभात्मकानेककालविधौ विशिष्टानुवादद्वैविध्याद्विधेयभूयस्त्वाच्च बहुतरदुष्परिहरवाक्यभेदापत्तेः । कृत इति पदस्याजागलस्तनायमानत्वापत्तेश्च । का तर्हि समूलत्वेन स्वीकृतस्य वचसोऽस्य गतिरिति चेत्, कृतैकवेदाध्ययनस्य पुंसोऽपरवेदाध्ययनाङ्गत्वेन विहितपुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियामकत्वमिति गृहाण ।

उक्तश्चाश्वलायनगृह्यकारिकायामीदृशः पुनःसंस्कारः,

वेदान्तरमधीत्येममृग्वेदं ये त्वधीयते ।
उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ॥ इति ।

जयन्तेनापि,

यजुर्वेदं चाधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलङ्कारवर्जं भवतीति । अस्ति चात्र पुनःसंस्कारे पूर्वसंस्कारविशिष्टानुवादनिमित्तो वाक्यभेदः । विशेषणानां विलक्षणसंस्कारोद्देश्यतापरिचायकत्वात् । य इष्ट्या पशुना इति वचने इष्ट्यादिपदवत् । प्रायश्चित्तार्थं पुनः संस्कारादत्र फलवैलक्षण्येनेतिकर्त्तव्यतावैलक्षण्येन प्रकरणान्तरवशेन चापूर्ववैजात्ये विवादाभावात् । लभ्यंते चैवं सति नियमविधित्वं लघीयः । निषेधोन्नयने त्वपूर्वविधित्वेन गौरवमापद्येत । दृश्यते च प्रथमवत्सरगतार्त्यादिनिमित्तके ईदृशे एवाग्निपुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमो बौधायनायुक्तः । यत्तु सामान्यप्राप्तस्यापि पुनर्वसोर्यजुर्वेद्यादीन् प्रति पुनर्वचनं तत्सहपठितहस्तादिभान्तरवत्प्राशस्त्यातिशयाभिप्रायमिति सर्वमनवद्यमित्यनन्तदेवा आहुः ॥ १४ ॥

या० उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥१५॥

मि० स्वगृह्योक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त, पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किंच शौचाचारान् वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः वर्णधर्मान्वर्जयित्वा । स्त्रीणामप्येतत्समानं विवाहादर्वाक् । उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

वा० "एनमिति" यथाकथञ्चिदुबोधितानुबोधनसत्त्वेनान्वादेशसत्त्वादेनादेशः । अन्यथोपनीतस्य दोषश्रवणादाह । "स्वेति" । अस्य कर्माकाङ्क्षायामग्रे मध्यमणिन्यायेनान्वयसम्भवादेवाह । "शिष्यमिति" । भूः भुवः सुवः महः जनः तपः सत्यमिति सप्त । गौतमेति । ॐपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ता इति तेनोक्तत्वात् । भूः भुवः स्वः पुरुषः सत्यमिति पञ्चेति हरदत्तः । चार्थमाह । "किञ्चेति" । आचारान्वक्ष्येति निश्चःपाठस्तस्योक्तत्वात् । कञ्चिद्विशेषं वक्तुमुक्तमेवाह । उपेति त्वान्तेन । कामेत्युपलक्षणमन्ययोरपि । तथाचोच्छिष्टादौ ते अप्रयता न भवन्तीति भावः ।

तथा च गौतमः,

प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष इति ।

कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाषणम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणं लशुनादिभक्षणञ्चेति हरदत्तः ।

विशेषमेवाह । "वर्णेति" ब्राह्मणत्वादेस्तदानीमपि सत्त्वात् । अतएवेदं महापातकवर्जमिति स्मृत्यर्थसारे । स्मर्यते च,

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते । इति ।

नैषां चण्डालादिस्पर्शे सचैलस्नानं प्रागन्नप्राशनादभ्युक्षणं प्राक् चौलादाचमनं पश्चात्स्नानमित्येके ।

गौतमः,

न तदुपस्पर्शनादशौचमिति ।

तस्याकृतोपनयनस्योदक्यादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शनान्नाशौचम् । तेन स्नानं न कर्त्तव्यमिति हरदत्तः । षष्ठवर्षादूर्ध्वन्तु स्नानं कर्त्तव्यमिति स एवोक्तवान् ।

गौतमः,

यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति नास्याचमनकल्पो विद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि, (अ० २ । श्लो० १७१ ।)

न ह्यस्मिन्विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति ।

बा० इदं पित्र्यस्य सर्वकर्मण उपलक्षणम् । "अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य" इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः ।

अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमर्हति ।

इत्यादिस्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

आतिदेशिकमर्थमाह "स्त्रीणामिति" । "एतत्" अ मचारादिकम् ॥ १५ ॥

मि० शौचाचारानाह ।

या० दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥१६॥

मि० कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः ।

पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत् ।

इति लिङ्गात् । असौ अहनि संध्ययोश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराद्भस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

बा० कुशादिनिर्मितपवित्रविषयकत्वेन तस्य प्रकृताविषयकत्वादुक्तेरिति विहायाह "लिङ्गादिति" । "असौ" कर्णस्थब्रह्मसूत्रः ।

मरीचिः,

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा ।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

दिवा च सन्ध्ये चेति द्वन्द्वमभिप्रेत्याह "अहनीति" चाधिक्यं निराचष्टे "चकारादिति" । चेदर्थमाह । त्विति ॥ १६ ॥

या० गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥१७॥

मि० किंच अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वा उत्थाय उद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । उद्धृताभिरिति जलान्तः शौचनिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधारणं शौचमिदम् । मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

बा० अनन्तरं तदुत्सर्गानन्तरम् । बहुव्रीहिलब्धार्थमाह "शिश्नमिति" । वक्ष्यमाणेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पूर्वचस्यात्र सम्बन्धेन समुच्चयोऽयं न विकल्प इत्याह "मृद्भिश्चेति" । षष्ठीतत्पुरुषनिरासायाह "गन्धेति" । अतन्द्रित इत्यस्य व्याख्या अनलसेति । नन्वन्यत्राश्रमभेदेन सङ्ख्याभेदेन शौचमुक्तमत्र तथा कुतो नोक्तमत आह "अत्रेति" । 'इदं' दृष्टफलजनकम् । तथा च

वा० तावन्मात्रमेवात्र कथितम् आवश्यकत्वात्। अन्यत्तु अन्यतो बोध्यम्। तदाह "मृदिति"। आश्रमभेदेनान्यत्रोक्त इत्यर्थः॥ १७॥

या० अन्तर्जानुः शुचौ देशउपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्॥१८॥

मि० शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे। देशे इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः। 'उपविष्टः' न स्थितः न शयानः प्रह्वो गच्छन्वा। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः। शुचौ देशइत्येतस्मात्पादक्षालनप्राप्तिः। 'ब्राह्मेण तीर्थेन' वक्ष्यमाणलक्षणेन। 'द्विजो' न शूद्रादिः। 'नित्यं' सर्वकालम्। आश्रमान्तरगतोऽपि 'उपस्पृशेत्' आचामेत्। कथम् 'अन्तर्जानुः' जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति॥ १८॥

वा० अत्र मार्जनादिकृतशुचित्वस्य पुण्यदेशत्वस्य च सर्वेष्टासाधकत्वेनाविवक्षितत्वादाह "अशुचीति"। आसनं चात्र लौकिकम्। तस्य व्यतिरेकमाह "नेति"। अस्य सर्वत्रान्वयः। नामैकदेशे इति न्यायेनाह "प्राङिति"। यद्वोदङित्यपि पृथक् पदम्। अस्तातिप्रत्ययान्तं चोभयम्। मुख इत्यत्रार्शआद्यच। नित्यसापेक्षत्वाद् वृत्तिः। मध्यमणिन्यायेनान्वयः। "दिगन्तरेति" दिग्विशेषेत्यर्थः। तेन पश्चिमदक्षिणादिव्यावृत्तिः। अत एव

ऐशान्यभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथाविधि।

इति हारातविरोधो नेति बोध्यम्। एवञ्च तत्तस्या अप्युपलक्षणमिति बोध्यम्। मृत्सङ्ख्यानियमोक्तौ पादप्रक्षालनप्राप्तावप्यत्र सैव न। गन्धलेपेत्युक्तेः। तयोर्हि न पादयोः प्राप्तिरिति तदंशे न्यूनतां निराचष्टे "शुचाविति।" अन्यथा पादरूपाशुचिद्रव्यसंसृष्टतया तस्याशुचित्वेन शुचावित्यनेन विरोध इति भावः। द्विजपदोक्तेः सर्वं वाक्यमिति न्यायलब्धार्थमाह "नेति"। नन्वाचमनं नैमित्तिकं न नित्यमत आह "सर्वेति"। ननु सर्वकालमपि तन्न क्रियते किञ्च तद्विनाऽपीष्टार्थलाभोऽत आह "आश्रेति"। तथा च सर्वाश्रमसाधारण्यसूचनाय तस्य तदिति भावः। नात्र स्पर्शमात्रमर्थस्तावताऽनिर्वाहादत आह "आचामेदिति"। उपस्पर्शस्त्वाचमनमिति कोशादिति भावः। यथाश्रुतेऽनन्वितत्वात्प्रश्नपूर्वं शेषपूरणेन योजयति "कथमित्यादि"। अन्तरिति मध्ये इत्यर्थकम्। षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपातः। बाहू जान्वन्तरा कृत्वेति व्यासः। मुख्यकल्पोऽयम्। तदसम्भवे दक्षिणस्यैव तथा करणम्। दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति गौतमात्। अनेनोर्ध्वजानुता तत्र सूचिता। तथा तत्रैव विशेषः। न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन इति। शूद्रेणाशुचिनाऽस्पृश्यस्पर्शादिदूषितेन द्विजेनापि एकेन पाणिना यदावर्जितं तेनोदकेन नाचामेत्। स्वयं तु वामहस्तावर्जितेनोदकेनाचमनविषये एकपाण्यावर्जितत्वं तुल्यमिति तु न। हस्तद्वयस्याप्याचमने सम्बन्धात्तथा शिष्टाचारात्॥ १८॥

मि० तीर्थान्याह ।

या० **कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।**
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥१९॥

मि० कनिष्ठायास्तर्जन्या अङ्गुष्ठस्य च मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

बा० अङ्गुष्ठान्तद्वन्द्वेन मूलशब्दस्य षष्ठीसमासात्तस्य प्रत्येकं सम्बन्ध इत्याह "कनिष्ठाया इति"। देशिन्यर्थमाह "तर्जन्या इति"। देवान्तद्वन्द्वस्य तीर्थेन कर्मधारये तथैवेत्याह "प्रजेति"। करमध्ये सौम्यमग्नितीर्थञ्च । तत्र सौम्येन नवान्नप्राशनादि आग्नेयेन प्रतिग्रहादि ।

अत एव मनुः, (अ० २ । श्लो० ५८ । ५९ ।)

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां च न पित्र्येण कदाचन ॥
अङ्गुष्ठमूलाग्रतले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ इति ।

अत्र तीर्थत्रयस्यैच्छिको विकल्प इति केचित् । व्रणादिना ब्राह्मावरोधे कायदैवयोरैच्छिको विकल्प इत्यन्ये । सर्वतीर्थावरोधे तु विहितपात्रेणाचमनम् । स्वयमसामर्थ्ये त्वन्येन कारणीयं गुणलोपे प्रधानालोपात् । अधिकमन्यतो बोध्यम् ॥ १९ ॥

या० **त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।**
अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥२०॥

मि० वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य 'खानि' छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि घ्राणादीनि अद्भिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंसृष्टाभिः । पुनरद्भिरित्यब्ग्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि । 'प्रकृतिस्थाभिः' गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्वर्षधारागतानां शूद्राद्यावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

बा० शेषपूरणेन व्याचष्टे "मुखमित्यादि"। एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । अधःस्थनिवारणायाह "ऊर्ध्वेति"। सप्तेत्यर्थः । नाभिस्तु न छिद्रमिति भावः । प्रक्रान्तत्वाल्लाभे पुनर्ग्रहणफलमाह "द्रव्यान्तरेति"। उत्तरार्द्धस्थफलमपौनरुक्त्यायैवाह । पुनरिति । स्पर्शान्तद्वन्द्वस्यान्यार्थकान्तरशब्देन मयूरेति समासेनाह "गन्धेति"। न च जले गन्धस्यैवाभावेनान्यगन्धप्राप्तिः सुतरां दुर्वचेति वाच्यम् । प्रकृतिस्थाशब्देनोत्पन्नशिष्टगुणविशिष्टग्रहणवदुत्पत्तिशिष्टगुणविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । भ्वादिरूपनियतोपाधिसंबन्धेनौपाधिकगुणविशिष्टस्यैवोत्पत्त्यनन्तरमनुभूयमानत्वात् । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिरिति योगसूत्रतद्भाष्योक्त्या सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्थान-

वा० प्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगन्धौ न सर्वत्रेति क्रियामिति सूत्रस्थमहाभाष्योक्त्या च मूर्त्तिपदेन वाय्वाकाशभिन्ना विवक्षिताः अवरतः अन्ततः वाय्वाकाशतेजःसु तयोरभावादाह रसेतीत्याशयिकया जलेऽपि गन्धसत्त्वमिति भावः । इदमाचमनीयोदकस्वरूपमन्यत्राप्युक्तम् ।

अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।
वन्हिना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत् ॥ इति ।

उपस्पृशेदाचामेत् ।

यमोऽपि,

अपः करनखस्पृष्टाः समाचामति यो द्विजः ।
सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥ इति ।

प्रचेता अपि,

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वाऽद्भिराचमेत् ॥ इति ।

अत्र त्रिश्चतुर्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्प इति कल्पतरुः । ऐच्छिकः स इति माधवः । फलभूमार्थमित्यन्ये । यत्र समन्त्रकमाचमनं विहितं तत्र तेन सह चतुरन्यत्र त्रिरिति व्यवस्थितो विकल्प इति हरदत्तः ।

यमोऽपि,

रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ॥ इति ।

उष्णपायिनां दीक्षितानामातुराणां चेत्यर्थ इत्यपरार्कः । परस्परान्वय इत्यन्ये ।

आपस्तम्बोऽपि,

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा च प्रदरोदके । इति ।
सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्रर्थे वा तथैव च ।
शूद्राहृतेन नाचामेज्जपाग्निहवनेषु च ॥ इति ।

प्रदरः स्वयंविदीर्णभूभागः ।

अभौमम्भो विसृजन्ति पूतं
परं पवित्रं परमं सुगन्धि ।

इति हरिवंशात्तस्य पावित्र्येऽपि वचनान्निषेधः । तदपवादं

वसिष्ठः,

प्रदरादपि या आपो गोस्तर्पणसमर्थाः स्युः ।
न वर्णरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः ॥

अशुभेति निन्दितदेशकालागता इत्यर्थः ।

बा० कौर्मेऽपि,

शूद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न क्षाराद्भिस्तथैव च ।

तथा "नैकहस्तार्पितजलै"रिति । अधिकमाह्निकग्रन्थे स्पष्टम् । तदेतदभिप्रेत्य वैयर्थ्यं परिहरन्नाह "तुशब्दादिति" । चार्थकादित्यर्थः ॥ २० ॥

या० हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुद्ध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥२१॥

मि० हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्ध्यन्ति । स्त्री च शूद्रश्च 'अन्ततः' अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनीतोऽपि ॥२१॥

बा० निपातानामनेकार्थत्वात् पूर्वशेषत्वादस्याह "अद्भिरिति" । विध्यादेरविवक्षितत्वादाह "शुद्ध्यन्तीति" । द्वन्द्वविग्रहवाक्यतासूचनायाह "स्त्री च शूद्रश्चेति" । तृतीयान्तात्तसिरित्याह "अन्तेनेति" । हृदादीत्यत्र चरमोपात्तेनेत्यर्थः । नन्वेवं वैश्यतोऽविशेषोऽत आह "सकृदिति" । भिन्नचेति चस्य व्युत्क्रमान्वितस्य फलमाह "च शब्दादिति" । तस्य शूद्रतुल्यत्वादिति भावः ।

मनुरपि, (अ. २ । श्लो. ६२ ।)

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ इति ।

अन्ततः आस्यान्तरावयवे । सप्तम्यन्तात्तसिः । अनेन चाभ्भक्षणं विहितं सकृत्त्वञ्च विशेष इति कल्पतरुः । श्रीदत्तादयस्तु स्पृष्टाभिरित्यनेन पानं व्यावर्त्यते । तस्मादन्तत इत्यस्यौष्ठप्रान्तदेश इत्यर्थ इत्याहुः । अत एवोक्तं मानवे प्राशिताभिरित्यस्य तालुपर्यन्तमन्तरास्ये प्रवेशिताभिरित्यर्थः । द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः अवध्यप्राप्तौ त्वशुद्धिरिति, अन्ततो जिह्वाग्रेणेति च मेधातिथिः । अन्ततः तालुसमीपतः तेन दन्तगाभिरित्यर्थ इति हेमाद्रिः । माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति पादपादहान्या कण्ठतालुगत्वमित्यभियुक्ताः ।

प्रक्षाल्यादौ पाणिपादं शिखां बध्वाऽऽचमेत् द्विजः ।
स्वस्वशाखोक्तमथवा पौराणं सर्वतश्चरेत् ॥
केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ तु संस्पृश्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽसकान् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं तत उपस्पृशेत् ॥

वा० अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्। इति।

अगस्तिसंहितागौतमतन्त्ररामार्चनचन्द्रिकादिषु स्पष्टमिदम्।

अथैतदनुसारी प्रयोगः।

केशवादिभिः त्रिभिः अपः पीत्वा गोविन्द विष्णो इति द्वाभ्यां करौ प्रक्षालयेत्। मधुसूदन त्रिविक्रमेति द्वाभ्यामोष्ठौ संस्पृश्य वामन श्रीधरेति द्वाभ्यामुन्मृजेत्। हृषीकेशेत्येकेन हस्तप्रक्षालनं ततः पद्मनाभेत्येकेन पादौ प्रक्षालयेत्। दामोदरेति मूर्द्धानं संप्रोक्ष्य ततः सङ्कर्षणेति मुखं वासुदेव प्रद्युम्नेति नासिकापुटे अनिरुद्ध पुरुषोत्तमेत्यक्षिणी अधोक्षज नृसिंहेति कर्णौ अच्युतेति नाभिं जनार्द्दनेति वक्षः उपेन्द्रेति शिरः हरिकृष्णाभ्यामंसौ स्पृशेत् इति।

अथ प्रयोगपारिजातोक्तव्याघ्रपादवचनानि लिख्यन्ते,

केशवादित्रिभिः पीत्वा चतुर्थेन मृजेत्करम्।
पञ्चमेन च षष्ठेन द्विरोष्ठावुन्मृजेत्क्रमात्॥
तौ सप्तमेन च मृजेदेकवारं तु मन्त्रवित्।
अष्टमेन तु मन्त्रेण अभिमन्त्र्य जलं शुचि॥
वामं संप्रोक्षयेत्पाणिममुना नवमेन तु।
दक्षिणं दशमेनाङ्घ्रिं वाममेकादशेन वै॥
मूर्द्धानं द्वादशेनाथ स्पृशेदूर्ध्वोष्ठमष्टकम्।
सङ्कर्षणाय नमेति स्पृशेदङ्गुलिमूर्द्धभिः॥
अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह।
नासारन्ध्रे वासुदेवप्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेच्छुभे॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वै संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह।
अनिरुद्धाय नमेति संस्पृशेदक्षि दक्षिणम्॥
पुरुषोत्तममन्त्रेण वाममक्षि तथा स्पृशेत्।
तथाऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां श्लिष्टाग्राभ्यां जलैः सह॥
अधोक्षजनृसिंहाभ्यां श्रोत्रे द्वे संस्पृशेत् क्रमात्।
नाभिमच्युतमन्त्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद् बुधः॥
श्रीजनार्दनमन्त्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत्।
उपेन्द्रायेति मूर्द्धानं स्पृशेत्सजलपाणिना॥
सर्वाङ्गुल्यग्रभागैस्तु समाश्लिष्टैर्जलैः सह।
भुजौ तु हरिकृष्णाभ्यां संस्पृशेद्दक्षिणोत्तरौ॥

बा० आचामेदप एवं यो भगवन्नामभिः क्रमात् ।
सद्यः पूतः स विहितेषूत्तरेष्वधिकारवान् ॥ इति ।

केशव नारायण माधव जलं पीत्वा गोविन्द विष्णो करौ प्रक्षालयेत् । मधुसूदन त्रिविक्रम द्वाभ्याम् ऊर्ध्वाधरोष्ठौ संस्पृशेत् । वामन श्रीधर द्वाभ्यां ऊर्ध्वाधरौ उन्मृजेत् । हृषीकेश हस्तं प्रक्षालयेत् । पद्मनाभ एकेन पादौ प्रक्षालयेत् । दामोदर मूर्द्धानं सम्प्रोक्षेत् । सङ्कर्षण मुखं स्पृशेत् । वासुदेव प्रद्युम्न नासिकापुटे अङ्गुष्ठप्रदेशिन्या स्पृशेत् । अनिरुद्ध पुरुषोत्तम अक्षिणी अङ्गुष्ठमध्यमया स्पृशेत् । अधोक्षज नारसिंह कर्णौ अङ्गुष्ठानामिकया स्पृशेत् । अच्युत अङ्गुष्ठकनिष्ठिकया नाभिं स्पृशेत् । जनार्दन वक्षः हस्तेन स्पृशेत् । उपेन्द्र शिरः सम्पूर्णहस्तेन स्पृशेत् । हरिकृष्णाभ्यां हस्तेन अंसौ स्पृशेत् ॥ २१ ॥

या० स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥२२॥

मि० प्रातःस्नानं यथाशास्त्रम् । 'अब्दैवतैर्मन्त्रैः' आपोहिष्ठेत्येवमादिभिः मार्जनम् । 'प्राणसंयमः' प्राणायाम; वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सौरेण मन्त्रेण । 'गायत्र्याः' तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादेः प्रतिदिवसं जपः कार्यः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ २२ ॥

बा० प्राग्वदाह । "यथाशास्त्रमिति" । प्राणसंयमो नान्य इत्याह । "प्राणायाम इति" ।

अथ सन्ध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत बहिर्ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा ऽन्यस्यां दिश्यनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो ऽनपाश्रित उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनमबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिणेन पाणिना ऽऽदाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तरङ्गुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्भसाऽङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः परिमृज्य सकृत्संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठप्रदेशिन्या घ्राणबिलद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम् । एवं द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दन्तान् शोधयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कुर्यात् । यतप्राणः सप्रणवसप्तव्याहृतिसावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेत् । एष समन्त्रप्राणायाम इति बौधायनः* । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथा आह,

---

* अथ संध्यामुपासीतेत्यादिः एष समन्त्रप्राणायाम इत्यन्तो ग्रन्थः आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितीयखण्डे चोपलभ्यते । कदाचित् बौधायनसूत्रेऽपि स्यात् तत्तु नोपलब्धं ममेति ।

बा०
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
अङ्गुष्ठस्यानामिकया योगेन श्रवणं स्पृशेत् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥
नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत्पाणितलेन तु ।
संस्पृशेत्तु ततः शीर्षमयमाचमने विधिः ॥ इति ।

भरद्वाजः,
आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः ॥ इति ।

अङ्गुष्ठकनिष्ठे मुक्त्वा किञ्चिदुदकं त्यक्त्वा ऽवशिष्टेन जलेनाचमनं कार्यमिति प्रतीयते इत्याभियुक्ताः । पाणिर्दक्षिणः ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

इति नृसिंहपुराणात् । अयमाचमनविधिश्चतुर्भिः श्लोकैः पराशरेणाप्युक्तः ।

तथाहि,
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे ततः परम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ।
अनेनैव विधानेन ह्याचान्तः शुचितामियात् ॥ इति ।

अस्यार्थः । त्रिः पीत्वा ततः संमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठमूलेनालोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्यात् । एवमिति पुनः हस्तौ प्रक्षाल्य संहताभिस्त्रिभिर्वक्ष्यमाणात्पूर्वं मुखमुपस्पृशेत् अवमृज्यात् । एवं सर्वत्र हस्ताङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत् । बाहू चेति बाहुमूले सर्वाङ्गुल्यग्रैः स्पृशेदिति । स्फुटञ्चैतत् स्मृत्यर्थसारेऽपि । अशक्तौ तु त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेदिति पक्षान्तरं तत्रैवोक्तम् । एवं स्मृत्यन्तरेषु प्रकारान्तराण्यप्युक्तानि तेषां यथाशाखं व्यवस्थेति माधवीये ।

पराशरः,
अकृत्वा पादशौचं तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा ।
विना यज्ञोपवीतेन ह्याचान्तोऽप्यशुचिर्द्विजः ॥ इति ।

बा० आचान्ता अपि इमे चत्वारः अशुचयः, अकृतपच्छौचः तिष्ठन् मुक्तशिखः यज्ञोपवीतहीनश्चेत्यर्थः।

आचमननिमित्तान्याह

यमः,

उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च। इति।

बृहस्पतिः,

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे।
मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासे ऽनृतभाषणे॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत्। इति।

तथा,

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथञ्चन।
आचम्यैव च शुद्धः स्यादापस्तम्बो ऽब्रवीन्मुनिः॥ इति।

अधिकमाह्निकग्रन्थतो द्रष्टव्यम्। आचमनासम्भवे तु,

कुर्वीतालम्भनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य तु।

इति मार्कण्डेयोक्तं, नीवीं च परिधायोपस्पृशेदार्द्रं तृणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेदिति बौधायनोक्तं वा बोध्यम्।

गौतमः,

न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति।

इदं च स्थलविषयं, जले तु तिष्ठन्नपि आचामेत्। तदाह

विष्णुः,

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।
अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति॥

अधोनिषेधं कुर्वता जानुमात्रेऽपि तिष्ठत आचमनमनुमतं तदधः स्थितो बहिरुत्तीर्यैवाचामेदित्यर्थः।

हारीतः,

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्॥
आर्द्रवासाः स्थलेस्थस्तु यद्याचामेन्नराधमः।
वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिबन्ति हि॥ इति।

कौशिकः,

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्।
अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा॥
वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥ इति।

बा० इदं कर्मार्थकाचमनपरम् ।

पवित्रकर आचामेच्छुचिः कर्मार्थमादरात् ।
कुशमात्रकरो वाऽपि दर्भमात्रकरोऽपि वा ॥ इति

स्मृत्यर्थसारात् । एवं च

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ इति

मार्कण्डेयोक्तमपि तत्परमेव । अन्यत्र पवित्रदोषाभावपरञ्च । एवं हस्तद्वये पवित्र-प्रशंसको

गोभिलोऽपि,

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति

तत्पर एव । एवं च वामेति उक्तम्,

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति

हारीतोक्तं च वामहस्तमात्रधृतकुशपरम् । मदनरत्नादौ हारीतः,

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः ।
ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।
जातिमात्रो भवेद्दर्भः सपवित्रः कुशः स्मृतः ।
सप्तपत्रस्तु कुतपश्छिन्नाग्रस्तृणमुच्यते ॥

सपवित्रो द्विशलाकः । प्रयोगपारिजाते तु विशेष उद्धृताचमनपक्षे पात्रविषयेऽभियुक्तोक्तः स्मर्यते,

करकालाबुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेद्भूमिलग्नेन नान्यथा ॥ इति ।
करकालाबुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यमिति स्मृत्यन्तरे स्मृतम् ॥

इत्यन्यत्र ।

उशना,

कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत् ॥

संवर्त्तः,

सन्ध्याकार्ये पितृश्राद्धे वैश्वदेवे शिवार्चने ।
यती च ब्रह्मचारी च नाचामेच्चर्मवारिणा ॥

शङ्खः,

बा० पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रं च व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥

वामहस्तेन जलं जलपात्रं वोद्धृत्येत्यर्थः । तथा

तत्रैव,

शूद्राहृतैस्तु नाचामेदेकपाण्याहृतैस्तथा ।
न चैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥ इति ।

अव्रतः अनुपनीतः ।

पराशरेणोक्तम्,

जले स्थलस्थो नाचामेज्जलाचान्तः स्थले ऽशुचिः ।
पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामियात् ॥

जलाचान्तो यतः स्थले शुचिर्न भवति तस्मात् जले आचमनं न कुर्यादित्यर्थः । स्थाप्येत्यार्षो ल्यप् । 'उभयत्र' जलस्थलयोरित्यर्थः ।

पैठीनसिरपि, अन्तरुदकमाचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव तस्मादन्तरेकं पादं बहिरेकं पादं कृत्वा ऽऽचामेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।

पारिजातेऽपि,

विन्यस्य दक्षिणं पादं जले वामपदं बहिः ।
उपवीती समाचामेत् विधिरेष सनातनः ॥ इति ।
ओङ्कारपूर्वकं नाम चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ।
स्वाहाऽन्तं प्राशयेद्वारि नमोऽन्तं स्पर्शयेदथ ॥
केशवादित्रिभिर्नाम अपः पीत्वा यथाविधि ।
गोविन्दमग्रतो न्यस्य विष्णुं सौषुम्नि विन्यसेत् ॥
मधुसूदनमादित्ये सुधांशौ च त्रिविक्रमम् ।
अग्रतो वामनञ्चैव हस्तयोः श्रीधरं तथा ॥
हृषीकेशं दक्षपादे पद्मनाभं तु वामके ।
दामोदरं ब्रह्मरन्ध्रे नासा सङ्कर्षणं न्यसेत् ॥
दक्षनासा वासुदेवं वामे प्रद्युम्नं विन्यसेत् ।
अनिरुद्धं दक्षनेत्रे वामे तु पुरुषोत्तमम् ॥
अधोक्षजं दक्षकर्णे नारसिंहं तु वामके ।
अच्युतं नाभिदेशे तु हृदये तु जनार्दनम् ॥
उपेन्द्रं ब्रह्मरन्ध्रे तु हरिं दक्षभुजे न्यसेत् ।
श्रीकृष्णाय नम एवं भुजे वामे तु विन्यसेत् ॥

वा० एतदाचमनं कुर्यात्साक्षात् नारायणो भवेत् ।
पौराणाचमनमेतत् कृत्वा नारायणो भवेत् ॥
देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा चाब्लिङ्गैर्नवभिः स्पृशेत् ।
सप्तव्याहृतिसंयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह ॥ इति
चतुर्विंशतिः सम्पद्यते । शिरसो द्वेधा विभागः ।

अथ स्नानानन्तरकर्त्तव्यतिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥
मृद एतास्तु सम्पाद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ।
द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने ।
जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः ॥
बिभर्त्ति सूर्यं सोऽर्कः स्यात् तमानाशाय केवलम् ।
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
श्रीकरं पुण्ड्रमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्करी भवेत् ॥
अनामिका ऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे,

ललाटे केशवं विद्यात् नारायणमथोदरे ।
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥
उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनम् ॥
त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ।
श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ॥
पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुद् दामोदरं स्मरेत् ।
द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥
सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले ऽर्चेत् केशवादिभिः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं कुर्युर्विष्णोश्च वा बुधाः ॥

बा० मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः ।
स्थानेष्वेषु द्विजः स्नात्वा नमोऽन्तैः प्रणवेन च ॥ इति ।

स्थानविशेषे आकृतिविशेषः स्मर्यते,

निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे ।
हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥
वेणुपत्रसमाकारं बाह्वोर्मध्ये लिखेत्सुधीः ।
अधःपृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् ॥

भाले,

दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तमोत्तममुच्यते ।
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद् द्विजः ॥

पारिजाते सङ्ग्रहे,

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत् ।
शृणु तन्मुखमध्ये च उमयाऽहं श्रिया हरिः ॥ इति ।

स्मृतिसारसमुच्चये,

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा ।
तं तं शुद्धं विजानीयात् नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

अथातो भस्मधारणविधिं व्याख्यास्यामो भूत्यै न प्रमदितव्यमिति हि विज्ञायते अथाप्युदाहरन्ति ।

मध्यमाऽनामिकाऽङ्गुष्ठैस्त्रिपुण्ड्रं भस्मना कृतम् ।
तत् त्रिपुण्ड्रं भवेच्छस्तं महापातकनाशनम् ॥

अथ त्र्यम्बकमिति सर्वाङ्गं संमृजेत्पूतो भवति दश पूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशतिं पङ्क्तिं च पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्याह भगवान् बौधायनः । अथाप्युदाहरन्ति ।

ललाटे हृदि दोर्द्वन्द्वे गले कुक्षौ शिरस्तथा ।
धारयेच्च सितं भस्म द्विजो नित्यमतन्द्रितः ॥ इति ।

अस्य श्रीभस्मधारणमन्त्रस्य पिप्पलाद ऋषिः । देवीगायत्री च्छन्दः । कालाग्निरुद्रो देवता । अग्निरिति बीजम् । भस्मेति शक्तिः । भस्मधारणे विनियोगः । कालाय नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । कलविकरणाय नमः । तर्जनीभ्यां नमः । बलविकरणाय नमः । मध्यमाभ्यां नमः । बलप्रमथनाय नमः । अनामिकाभ्यां नमः । सर्वभूतदमनाय नमः । कनिष्ठिकाभ्यां नमः । मनोन्मनाय नमः । करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एतैरेव हृदयादिन्यासः । ध्यानम् ।

बा० विभूते भूतिमानासीद्वामदेवस्सदाशिवः ।
रक्षाबद्धस्त्वया देवि रक्ष मामनघे सदा ॥

सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैश्च भस्म गृहीत्वा वामहस्ते निधाय दक्षिणहस्तेन आच्छाद्य सद्योजातादिभिरग्निरित्यादिभिश्चामन्त्र्य "आपो वा इदꣳसर्वं विश्वाभूता० राप ओम्" इत्यनेन मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य जले जलाधिदैवतं विष्णुं ध्यात्वा ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति मन्त्रेण भस्मासिच्य मानस्तोके इति मन्त्रेण मर्दयित्वा षट् भागान् कृत्वा पञ्चपिण्डैरीशानादिपञ्चमन्त्रैः शिरोवदनहृदयगुह्यपादेषु समुद्धूल्य प्रणवेन सर्वाङ्गं समुद्धूल्य हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य अवशिष्टपिण्डेन त्रिपुण्ड्रधारणं कुर्यात् ।

तत्प्रकारस्तु त्र्यायुषमित्यनेन मेधावीत्यादिभिर्वा ब्रह्मचारिभिः त्र्यम्बकेन प्रणवयुक्तपञ्चाक्षरेण वा गृहस्थैर्वनस्थैश्च, ओंकारेण त्रिरुक्तेन सन्यासिभिः क्रियेत । त्रिपुण्ड्रधारणानन्तरं हस्तौ प्रक्षाल्य तज्जलमापः पुनन्त्विति मन्त्रेण पिबेदिति सङ्क्षेपः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि० १ । वाम० २ । अघो० ३ । तत्पु० ४ । ईशा ५ । त्र्यम्बकम् । ६ । अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वꣳह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि । मानस्तोके० ऋग्वेदे । त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं शतायुषम् । आपस्तम्बशाखायाम् । मेधावी भूयासम् । तेजस्वी वर्चस्वी ब्रह्मवर्चसी० । आयुष्मान् भू० अन्नादो० यशस्वी भू० सर्वसमृद्धो भू० ।

बृहज्जाबाले,

मध्याह्नात् प्राक् जलैर्युक्तं तोयं तदनु वर्जयेत् ।
सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकादिकम् ॥
स्त्रियं नपुंसकं वृद्धं बिडालं बकमूषकम् ।
स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान् भस्मस्नानं समाचरेत् ।
आपः पुनंतु पृथिवीं० हꣳ स्वाहा ।
समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन वा ।
अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन तु । १ ।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिर्वा सप्तभिः क्रमात् ।
विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूल्य ततः परम् । २ ।
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटे च करादितः ।
ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा । ३ ।
*पञ्चब्रह्मादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद् ब्राह्मणः सदा ।
त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा पुनः । ४ ।

---

* आनन्दाश्रमयन्त्रालयमुद्रितसूतसंहितापुस्तके "मेधावीत्यादिभि" रिति पाठो दृश्यते ।

बा० महादेवार्चनं कुर्यात् पुष्पाद्वा फलपत्रतः। इति सूतसंहितायाम्। (ख. २। अ. ३। श्लो. ७—११

शङ्करसंहितायाम्,

भस्मना सजलेनैव भावितेन त्रियम्बकैः।
त्रियायुषेण तारेण पञ्चाक्षरसमन्वितम्॥ इति।
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च प्रवदन्ति महर्षयः।
त्रिपुण्ड्रधारणं मुक्त्वा मुक्तिमिच्छति यः पुमान्। १।
विषपानेन नित्यत्वं कुरुते आत्मनो हि सः।
वेदोदितेन मार्गेण भस्मनोद्धूलनेऽपि च। २।
त्रिपुण्ड्रधारणेनैव ज्ञानं सम्यग्विजायते।
ब्राह्मणेनात्मभूतेन शिवेन परमात्मना। ३।
आदरेण धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्धूलनात्मना।
आदिब्राह्मणभूतस्य धर्मस्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्। ४।
ब्राह्मणो धारयेन्नित्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्।
वेदसिद्धेषु धर्मेषु त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्ठनम्। ५।
रुद्रलिङ्गार्चनं चैव मुख्यमाहुर्द्विजास्तिकाः।
सर्वागमेषु निष्ठानां त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्ठनम्। ६।
वरिष्ठं सर्वलिङ्गेभ्य इति सत्यं मयोदितम्।
भस्म श्रेयोऽर्थिभिः सर्वैर्जन्मना लब्धजातिभिः। ७।
धार्यं त्रिपुण्ड्ररूपेण भस्मना चावगुण्ठनम्।
ब्राह्मणो यः सितेनैव भस्मना चावगुण्ठितः। ८।
त्रिपुण्ड्रावलिभिर्दीप्तस्तं राजा परिरक्षयेत्।
भस्मप्रच्छन्नसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम्। ९।
ये निन्दन्ति नरा राजा हन्यात्तानविचारतः।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्। १०।
पवित्रमुपवीतं च त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं द्विजः।
एतादृशानि लिङ्गानि यस्य सन्ति द्विजन्मनः। ११।
सत्यमेव मया प्रोक्तं सफलं जन्म तस्य वै।

इति च।

प्रकृतमनुसरामः।

अपिः सर्वसमुच्चायकः। चेन सायं वरुणसमुच्चयः। तच्च वारुणमन्त्रेण। अत्र जपात्प्राक् उपस्थानोक्तिर्मध्याह्नसन्ध्याशयिका॥ २२॥

मि० प्राणायामस्वरूपमाह ।

या० गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥२३॥

मि० गायत्रीं पूर्वोक्ताम् । आपोज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्ताम् उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रतिव्याहृति प्रणवेन संयुक्तां ॐभूः ॐभुवः ॐस्वरिति त्रीन् वारान् मुखनासिकासंचारिवायुं निरुन्धन्मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

बा० "गायत्रीमिति" । शिरःपदार्थमाह । "आप इति" ।

फलितमाह "संयुक्तामिति" । क्वचित्संयुक्तमित्येव पाठः । तदा मूलवत्तदपि क्रियाविशेषणम् ।

प्रत्येकमित्यर्थकस्य प्रतीत्यस्य आकाङ्क्षायामर्थादानन्तर्याच्चाह "प्रतिव्येति" तत्स्वरूपमाह "ओं भूः ओं भुव इति" । "मुखेति" ।

मध्यमपदलोपिसमासः द्वन्द्वोत्तरमाङः प्रश्लेषो वा । निरोधः पूरणरेचनयोरप्युपलक्षणम् ।

अतएव

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

इत्यादियोगिवचनविरोधाभावः । अत एवाह "मनसेति" ।

अत्र प्रत्येकं प्राणायामत्वं विशिष्टस्य वेति पक्षद्वयमन्यत्र स्पष्टम् । तत्सामान्यलक्षणमिदमिति सूचयन्नाह "सर्वत्रेति" ।

योगाङ्गादावपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

या० प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ।
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥२४॥
संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

मि० प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा तृचेनाब्दैवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमद्भिः प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन्प्रत्यक्संध्यामासीत । अर्थात्प्रत्यङ्मुख इति लभ्यते । 'आतारकोदयात्' तारकोदयावधि । प्राक्संध्यां प्रातःसमये । 'एवं' पूर्वोक्तविधिमाचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः संधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्डमण्डलस्योपलब्धिः स संधिः ॥ २४ ॥

वा० प्राणायामोत्तरं सन्ध्याविषये प्रागनुक्तं कथयन् प्रातःसायं सन्ध्ययोर्जपोत्तरमुपस्थानमिति सूचयन्नुभयत्र तदवधिमाह

"प्राणानायम्येति"

तुश्चार्थे व्युत्क्रमे च। संप्रोक्ष्य च। प्राग्वदाह "प्रत्यक्सन्ध्यामिति" पश्चिमसन्ध्यामित्यर्थः। "आसीत" उपासीत कुर्यात्। अत एवाह "अर्थादिति"

एवमग्रेऽपि। सन्ध्यापदस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। अत एव व्युत्क्रमोक्तिः। जपेऽवधिमाह "आतारेति"

प्राक्सन्ध्यामित्यस्य तिष्ठेदित्यत्रान्वयः। प्रातस्तु प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि। एवं पूर्वोक्तविधिं जपमाचरन् प्राक्सन्ध्यामनुतिष्ठेदित्यर्थः। हिः त्वर्थे पूर्ववैलक्षण्ये व्युत्क्रमे च। सन्ध्याशब्दस्य कालदेवतापरत्वनिरासायाह "अहोरेति"।

अत्र किञ्चिदुच्यते।

अङ्गुलित्रयसंयुक्तं मुक्त्वाऽङ्गुष्ठकनिष्ठयोः।
गोकर्णाकृतिमित्याहुर्ब्रह्मकर्मप्रकाशकम्॥

तथा च शौनकः,

नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमावृते।
दक्षिणेन समाकृष्य सव्येन तु विसर्जयेत्॥
प्रणवव्याहृतिसमं गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः॥ इति।
पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रपीडनं प्रणवाभिधा।
मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासाग्रस्य च पीडनम्।
ओङ्कारमुद्रा सा प्रोक्ता यतेश्च ब्रह्मचारिणः॥
प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः।
अथ सन्ध्यामुपासिष्यइति सङ्कल्प्य मार्जयेत्॥
तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापोहीति कुशोदकैः।
पादे पादे क्षिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुतम्॥ इति।

वा० ऋग्विधाने,

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठातृचेन च ।
संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥

ब्रह्माप्याह,

आपोहिष्ठादिभिः पादैः शिरस्यंसे च विप्रुषः ।
यस्य क्षयायाधस्ताच्च क्षिप्ताद्भिः परिषेचयेत् ॥ इति ।

स एव,

धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

कथं तर्हि मार्जनं कार्यमित्यत्र स एवाह,

नद्यां तीर्थे ह्रदे वापि भाजने मृन्मयेपि वा ।
औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥
कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । इति ।

औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । कृत्वेति, जलमिति शेषः ।

यत्तु,

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।
सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः ॥ इति,

तन्मृन्मयादिपात्रान्तरसद्भावविषयम् । तदभावे तु कृत्वा तु वामहस्ते इत्येतद् बोध्यम् ।

अथ मन्त्राचमनम् ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम् । (आ. गृ. अ. १ । खं. ३ ।)

अथाचमनोदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेत् । सूर्यश्चेत्यनुवाकेन जुहोमि स्वाहेत्यन्तेनैतत्समन्त्राचमनम् । (खं. ७ ।) अथ मध्यन्दिने आपः पुनन्त्वित्यनुवाकेन प्रतिग्रहँ स्वाहा । (खं. ६ ।) एवं सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निश्च मा मन्युश्चेतीत्याह सत्ये ज्योतिषीति चान्ते ब्रूयात् ।

भगवांश्चाह । (आ. गृ. अ. १ । खं. ८ ।)

* सूर्यश्चेति मन्त्रस्य याज्ञवल्क्य उपनिषदृषिः । सूर्यमन्युमन्युपतयश्च देवताः । गायत्रीपङ्क्तिविराजश्छन्दांसि । रक्षन्तामित्यन्ता गायत्री । दुरितं मयीत्यन्ता पङ्क्तिः । पञ्चपदा पङ्क्तिरिति श्रुतेः । द्विपदा विराज इत्यनुक्रमिकातश्च प्रकृतिश्छन्द इति मदनपारिजाते ।

आपः पुनन्त्वित्यस्य याज्ञवल्क्योपनिषदृषिः । मतान्तरे तु पूत ऋषिः । आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा देवता । अष्टपदा अष्टी छन्दः ।

इति मन्त्राचमनम् ।

---

* आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टादत्र ऋष्यादिविषये वैलक्षण्यं च दृश्यते ।

बा०

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

गृह्यपरिशिष्टे । (आ. अ. १ । खं. ३ ।)

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा च आत्मानं परिषेचयेदेतन्मार्जनमिति ।

भगवान्,

प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया ।
आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ॥

कात्यायनः,

प्रणवं भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका ।
अब्दैवत ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥

प्रजापतिः,

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।
अर्द्धर्चान्ते तथा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥

इति मार्जनम् ।

अथ पापपुरुषनिरसनम् ।

भगवान्,

उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते ।
निःश्वासं नासिकाऽग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥
ऋतञ्चेति तृचं वाऽपि द्रुपदां वा जपेदृचम् ।
दक्षनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥
तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ।

ब्रह्मापि,

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।
ऋतञ्चेति जपित्वाऽथ तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत् ॥

द्रुपदा च वाजसनेयकेऽपि पठ्यते ।

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।
पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ इति ।

कात्यायनः,

करेणोत्सृज्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।
जपेदनियतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम् ॥ इति ।

प्राणमासज्य । निरुद्धप्राण इत्यर्थः । द्विविधोऽपि विकल्पः शक्ताशक्तविषयतया व्यवस्थितो बोध्यः । ध्येयस्य पापपुरुषस्य स्वरूपञ्च

स्मर्यते,

वा० ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ॥
तत्संयोगपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ॥
खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ।

इति पापपुरुषनिरसनम् ।

अथार्घ्यप्रदानम् ।

गृह्यपरिशिष्टे, (अ. १ । खं. ५ ।)

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिर्निवेदयन् क्षिपेत् तदेवार्घ्यनिवेदनम् । असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परितन्य परिषिच्याप उपस्पृशति । (अ. १ । खं. ७ ।) अथाकृष्णीयया हंसवत्या वा त्रिः सकृद्वा अर्घ्यमुत्क्षिपति । आधारमण्डपस्थं ज्योतिर्विशेषमञ्जलिपुटं प्रति दक्षिणनासापुटेन सम्प्राप्तं परिभाव्य तच्च मन्देहासुरनिबर्हणाय जलाञ्जलिना सह क्षिपामीति भावयन्, गायत्रीशिरसा पुनस्तेजो वायुमार्गेण स्वस्मिन्स्थापयेदिति विशेषो बोध्यः ।

तदुक्तमाश्वलायनस्मृतौ,

ततस्तिष्ठन् जलं गृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरेत् ।
स्थानादौ सुस्थितञ्चैव स्फाटिकज्योतिषा समम् ॥

स्थानादौ आधारमण्डपे इत्यर्थः ।

उत्तीर्य तच्च सम्प्राप्तं दक्षिणेन पथाऽञ्जलिम् ।
व्याहृत्यादि जपेन्मत्रं स्मृत्वैवं परितो रवेः ॥
मन्देहान् युद्धयतः क्रूरान् निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलिम् ।
षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः ॥
पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजो मन्त्रञ्च तं स्मरेत् ।
एवं त्रिवारमावृत्य दग्ध्वा तानसुरान् द्विजः ॥
मन्त्रेणाकृष्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्स्मरन् ।
पूर्ववद्धाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य जलं गृह्याचमेत्ततः । इति ।

षोडशाक्षरमन्त्रलक्षणमाह,

व्यासः,

बा० षोडशाक्षरकं ब्रह्मन् गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम् ।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ इति ।

सङ्ग्रहे,

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन राक्षसी मुद्रिका भवेत् ॥
राक्षसीमुद्रिकाऽर्घ्येण तत्तोयं रुधिरं भवेत् ।
जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ॥
संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् ।

एतच्च अर्घ्यप्रदानं प्रधानमिति केचित् । अङ्गमिति बहवः । एवमर्घ्यान्तानि पूर्वाङ्गाणि निरूपितानि ।

अथ गायत्रीजपः ।

तत्र गृह्यम्,

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेत् अर्द्धास्तमिते मण्डले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति ।

अस्यार्थः । यज्ञोपवीतीति शिखाबन्धनादेरप्युपलक्षणम् । नित्योदकः, स्मृत्युक्ताचमनाद्यर्घ्यप्रदानान्तम् उदकसाध्यत्वादुदकशब्देन लक्ष्यते । वाग्यतः मौनी । नित्योदकः कृतस्मृत्युक्ताचमनाद्यर्घ्यान्तः सन् । सन्ध्यामुपासीतेति सर्वकालसाधारणम् । सायं तु विशेषोऽयम् । उत्तरस्या अपरस्याश्चान्तरालं वायवी दिक् तदभिमुखः । तत्रापि नाञ्जस्येन । अन्वष्टमदेशम् अभिमुखः, प्रतीच्यां य उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः । प्रातस्तिष्ठन्निति उपवेशननिवृत्त्यर्थम् ।

अत्र गृह्यपरिशिष्टम् । (अ० १ । खं० ५ ।)

शुचौ देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भान् संस्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दाँस्यनुस्मृत्य षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गम् आत्मनि न्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये । वरेण्यं शिरसे स्वाहेति शिरसि । भर्गो देवस्येति शिखायै वषडिति शिखायाम् । धीमहीति कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो नः नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रयोर्ललाटे च न्यस्य अथ प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतले अस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । देहाङ्गन्यासोऽयम् । एनमन्ये नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति । अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठन्नर्द्धनक्षत्रे आमण्डलदर्शनाद् मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेदिति ।

वा० भगवान्,

सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशापराम् ॥
गायत्रीं संस्मरेद्धीमान् हृदि वा सूर्यमण्डले ।
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः । इति ।

जपसङ्ख्यामाह,

अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा ।
विधिना दशकं वाऽपि त्रिकालेषु जपेद्बुधः ॥ इति ।

जपयोग्यान्यासनान्याह

व्यासः,

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव च ।
दारुजं वालपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि ।
वंशाजिने व्याधिनाशस्सर्वेष्टं चित्रकम्बले ॥ इति ।

निषिद्धासनान्याह

स एव,

वंशासनेषु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसम्भवः ।
धरण्यां दुःखसम्भूतिर्दौर्भाग्यं चित्रदारुजे ॥
तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः । इति ।

तत्रोपवेशनमन्त्रमाह

व्यास एव,

पृथिव्या मेरुपृष्ठस्तु ऋषिरित्यभिधीयते ।
सुतलं छन्द इत्याहुः कूर्मो वै देवता स्मृता ॥
मेरोरारोहणे तस्या विनियोगः प्रकीर्त्तितः । इति ।

वृद्धमनुः,

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ इति ।

विश्वामित्रः,

उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं विदुः ।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥ इति ।

बा० गौतमः,

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना सङ्ख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

बौधायनः,

नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् । इति ।

जपाङ्गभूतामक्षमालामाह

हारीतः,

शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनी वलजोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥
रजतैर्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

गौतमः,

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तं फलमुच्यते ॥ इति ।

अथाक्षमालामणिसङ्ख्यामाह

प्रजापतिः,

अष्टोत्तरशतां कुर्यात् चतुष्पञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिकां वाऽपि ततो नैवाधिका मता ॥

इति जपप्रकरणम् ।

अथ उपस्थानविधिः ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम् । (अ. १ । खं. ६ ।)

जातवेदसे सुनवाम सोमं, तच्छंयोरावृणीमहे, नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिपाः नत्वा अथ सन्ध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्यात उत्तरम्,

उत्तमे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि ।
ब्राह्मणेभ्यो ह्यनुज्ञानं गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं नो अभिवादय मन इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुच्चार्य प्रदक्षिणं परिक्रमन्,

आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् ।
ये वसन्ति द्विजा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥

वा० इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरून् वृद्धांश्चोपसंगृह्णीयात् एवं सायमिति।
इदमुपस्थानोत्तरानुष्ठेयमुपसङ्ग्रहणं ब्रह्मचारिप्रकरणे मूलादौ स्पष्टम्।

पारिजाते,

आर्षश्छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता॥ इति।

गोभिलः,

आयात्वित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः।
अनुष्टुभं भवेच्छन्दो वाग्देवी देवता स्मृता॥
आवाहने तु गायत्र्या विनियोगः प्रकीर्त्तितः।

गृह्यपरिशिष्टे तु, (अ. १। खं. ५।)

अनुवाकसमानार्थको मन्त्रो विनियुक्तः आगच्छेति। स च प्रागुदाहृतः।

व्यासोऽपि,

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम्।
आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव॥
गायन्तं त्रायसे यस्मात् गायत्री त्वमुदाहृता।

इति। व्याहृतीनां देवताद्याह

बृहत्पराशरः,

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदीरिताः॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेवच।
त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतान्यनुक्रमात्॥
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषयः क्रमात्॥

इति। मध्याह्नकालमधिकृत्योक्तम्

तत्रैव, (आ. गृ. प. अ. १। ७।)

उद्बाहुरुन्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्य्यात् इति सन्ध्याविधिर्व्याख्यातः॥

दैवाद्दिवा माध्याह्निकं न कृतं तत्र

स्मर्यते,

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत्।
अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्जयेत्॥ इति।

सायं प्रातश्चोपस्थाने विशेषमाह

बा० भगवान्,

नमो ब्रह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वाऽथ दिशो नमेत् ।
इमं मे वरुण तत्त्वायामीति सायंकाले विशेषतः ॥
मित्रस्य चर्षणी द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ।

आश्वलायनस्मृतौ तु,

ऋग्भिश्चतुर्भिर्मित्रैश्च गायत्रीरेव बह्वृचः ।

इत्युक्तम् । मित्रैर्मित्रदेवताकैः मित्रस्य चर्षणी धृत इत्यादिभिरित्यर्थः ।

पराशरमाधवीये,

वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् । इति ।

यद्यपि वारुणीभिर्वरुणोपस्थानमेव लिङ्गात्प्राप्तं तथापि श्रुतेः प्राबल्यात्सूर्यस्योपस्थाने वारुणीनां विनियोगः ।

तदाहुर्भट्टपादाः,

मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च ।
मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषश्रुतिविकल्पनम् ॥
श्रुत्या प्रबलया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।
निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् । इति ।

साङ्गायाः सन्ध्यायाः फलमाह

यमः,

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह

दक्षः,

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

गोभिलोऽपि,

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥ इति ।

मरीचिः,

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । इति ।

तत्र विशेषमाह

बा० पारिजाते भरद्वाजः,

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम्।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत्।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि॥ इति।

अत्र गायत्रीदशकं कार्यम्।

आपन्नश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद्दश। इति।

आपन्नः आपद्ग्रस्तः। तं प्रति अत्रिस्मृतौ अङ्गान्तरहरणेऽपि अर्घ्यस्यावश्यकतोक्ता।

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि।
उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसा वाऽर्घ्यमुत्सृजेत्॥ इति।

अशुचौ आशौचे इत्यर्थः। श्राद्धभोजिनां सन्ध्याधिकारसिद्धये विशेषः स्मर्यते,

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम्॥ इति।

नैतच्छ्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं, तस्य गुरुणो वक्ष्यमाणत्वात्। किंतु सन्ध्याधिकारायेति बोध्यम्।

अथ मन्त्रार्थाः। तत्रापोहिष्ठादय ऋक्संहितास्थमन्त्रास्तदर्थास्तद्भाष्यादेव ज्ञेयाः। इतरे तु मन्त्रा व्याख्यायन्ते। अग्निश्चेत्यस्यायमर्थः। मा इति माम्। एते रक्षन्ताम्। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता।

तथा च भगवान्व्यासः। (वे. अ. २ पा. १ सू. ५) अभिमानिव्यपदेशस्तु इत्यसूत्रयत्। मन्युपतयो जितक्रोधा महात्मानः। शिश्ना शिश्नेन। सुपांसुलुगित्यादिना डादेशः। इदं पापजातं मां तत्कर्त्तारं चाहङ्कारम् अमृतयोनौ मोक्षकारणे अग्न्याख्ये ज्योतिषि परब्रह्मणि जुहोमि प्रक्षिपामि तदर्थमिदमभिमन्त्रितं जलं स्वाहा मदीयप्राणाग्नौ हुतमस्तु। एतेन सूर्यश्चेत्यपि व्याख्यातम्।

आपः पुनन्त्वित्यस्यायमर्थः। आपः पृथिवीं मच्छरीरम्। यच्छरीरं सा पृथिवी त्यारण्यकोक्तेः। सा च पृथिवी मां लिङ्गशरीरं पुनातु किंच ब्रह्मणो देवस्य पतिः परमात्मा पुनन्तु पुनातु। व्यत्ययेन बहुवचनम्। ब्रह्म वेदः, पूता पूतमित्यर्थः। सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः। उच्छिष्टं तन्निमित्तकपापं सर्वं, परिहृत्येति शेषः। मां पुनातु। तदर्थं स्वाहा अभिमन्त्रितमुदकं प्राणाग्नौ जुहोमीत्यर्थः।

प्रणवो ब्रह्मपरः। भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भूः। अधिकरणे क्विप्। भावयति स्थापयति विश्वमिति भुवः। अन्तर्भावितण्यर्थादसुनि गुणाभावश्छान्दसः। सुष्ठु इयन्ति इयूति प्राप्नुव-

बा० न्त्येतदिति सुवः । ऋधातोः कर्मणि विच् बाहुलकात् । मह पूजायाम् अस्मादसुनि महः पूज्यम् । जन जनने, तप सन्तापे, आभ्यां कर्त्तर्यसुन् । सत्यं कालत्रयाबाध्यम् । सवितुः प्रेरकस्य वरेण्यं भजनीयं भर्गः संसारभर्जनात् सच्चिदानन्दात्मकं रूपं धीमहि ध्यायामः यः सविता नः धियः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । पञ्चमलकारः । आपः व्यापकं ज्योतिः चिद्रूपं रसः सुखम् अमृतं मोक्षः ईदृग् ब्रह्मेति ओम् अङ्गीकुर्वे ध्यायामि इत्यर्थः ।

अथ गायत्र्यर्थः । अत्र पितृचरणाः,

सवितुः सकलब्रह्माण्डोत्पादकस्य देवस्य क्रीडाकर्त्तुः कूटस्थब्रह्मणः राहोः शिर इतिवदियं षष्ठी वरेण्यं सर्वोत्कृष्टतमं सूर्यमण्डलतेजोरूपं भर्गः साम्बशिवरूपाग्निदेवताकम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निर्देवतेत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । तन्मायारहितं ब्रह्म, ॐ तत् ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । न त्वयं सर्वनाम इदं कर्म वयं धीमहि ध्यायेम बाह्यान्तरेन्द्रियादिविशिष्टस्यास्मदर्थतयोद्भूतरूपकर्तृत्वस्य विवक्षणात् बहुवचनम् । एतेनार्षं बहुवचनमिति व्याख्यानं परास्तम् । यः इश्चाश्चेति यः लक्ष्मीनारायणस्वरूपो नोऽस्माकं पूर्ववत् षष्ठीबहुवचनम् अस्मत्सम्बन्धिनीः धियः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादिविशिष्टे सद्विषयज्ञानानि प्रेरयेत् इत्यर्थः । अयमपि न सर्वनाम । एतेन तथा व्याख्यानमपास्तम् । यथाश्रुते सर्वोत्कृष्टे एकवचनतया ऽतिनिकृष्टेऽस्मदर्थे बहुवचनतया व्याख्यानन्तु सुतरामयुक्तमिति केचित् । तन्न । भेदाभेदप्रतिपादनेनापकर्षोत्कर्षप्रतिपादनाय तथैवौचित्यादित्याहुः ।

मम तु प्रतिभाति । स चासौ सविता च तत्सवितेत्येकं पदं देवस्य स्वतःप्रकाशस्य तस्य सवितुः कर्मादौ लोकानां प्रेरकस्य वरेण्यं महः । षष्ठी ध्यानादेर्भेदनिबन्धनत्वादभेदे तदसम्भवाद्राहोः शिर इतिवत्तत्सूचनायैव कृता । भर्गोऽहं, संसारभर्जितत्वाद्भर्गत्वं कर्त्तरि, धीमहि ध्यायामि । आर्षमेव बहुवचनम् । आत्मनेपदार्थे तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् । तत्फलं तु तद्ध्यानस्य सर्वावश्यकत्वसूचनम् । अत एवाग्रे न इति बहुवचनम् । व्यत्ययो वोभयत्र बोध्यः ।

यद्वा भर्गः वयमिति वेदाः प्रमाणमितिवत् । बहुत्वं तु प्राग्वद्वाऽधिकारिव्यक्तिभेदेन वा । यः सविता । अग्रे प्राग्वत् ।

यद्वा प्रेरकस्य सूर्यस्य सवितुरित्यनेनैव श्लेषेणोत्पादकतया ब्रह्मरूपत्वं, देवस्येत्यनेन क्रीडार्थकतया विष्णुरूपत्वं, भर्गः भर्गस्य छान्दसो व्यत्ययः अनेन शिवरूपत्वं, वरेण्यमित्यनेन तुरीयरूपत्वम् । षष्ठी अन्यच्च सर्वं प्राग्वत् ।

यद्वा यः सविता देवः नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया बुद्धीर्वा प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्यात्मभूतं वरेण्यं सर्वैरुपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजः धीमहि तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम ।

वा० यद्वा तदिति भर्गविशेषणं सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किं तदित्यपेक्षायामाह य इति । लिङ्गव्यत्ययः । यद् भर्गो धियः प्रचोदयति तद् ध्यायेमेति समन्वयः ।

यद्वा यः सविता सूर्यः धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम ।

यद्वा भर्गशब्देनान्नमभिधीयते यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे चाथर्वणं प्रमाणम्,

वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः ।
कर्माणि धियः सूनते प्रब्रवीमि ॥

इति । वस्तुतस्तु वयं तत् शुद्धं ब्रह्म, तत्त्वमसीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः, धीमहि ध्यायेम । छान्दसं पदम् । शरीरान्तरिन्द्रियविशिष्टास्मदर्थस्योद्भूतावयवभेदत्वेन बहुत्वेन कर्तृत्वविवक्षया बहुवचनम्, ध्यातृभेदाभिप्रायं वा । ननु शुद्धस्य ध्येयत्वं बाधितम्, अतो विशेषणानि । सवितुः षू प्रसवे सकलब्रह्माण्डोत्पादकस्य षू प्रेरणे सकलप्रेरकस्य क्रीडमानस्य मोदमानस्य वा वरेण्यं श्रेष्ठतमं भर्गः भर्जनात् भ्रस्जिभृजी भर्जने तेजः धियः बुद्धेः तत्त्वज्ञानस्य यः यातीति यः प्रापकः नः अस्मान् प्रचोदयात् प्रकर्षेण प्रेरयेत् । सर्वसंबन्धित्वनाप्रतिहतत्वेन प्रकर्षः । यद्वा अत एव यः ई च अश्चेति ईसहितः अ इति वा व्युत्पत्त्या लक्ष्मीनारायणात्मकः सगुणो वा नः अस्माकं धियो ज्ञानानि सर्वविषयकाणि प्रचोदयात् इति ।

अत्र तत् य इत्याद्युक्त्या निर्गुणसगुणयोरौपाधिकभेदो वास्तवोऽभेद इति सूचितम् । अत एव षष्ठी राहोः शिर इतिवत् लिङ्गत्रययुक्तशब्दरचनया एकत्रैव लिङ्गत्रयसत्ता । सवितुः वरेण्यम् भर्ग इत्यनेन उत्पत्तिस्थितिसंहारकरत्वसूचनद्वारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकत्वमेकस्यैव सूचितम् । सवितुर्वरेण्यमित्यनेन सूर्यमयत्वं चन्द्रमयत्वं च, भर्ग इत्यनेन शिवमयत्वं वह्निमयत्वं च । तत् वयमित्याद्येकवचनबहुवचनाभ्यां च सर्वोपास्यत्वाद्येकस्यैवेति सूचितम् । तृतीयपादेन ब्रह्ममयत्वं गणपत्यात्मकत्वं च व्यवहारदशायां भेद एवेति च सूचितम् । धीप्रेरकत्वेन शक्तिमयत्वं शक्तिमयत्वं तदित्यनेन परमार्थदशायामभेद एव सूचितः । अप्रतिहतप्रेरणया तत्सत्त्वं सूचितम् । प्रकाशकस्येत्यनेन सूर्यादिप्रकाशोऽपि अत इति सूचितम् । क्रीडमानस्येत्यनेन प्रपञ्चो यस्य लीलामात्रं न तु तत्र सकलप्रवृत्तिरिति सूचितं मोदमानस्येत्यनेन सच्चिदानन्दरूपत्वं सूचितं धीमहीत्यनेन तन्मात्रगम्यत्वं बुद्धिप्रेरकत्वेन तत्सत्त्वमिति बोध्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टादावुपस्थानोत्तरकालानुष्ठेयतयोक्तम् उपसंग्रहणं तु ब्रह्मचारिप्रकरणे प्रपञ्चितमन्यत्र ।

बा० उपनीतस्य सन्ध्यायाः प्रारम्भे तत्त्वमुच्यते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥

इति दक्षोक्तेः,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम् ।
अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टाच,

सर्वमूलत्वेनोपनीतस्य सन्ध्याप्रारम्भादिविषये तत्त्वं यथाशास्त्रं यथामात उच्यते। तत्र

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्यातेति दक्षोक्तः यद्यपि सन्ध्याशब्दः कालविशेषपरः । अत्र सूर्यनक्षत्रपदमत्यन्ततेजस्वितत्परम् ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ।

इति संवर्त्तात्, प्रत्यगातारकोदयादिति याज्ञवल्क्याच्च । तथाऽपि

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नोद्गते नास्तगे रवौ ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यात्, स व्रती बहिः सन्ध्यामुपासीतेति शङ्खात्, अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति विधेः, तस्मात् ब्राह्मणो ऽहोरात्रस्य सन्ध्यामुपास्ते इति तैत्तिरीयाच्च तत्कालयोगनिमित्तकः प्राणायामादिकर्मकलापविशेषः सन्ध्याशब्दार्थः । उपासनं चानुष्ठानमिति केचित् । परे तु ततो रूप्या च सन्ध्याशब्दवाच्या देवी ।

पूर्वा संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
या भवेत् पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥
श्वेता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ।
कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । सन्धिकालोपास्यत्वात् सन्ध्येति माधवः । सम्यक् ध्येयत्वात् सन्ध्येति नृसिंहः । अनेन क्रमेण ब्रह्मरुद्रविष्णुरूपत्वमुक्तं तेषां तद्वर्णत्वादित्याहुः। अत्रोपासनं ध्यानम् ।

न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
साऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥

इति व्यासोक्तेरिति केचित् । परे तु ध्यानपूर्वको गायत्रीजप एवात्रोपासनं तदेव प्रधानम् । सन्ध्यामुपासते इति फलसम्बन्धबोधनात् । नार्घ्यदानं, तदभावात् ।

या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायाऽतीता हि निष्कला ।
ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥
ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं तां जपेद् बुधः ।

वा० इति कौर्मेण ध्यानस्याङ्गत्वप्रतिपादनात्, देवतां ध्यायेत् जपं कुर्यादिति शङ्खात्, नित्योदकः सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य गायत्रीजपस्यैव आश्वलायनेनोक्तेस्तज्जपस्यैव प्राधान्यप्रतीतेः ।

मनुनाऽपि, (अ० ४ श्लो० ९४)

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

इति गायत्रीजपे एव सन्ध्यापदप्रयोगात् । प्राणायामादीनां प्रतिनियतस्वरूपत्वेन दैर्घ्यासम्भवेन गायत्रीजपस्य सहस्रादिसङ्ख्यया दैर्घ्यसम्भवात् ।

यत्तु भारतम्,

तथैव ते महाराज दंशिता रणमूर्द्धनि ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥

इति, तदपि गायत्रीजपपरमेव । तथैव ब्रह्माभिन्नार्कोपस्थानात् । उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्निति तैत्तिरीयश्रुतेरुक्तरीत्या तत्परत्वाच्च ।

पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।
गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इति नारसिंहाच्च । एवञ्च "न भिन्ना" मिति व्यासवाक्येऽङ्गभूतध्यानमेवोपासनत्वेनाभिमतमित्याहुः । केचित्तु गायत्रीं मन्त्ररूपां तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नत्वेन गृहीतां जपेत्तां मनसाऽहमित्युपासीतेति व्यासवाक्यार्थमाहुः । इयं नित्या काम्या च ।

अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते ।
सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येन फलदोषयोरुक्तेः । स्पष्टं चेदमन्यत्रापि । अज्ञानकृतपापविषयमेतत् ।

यद्यपि

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

इति वैष्णवात्,

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । (या० स्मृ० अ० १ श्लो० २४)
सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥ (या० स्मृ० अ० १ श्लो० २५) इति
प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् । (या० स्मृ० अ० १ श्लो० ९८) इति
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य च । (या० स्मृ० अ० १ श्लो० ११४)
इति च याज्ञवल्क्यात्, सन्ध्याद्वयोपासनम् इति विष्णुस्मृतेः,

नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ (म० स्मृ० अ० २ श्लो० १०३) इति,

बा० पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनाद् ॥ (म० स्मृ० अ० २ श्लो० १०१) इति,

* कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेद् ॥

इति च मनोश्च सन्ध्याद्वयमेव प्राप्तं, तथापि—

*परं नम्रः प्रभाते स्यान्मध्याह्ने तु ऋजुस्थितः ।
द्विजोऽर्घ्यं प्रक्षिपेद्देव्या सायं चोपविशन् भुवि ।। इति,
*प्राणायामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि ।
अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेद् ॥ इति,
* सायंकाले पिबेदप इति च मनोः ,
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

इति शङ्खात्,

सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ।
उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते ॥ इति,
रात्र्यन्तयामनाडी द्वे सन्ध्याकालोऽयमुच्यते ।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ।।
अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।

इति च दक्षात् ,

संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मवता सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैः स्वगृहेष्वपि ॥

इति अत्रिवृद्धयाज्ञवल्क्याभ्याम् ,

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

इति कश्यपोक्तेः ,

प्रातर्नाभौ करं कृत्वा मध्याह्ने हृदि संस्थितम् ।
सायं जपति नासाग्रे जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ,

---

* एतच्चिह्नाङ्कितानि वचनानि मनुसंहितापुस्तके नोपलब्धानि ।

बा० ईषन्नम्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः।
उपविश्य तु सायाह्ने जले त्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्॥

इत्यापस्तम्बस्मृतेश्च,

सूर्यश्चेत्यनुवाकेन प्रातःकाले पिबेदपः।
अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः॥
आपः पुनन्तु मध्याह्ने मन्त्राचमनमाचरेत्। इति,
सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत्॥

इति च भगवदुक्तेश्च,

सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्युपस्पृशेत्।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने तथा आचमनं चरेत्॥

इति भरद्वाजाच्च

सन्ध्यात्रयमावश्यकम्। सर्वसाधारण्येन स्नानकर्मणि मध्याह्नस्नानोत्तरं शुचित्वसंपत्त्या कर्माङ्गत्वस्य संध्याहोन इति सामान्यदक्षोक्त्या तत्त्वस्य तत्तदग्रिमकर्मनिरूपितस्याविशेषेण त्रिषु सत्त्वादपि तदावश्यकत्वम्। तथाचोक्तोत्पत्तिवाक्ये संख्याश्रवणेन त्रीण्येतानि कर्माणि। तेषां च—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत्।
त्रिकालसंध्याकरणात्तत्तत्सर्वं व्यपोहति॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येन,

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां समुपासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्॥

इति

मन्वेकवाक्यतया प्रत्येकं फलसंबन्धबोधनादेकाकरणेऽप्यपरं कार्यमेव। एतेन विष्णुस्मृतौ द्वयपदोक्त्या तृतीया ऽनावश्यिका।

उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैः स्वगृहेष्वपि।

इत्यत्रेश्चेति तद्व्याख्यात्र क्रमपास्तम्। नन्वेवं साधारणस्मृत्युक्तसंध्यात्रयस्य सर्वैरनुष्ठाने विशेषप्रतिपादकश्रुतिसूत्रादिविरोध इति चेन्न। संभवात्। तथाहि। तत्र तावत्तैत्तिरीयाणां स्वाध्यायब्राह्मणं, तदु हवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याऽभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्त्युद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति।

तथा धर्मप्रश्ने,

बा० संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतश्चेति। अहोरात्रयोः संधानं संधिः। तौ द्वौ सायं प्रातश्च। सज्योतिरज्योतिरिति वचनान्तरदर्शनात्। तयोः संध्योर्ग्रामाद् बहिरासनं वाग्यमश्चेत्यर्थः। इदमुभयं गायत्रीजपार्थं, तेन लौकिकवाचो निवृत्तिर्न मन्त्रोच्चारणस्य। अनाहिताग्निविषयं च। तदन्यत्र श्रौतहोमेनास्य विरोधेन बाधः। तथाचादौ सन्ध्ययोर्ग्रामाद् बहिर्गमनं, ततोऽर्घ्यदानं त्रिस्तीर्थादौ, ततः प्रदक्षिणकरणं, तत आसीनो वाग्यतश्च सन् उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् गायत्रीजपं कुर्वन्सकलं भद्रमीप्सितमश्नुते। ध्यानप्रकारमेवाहासाविति। अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले य एष आदित्यो हिरण्मयः पुरुषोऽसौ मन्त्रार्थभूतो ब्रह्म जगदधिष्ठानं परं ब्रह्मेति ध्यायन् अज्ञाना-ज्जीवतां प्राप्तोऽनेन ध्यानेन ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः। अत्रोभयोः प्राधान्यमिति केचित्। जपस्यैव तदिति तत्त्वम्॥ एवं नारायणोपनिषदि आपः पुनन्तु अग्निश्च मा सूर्यश्च मा ओमित्येकाक्षरमित्यादि वसुरोमि-त्यन्तम् उत्तमे इत्यादि लोकमित्यन्तं क्रमेण मन्त्रपाठेनान्यत्राविनियुक्तेन मध्याह्नसंध्याऽपि तेषां श्रौती। तैत्तिरीयाणां केषांचिन्मध्याह्नसंध्यायां हंसः इति मन्त्रेणार्घ्यानुष्ठाने प्रमाणं तु वैश्व-देवसंस्थाङ्गभूतवैश्वदेवस्थालीपाकोत्तरं मध्याह्नकृत्योत्तरं देवपूजां कृत्वा वैश्वदेवः कार्य इत्यभिप्रायकं नृसिंहपुराणम्,

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम्।
उत्थाय मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदुच्चरन्॥
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् बलिकर्म तथैव च॥ इति।

तथाच गायत्र्या अर्घ्यत्रयं दत्त्वा चतुर्थोऽर्घ्यः हंस इति मन्त्रेण अनुष्ठेय इति सिद्धम्। तेन देवपूजोत्तरं वैश्वदेव इति सर्वनिबन्धाः। आश्वलायनानां तु तमेव वैश्वदेवशेषेण कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति बह्वृचपरिशिष्टोक्तेरादौ वैश्वदेवस्ततो देवपूजेति। माध्यंदिनकण्वादिपञ्च-दशशाखिनां वाजसनेयिनां तु श्रुतौ तत्सामान्यानुक्त्या गृह्यसूत्रे मध्याह्नस्नानोत्तरं मध्याह्नसन्ध्या-विधानाच्च तस्या एव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिकरत्वेनावश्यकत्वं यद्यपि तथापि परिशिष्टोक्तत्वात्सायं-प्रातः संध्योपासनमपि। तदपि विभ्राडित्यादिरहितम्। इदमेव स्मृतिस्थग्रहणे कातीययाज्ञवल्कीय-मेव। एतच्छाखाध्येतृप्रसिद्धेः। आश्वलायनानामपि तत्र तदभावात् सूत्रे यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः सायमासीन उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते आदित्यमण्डले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनादिति उक्तेः, यज्ञोपवीतीत्य-नुवादः। नित्योदकः स्मृत्युक्तोदककर्मा। तेन मार्जनादिकार्यमिति वृत्तिः। उत्तरापरा वायव्यदिक्। अन्वष्टमदेशं स्मृत्यन्तरात्पश्चिमाभिमुखत्वेऽपि प्राप्ते तस्या योऽष्टमो भागो वायव्याः संनिहितस्तद-भिमुखम्। इदं च गायत्रीजपे एव जपेदित्युक्तेरित्यर्थिकायाः, संध्याद्वयमेवावश्यकं तत्त्वेन यद्यपि तथापि गृह्यपरिशिष्टेऽथाकृष्णया हंसवत्या वा त्रिः सकृद्वा ऽर्घ्यमुत्क्षिपेदिति ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येवं

बा० सन्ध्याविधिर्व्याख्यात इति चोक्तेर्मध्यान्हसंध्याऽऽवश्यिका। एवं बौधायनानामपि। तथा च तत्सूत्रम्, अथातः संध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामस्तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्चेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमत्यब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति अथाप्युदाहरन्ति दर्भेष्वासीनो दर्भपाणिः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखोऽपरिमितकृत्वः सहस्रकृत्वो वा सावित्रीमावर्त्तयेत्प्राणायामशो वा शतकृत्वः उभयतःप्रणवां सप्तव्याहृतिकां मनसा वा दशकृत्वस्त्रिभिश्च प्राणायामैः श्रान्तो ब्रह्महृदयेन वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते इमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वाभ्यामेव प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते मित्रस्य चर्षणी धृतो मित्राजनान्यातयति प्रजानन्निति द्वाभ्यामिति प्राणायामशो वा शतकृत्वः यावद्भिः प्राणायामैः सावित्र्याः शतं भवति तावतः प्राणायामान् कुर्यात्। प्राणायामोऽत्र प्राणनिरोधमात्रं, सावित्रीमात्रप्रक्रमात्। उभयत इत्यादिर्दशकृत्व इत्यन्त एकः पक्षः। आदावन्ते चेति तदर्थः। एतत्पक्षत्रयस्य शक्त्यपेक्षो विकल्पः। ततो ब्रह्म हृदयेन प्रणवेन त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तैः श्रान्तः खिन्नो वारुणीभ्यामित्यादि। तथाच श्रुतिर्मैत्रं वाऽहर्वारुणी रात्रिरिति। यद्यप्यत्र मध्याह्नसंध्या नोक्ता तथापि संध्याहीन इत्युक्तेः शाखान्तराधिकरणन्यायेन स्मृत्युक्तं नारसिंहं वा तदावश्यकम्। छन्दोगानामप्येवं संध्यात्रयम् उचितम्। उदुत्यं चित्रमित्यृग्द्वयेन चोपतिष्ठेत्। अनन्तरं—

संध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः।
मध्ये त्वह्न उदये च विभ्राडादीच्छया जपेत्॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्। सायंप्रातः संध्यामुपासीत उदुत्यं चित्रम् उद्वयं तमसस्परि ति मध्याह्नकृत्यप्रकरणे नित्यवत् संध्यामुपासीतोदुत्यं चित्रम् आयं गौरपत्ये तरणिराप्राद्याभिर्ऋग्भिरुपस्थानमिति प्रातर्गायत्रीं रविमध्यस्थितां रक्तवर्णां कुमारीमक्षमालाकमण्डलुहस्तां हंसासनमारूढां ब्रह्मदेवत्याम् ऋग्वेदमुदाहरन्तीं, मध्यंदिने सावित्रीं रविमध्यस्थितां श्वेतवर्णां यौवनस्थां त्रिनेत्रां त्रिशूलदण्डडमरुहस्तां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं, सायं सरस्वतीं रविमध्यस्थां श्यामवर्णां वृद्धां चतुर्भुजां शंखचक्रगदापद्मधारिणीं गरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीमिति गोभिलाच्च। शौनकोऽपि संध्यात्रयमाह। तथाहि

अथ वक्ष्ये बह्वृचानां संध्याकर्मविधिक्रमम्।
त्रैवर्णिकानां सर्वेषां चतुराश्रमवासिनाम्॥
तुर्य आश्रमः परमहंसव्यतिरिक्तस्तस्य संध्यानिषेधात्।
यत्संध्यावन्दनं सर्वस्मृतिष्वत्र तथोच्यते।
तत्रापामन्तिकं प्राप्य ब्रह्मसूत्रधरो भवेत्॥
नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमाहृते।

बा० दक्षिणेन समाकृष्य सव्यन तु विसर्जयेत् ॥
प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

अपामन्तिकमित्युपलक्षणम् । गृहेतु प्राकृतीत्यादिना देशान्तरस्यापि विधानात् । नासिकां धृत्वा त्रिःपठेत्कुम्भके । कुम्भकेन जपं कुर्यादिति शङ्खोक्तेः । प्रणवश्चान्यत्रोक्तरीत्या दशवारम् । रेचके गुणविशेषमाह,

शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥
प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
अथ संध्यामुपासिष्ये इति संकल्प्य मार्जयेत् ॥
प्राणानायम्येत्युक्तानुवादः । मार्जनं विशिष्याह,
तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापोहीति कुशोदकैः ।
पादेपादे क्षिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुतम् ॥
आत्मानं प्रणवेनैव परिषिच्य जलैस्ततः ।
सूर्यश्चेत्यनुवाकेन प्रातः काले पिबेदपः ॥
अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने मन्त्राचमनमाचरेत् ॥
विसृज्य दर्भानाचम्य कुशपाणिश्च मार्जयेत् ।
प्रणवेनैव कुर्वीत गायत्र्या प्रणवाद्यया ॥
आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं तु चतुर्थकम् ।
प्रणवादिगता संख्या मार्जने उपचर्यते ॥
ऋगादौ प्रणवं चोक्त्वा ऋगन्ते मार्जनं ततः ।
उद्धृत्य दक्षिणेनैव जलं गोकर्णवत्कृतम् ॥
निःश्वासनासिकाग्रेण पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ।

दक्षिणकरेण जलं गृहीत्वा तं करं गोकर्णवत्कृतं श्वासरहितनासिकाग्रे धृत्वा पाप्मा पुरुषः स्वदेहं व्याप्य स्थित इति चिन्तयेत् ।

ऋतं चैतामृचं वापि द्रुपदां वा जपेदृचम् ।
दक्षनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥
दक्षनासाग्रमार्गेण स पाप्मा जले प्रविष्ट इति चिन्तयेत् ।
तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ।
विसृज्य दर्भांस्तत्रैव धृत्वा दर्भांस्ततः परम् ।
पाणिभ्यां जलमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥

बा० रवेरभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
सायंप्रातःसंध्ययोः । मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः ।

असावादित्यमन्त्रेण प्रदक्षिणमतः परम् ।
अपः स्पृष्ट्वा दक्षिणे तु पश्चाद्दर्भान्विसर्जयेत् ॥

दक्षिणे हस्तेऽपः स्पृष्ट्वेत्यन्वयः ।

मध्याह्ने तु विशेषोऽयमुपस्थानं तथाऽर्घ्यकम् ।
अपामञ्जलिना पूर्वमाकृष्णेनेति वै क्षिपेत् ॥

उपस्थानं विशिष्य कार्यम् । अर्घ्यकमित्येकवचनेन त्रित्वनिवृत्तिः । पूर्वार्धोक्तक्रमनिवृत्तये आह पूर्वमिति । तेनार्घ्योत्तरमुपस्थानं ततो जप इत्यत्र विशेषः । अन्ययोस्तु जपानन्तरमुपस्थानं वक्ष्यति । आकृष्णेनेत्यनेन गायत्रीनिवृत्तिः ।

समाप्तौ तु कुशान्भूमौ तत्र तिष्ठन्समाहितः ।

उक्तकर्मसमाप्तौ भूमौ विसृज्य ।

धृत्वा पवित्रं संप्रोक्ष्य जपस्थानं कुशोदकैः ।
आधारादीन्नमस्कृत्य कुशाग्रैरासनं ततः ॥

आधारकूर्मानन्तपृथिवीवास्तुपुरुषविश्वमायाशक्तीर्नमस्कृत्यासनं कुर्यात् ।

बध्वा पद्मासनं वापि स्वस्तिकं वा यथाविधि ।
दिशोऽष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् ॥
हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो भाग उत्तरः ।
अस्याभिमुखतां प्राप्तो भूत्वा प्रयतमानसः ॥
जपन्नासीत सावित्रीं संध्यां कृत्स्नामतन्द्रितः ।

संध्यां तं कालम् ।

प्रभातकाले चागत्य पुरस्तादुदकान्तिकम् ।
सर्वाण्युदककार्याणि सायंसंध्यावदाचरेत् ॥

विशेषमाह—

अपामाचमनं त्वत्र सूर्यश्चेत्यनुवाकतः ।
पूर्वोत्तराशाभिमुखो भूत्वा प्रयतमानसः ॥

पूर्वोत्तरा ऐशानी ।

जपंस्तिष्ठेत्तु सावित्रीं संध्यां तां सकलां ततः ।

सर्वसंध्यासु गायत्रीजपः प्राणायामत्रयोत्तरं कार्य इत्याह—

प्राणायामत्रयं कृत्वा यथाविधि अतन्द्रितः ।
अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

बा० प्राणायामैर्य आत्मानं संयम्यास्ते पुनःपुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुस्त्रिर्वा परंतप ॥
तेन पापं नश्यतीत्यन्वयः । गायत्रीं प्रशंसति—
ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा ।
त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

प्राणायामप्रकारमाह—

भूर्भुवःस्वरोमिति जप्त्वा व्याहृत्यासनं ततः ।
व्याहृतिभिर्हि विन्यस्य सावित्र्या च षडङ्गकम् ॥

प्रणवोऽप्यत्र बोध्यः । याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । न्यासप्रकारस्तूक्तः सावित्र्या चेति अयमवैदिक इति गृह्यपरिशिष्टे ।

प्राणायामं धारयेत्त्रिर्यथाविधि समाहितः ।
आयात्वित्यनुवाकेन सावित्रीमाह्वयेत् क्रमात् ॥
आयातु वरदा देवी जप्ये मे सन्निधौ भव ।
गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥ इत्यनेन ।
ऋष्यादीनि ततः स्मृत्वा समासीनो जपेत्सदा ।
सायं प्रातश्च मध्याह्न सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥
आरम्भयज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
आरम्भयज्ञः कर्मरूपो यज्ञः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
शुद्धिकामः प्रयुञ्जीत सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
षडङ्गन्यासानन्तरं किंचिद्वक्तुमुक्तमनुवदति,
ऋष्यादिलक्षणं ज्ञात्वा गुरुप्रोक्तेन मार्गतः ।

इदं च जपाव्यवहितपूर्वमेव । उक्तक्रमानुसारात् ।

षडङ्गमन्त्रैर्विन्यस्य योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥
गायत्रीं संस्मरेद्धीमान् हृदि वा सूर्यमण्डले ।
कल्पोक्तलक्षणेनैव ध्यात्वाऽऽभ्यर्च्य जपेत्ततः ॥
मनःसंतोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ ततः ।
मध्ये स्तब्धकराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥

वा० नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं जपेदासूर्यदर्शनात् ।
अर्धास्तमयमारभ्य जपेदाऋक्षदर्शनात् ॥
तत उद्वास्य सावित्रीमुत्तमेत्यनुवाकतः ।

उत्तमे शिखरे देवीत्यनेन ।

सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥
जातवेदसइत्येका तच्छंयोरावृणीमहे ।
नमो ब्रह्मणइत्येतां त्रिरुक्त्वाऽथ दिशो नमेत् ॥
इमं मे वरुण तत्त्वेति सायंकाले विशेषतः ।
मित्रस्यचर्षणीद्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ॥

मध्याह्नसंध्योपस्थानमाह ,

सवितुर्मण्डलं पश्यन्नुपतिष्ठे द्दिवाकरम् ।
ऊर्ध्वबाहुः पठेत्सूक्तमुदुत्यं जातवेदसम् ॥
तच्चक्षुरिति सूक्तं च हंसः शुचिषदित्यपि ।
एवमन्यानि सौर्याणि जपन्पश्येद्दिवाकरम् ॥
तच्च जपात्प्राक् मध्याह्ने इत्युक्तम् । सर्वसंध्यानुष्ठेयमाह ,
आत्मपादौ तथा भूमिं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

स्पृशेत् ।

नत्वा गुरून् तथा सूर्यं द्विजांश्चापि विशेषतः ॥
इति । गुरवः पित्रादय इति । एवमन्यशाखिनामपि बोध्यम् ।

अत्रेदं तत्वं, स्वस्वगृह्यानुसारेण यावदितिकर्तव्यताकोक्तकर्मकप्रयोगानुष्ठानेनैव प्रत्यवायपरिहारः फलावाप्तिश्च । प्रधानस्य स्वसूत्रोक्ताङ्गकलापेनैव आकाङ्क्षाशान्तेरन्यस्मृत्याद्युक्ताकाङ्क्षाऽभावात् । एतन्मूलकमेव—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टम् ।

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥

इति गृह्यान्तरं च । तस्मात्स्वगृह्योक्तं बह्वल्पं वा यादृशमुक्तं तत्तथैवानुष्ठेयं न तु शास्त्रान्तरापेक्षया ऽन्यथयितव्यम् । अत एव—

लौगाक्षिः,

बा० ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः।
तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ॥ इति।

यज्ञपदमुपलक्षणम्। अधिकानुष्ठानं तु फलभूयस्त्वाय। एवं च ऋग्वेदिनामपि केषांचित् आश्वलायनोक्तप्रयोगानुष्ठानेनैव तत्परिहारादि। शौनकोक्तं तु फलभूयस्त्वाय। येषां तु गृह्ये प्रधानमात्रमुक्तं नाङ्गकलापस्तत्रेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां स्मृत्याद्युक्ततदन्वयः। येषां तु गृह्ये स्मृत्यन्तरोक्तस्य कस्यचिदङ्गस्य निषेधस्तत्र किंचिन्निषेधद्वारा तत्स्मृत्युक्तस्यान्यस्याभिमतत्वबोधनात्तदनुष्ठेयमेव। एवं येषां गृह्ये किमपि नोक्तं तैः—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमत्यावश्यकमेवच ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्तदनुष्ठेयम्। अत एवोक्तमन्यत्र,

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् ग्राह्यं पारतन्त्रिकम्।
विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

इति।

ये स्वशास्त्रे विशेषा अनुक्तास्ते खलु निश्चितं सामान्या इत्यर्थः। स च प्रकारस्तैः स्मृत्युक्तः पौराणो वा ग्राह्यः। तत्राद्य आह्निकेषु प्रसिद्धः।

द्वितीयो

नारसिंहे,

दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखः सुसमाहितः।
प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतन्द्रितः ॥
जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपविद् द्विजः।
अथ पुष्पाञ्जलिं क्षिप्त्वा भानवे चोर्ध्वबाहुकः ॥
उदुत्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि।
प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः परम् ॥ इति।

अत्र मध्याह्नसंध्यैवोक्ता। एवं सति आश्वलायनैर्मध्याह्नसंध्याया वाजसनेयिभिः सायंप्रातःसंध्ययोः परिशिष्टोक्तत्वात् प्रयोगस्य शौनकाद्यनुसारेणाप्यनुष्ठाने न बाधकमिति तथाऽऽचारो युक्तः। एतेन संध्यात्रयमिति वाक्यं कातीयपरम्। तेषां सा नित्या। सूत्रोक्तेः। तैत्तिरीयाणां तु करणे फलमकरणे प्रत्यवायाभाव इति भ्रान्तोक्तमपास्तम्। नन्वस्त्वेवं किं तु यद्यपि अहरहरिति सामान्यविधेरतिप्रसक्तं तथाऽप्युपनयनोत्तरमस्य प्रायो बहुसूक्त्या तदनन्तरमेव। अतएव स्मृतिषु ब्रह्मचारिप्रकरणे एतदुक्तिः। अत एव प्रजापतिः उपनयनमारभ्य सायंप्रातश्च कालयोरिति। एवं

बा० सति उपनयनोत्तरं कुत उपक्रम इतिचेत्, तत्र तावत्तैत्तिरीयाणामाचमनमन्त्रपाठक्रमस्य स्पष्टत्वात् मध्याह्नसंध्यादित एवोपक्रमः। छन्दोगानामप्येवमुक्तक्रमात्।

तथाच जैमिनिः,

यावत् ब्रह्मोपदेशो न तावत्संध्यादिकं न च।
ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत्॥ इति।

ब्रह्म गायत्री। ततः तदुपदेशानन्तरम्। मध्याह्नसंध्यैवादिर्यस्य तत्। अनेन तत एव सर्वकर्मारम्भः सूचितः। एवं ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्योक्तस्तेनैव,

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः।
वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा यतः॥ इति।

आश्वलायनानां तु मध्याह्नसंध्यायास्ततः प्राप्तत्वेऽपि शौनकीयभूरिशःसायमाद्युपक्रमदर्शनात्स्वसूत्रे च तथा दर्शनात्परिशिष्टेऽपि तथैव क्रमदर्शनात् सायमाद्यपक्रमो युक्तः। एतत्पराण्येव स्मृतिवाक्यानि।

तथाहि प्रजापतिः,

प्राप्य देवीं तु गायत्रीं गुरोश्चैवानुशासनात्।
संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं सायमादि यथाक्रमम्॥ इति।

अत्रिः,

संध्यात्रयं न कर्त्तव्यं यावन्नैवोपनायनम्।
उपानयदिनारभ्य सायंप्रातश्च कालयोः॥
मध्याह्ने च प्रकर्त्तव्यं यावत्प्राणविमोचनम्। इति।
कर्म कुर्वितिसंध्यादिविहितोपासनादिकम्॥

इति प्रैषार्थोत्तरम्,

अहःशेषं ततस्तिष्ठेत्सायंसंध्यामुपास्य च।
पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत्॥ इति

कारिका।

शौनकः संध्याप्रकरणस्थ उक्त एव।

उपनयनप्रकरणेऽपि सः,

लब्धं विज्ञाप्य गुरवे तत्पार्श्वे तन्निधाय च।
तत्संनिधावचपलस्तिष्ठेदादिवसक्षयात्॥
सायं संध्याविधिं कृत्वा अथोपनयनानलम्। इति।
अथास्तमितसंध्यां च अग्निकार्यं च कारयेत्।
तत्र ब्रह्मौदनं कुर्यात्पश्चात् अग्निं विसर्जयेत्॥

इति संग्रहकारः। वाजसनेयिनां तु सायंप्रातः संध्ययोस्ततः प्राप्तावपि मध्याह्नप्रकरणे स्नानविध्युत्तरमुत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरू करौ प्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्या-

बा० सूत्पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्येत्यादिना कात्यायनेन पारस्करेण वा स्पष्टमभिधानात्तस्या मुख्यत्वात्कालप्राप्तत्वाच्च त्यागे मानाभावादनर्हः कर्मणामित्यादिना संध्योत्तरकर्मणि कृतसंध्यस्यैवाधिकार इत्युक्तत्वाच्च मध्याह्नसंध्यादिक्रमस्यैव युक्तत्वम् । नचोपनयनस्य भोजनोत्तरं विहितत्वान्मध्याह्नसंध्यायास्तत प्राक् स्मृत्यादिषूक्तत्वात्कथं मध्याह्नसंध्या । नचैवं सायंसंध्यापि न स्यात्,

उपवासवता कार्यं सायं संध्याहुती विना । इति स्मृतेरिति वाच्यम् । वैधभोजनस्यादोषत्वात् । आदौ पुरोडाशादिभक्षणे माध्याह्नकर्मविलोपापत्तेः । अत एव विश्वनाथदीक्षितीये उपनयनप्रकरणे एवमेव संध्यात्रयप्रयोगो लिखितः । सप्तत्रिंशदाहुत्यनन्तरं ततो ब्रह्मचारी मध्याह्नसंध्यावन्दनं करोति । तत्र विधिः,

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।
करसंपुटकं कृत्वा संध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

इत्युक्तः । यत्तु वचनम्,

उपानयेऽह्नि कर्त्तव्यं सायंसंध्ये उपासनम् ।
आरभेत् ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥

इति । अयंपाठः प्रयोगपारिजाते विधानपारिजाते निर्णयसिंधौ च । प्रयोगतर्पणे तदनुवादत्वेन सन्ध्या उपेति पाठः । संस्कारगणपतौ वीरमित्रोदये च संधेरुपेति पाठः स्मृत्यन्तरत्वेन । कृष्णभट्टीयेतु,

उपनायेह्निऽसायं स्यात्संध्यायाः समुपक्रमः ।
आचरेद् ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेहनि ॥

इति आपस्तम्बीयत्वेन पाठः । तत्रेदं प्रतिभाति । तत्र तावदन्त्योक्तं निर्मूलं तत्स्मृताविदानीं नोपलम्भात् । अन्यदीयत्वे तु आश्वलायनपरमस्तु । तथेतरपक्षेषूपान्त्यभिन्नेषु अपि इदं निर्मूलम् असंबद्धत्वात् । समूलत्वे त्वित्थं योज्यम्, सायमिति भिन्नं पदं तद्दिने सायमुपासनं होमार्थमग्नेः समीपे आसनं ग्रामाद् बहिः समीपे आसनं वा कर्त्तव्यं संध्ये मध्याह्नसायंसंध्ये च कर्त्तव्ये । अतएव मध्याह्नसंध्यावत् ब्रह्मयज्ञस्याप्यार्थिकप्राप्तावाह आरभेदिति । तथाच मध्याह्नसंध्यात एवोपक्रम इति जैमिनीयैकवाक्यतैव । एतेनेदं शाखान्तरविषयमिति प्रयोगपारिजातप्रयोगदर्पणोक्तं, विकल्पस्तु युक्तइति निर्णयसिंधूक्तम्, उभयानुवादत्वेन विधानपारिजातोक्तम्, आद्यानुवादत्वेन संस्कारगणपत्युक्तं चापास्तम् । उक्तयुक्तेरुत्तरार्धासंगत्यापत्तेश्च । अत एव उपानयेह्नि मध्याह्नसायंसन्ध्योरुपासनम् इति पाठं युक्ततरं पश्यामः । एवं चेदमपि प्रागुक्तविशेषपरमेव । उपान्त्यपाठे तु अधिकरणस्य संबन्धत्वेन विवक्षया षष्ठी । तत्राग्निकार्यं कर्त्तव्यं तदारम्भस्तदादितः ब्रह्मयज्ञारम्भो द्वितीयमध्याह्नादित इत्येव वचनार्थः । संध्यायाश्चचैव नेति सर्वथा तत्रापि प्रागुक्तसकलग्रन्थासंगतिरेवेति । एतेन सामान्यतो मध्याह्नसंध्यादिकं सर्वं कार्यमिति प्रयोगपारिजातप्रयोगदर्पणसंस्कारकौस्तुभोक्तं, तथा सामान्येन

व्या० कृष्णभट्टीये सायंसन्ध्यादि सर्वं कार्यं न मध्याह्नसंध्यादीत्युक्तं, तथैवोभयानुवादत्वेन प्रयोगरत्ने नारायणभट्टोक्तं चापास्तम्। यत्तु संस्कारामृते सिद्धेश्वरभट्टीये ऽऔपनयनादने एव ऋक्शाखिभिर्मध्याह्न-सायाह्नयोः संध्याद्वयं कार्यमन्यैस्तु सायंसंध्यामात्रं ब्रह्मयज्ञस्तूत्तराहप्रभृति सर्वैः कार्य इति प्रयोगपारिजाते, कृष्णभट्ट्यां तूपनयनदिने ऋक्शाखिभिर्मध्याह्नसंध्या न कार्येत्युक्तम्, एतन्मतद्वयं तातचरणैरेव द्वैतनिर्णयपरिशिष्टे व्यवस्थापितमिति नेह प्रपञ्चितमिति। तन्न। प्रागुक्तसकल-विरोधात्। ययोरनुवादस्तत्र तथापाठाभावाच्च। अत एव गदाधरेणापि भाष्ये सामान्यत एवोभयोरनुवादः कृतः। एवंसति आनन्दकाननस्थसकलशिष्टसमाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति। हरिहरभाष्ये विट्ठलदीक्षितीये संस्कारनृसिंहे गंगाधरपद्धतौ काशीदीक्षितीय वासुदेवदीक्षितीये च मध्याह्नसंध्या-नुक्तिस्तूपनयनप्रकरणे सूत्रानुक्तत्वात्कर्म कुर्विति प्रैषप्राप्तत्वाच्च। नचैवं भाष्यादौ तत्रतत्रानुक्त-सायंसंध्योल्लेखोऽपि किमर्थमिति वाच्यम्। अग्निकार्योत्तरं तदिति भ्रमनिवृत्त्यर्थत्वात्। तस्य चोक्त एवाशयः। एवमेव रेणुकार्येण गृह्यकारिकायामुपनयनप्रकरणे उक्तम्। तथाहि

सोऽनुशास्ति बटुं ततः।

अपोशानान्तकैर्ब्रह्मचरणाद्यैश्च सप्तभिः।
प्रैषवाक्यैरिमान्याह प्रतिप्रैषं बटुः क्रमात्॥

इत्यादि पूर्वमुक्त्वा गायत्र्युपदेशाग्निकार्याभिवादनभैक्षचरणान्युक्त्वा ऽहःशेषं स्थितिमुक्त्वा तन्नियमशासनमध्येऽक्षारालवणाशीत्याद्युक्त्वा—

सायंप्रातस्त्वग्निकार्यं तत्संध्योपासनादनु।
कर्त्तव्या गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायस्याविरोधतः॥
सायंप्रातश्च भिक्षेत स्थित्यर्थं न गुरोर्गृहे।

इत्याद्युक्ताशयेनोक्त्वा प्रायश्चित्ताद्युक्त्वा शौचाचारादिशिक्षामुक्त्वा ऽस्तमिते संध्यामनूक्त्वा समिदाधानं ततो वाग्विसर्गस्ततो भैक्षाशनमुक्त्वा—

एवमेवान्वहं कार्यमधिकार्यधुनोच्यते। इत्युक्तम्।

ततः पितैवोपनयेदित्यादितदर्थतइत्यन्तेन सप्रपञ्चमुक्त्वा—

एवमेवोपनीतः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठति।
स्नानं संध्याऽग्निकार्यं च वेदस्याध्ययनं ततः॥
संध्या रवेरुपस्थानं ब्रह्मयज्ञोऽथ तर्पणम्।
पुरुषार्चा नमस्कारो भैक्षभुक्तिर्गुरोः स्थितिः॥
सायंसंध्या अग्निकार्यं नमस्कारोऽथ भिक्षणम्।
भोजनं सर्वमित्येतत्कुर्यादीश्वरतुष्टये॥

इत्यनेनैवमेवान्वहं कार्यमित्यस्य विवरणं कृतमिति। द्वितीयदिनादिकृत्यमिदम्। तत्र पूर्वदिने मध्याह्नसंध्याया अभावे एवमेवेत्यस्यासंगतिः स्पष्टैव। प्रातः संध्या तु बाधान्न। पूर्वत्र ब्रह्मयज्ञो वचनान्नेति बोध्यम्। यत्तु 'गदाधरभाष्ये' तस्मात् ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालेऽपि नृयज्ञात्पूर्व-

बा० मेवेति कर्काचार्याः अतो नित्यस्नानसूत्रस्यार्षेयत्वे मूलं मृग्यमिति"। तन्न। कर्कप्रभृति त्वत्सहितभाष्यकाराणां तत्सत्त्वे मानत्वात्। तत्र कर्कसत्त्वमानं मयूखाद्युक्तिरेव। कातीयानामेतत्सूत्रात्सूर्याभिमुखतैव प्रवाहाभिमुखता त्वन्येषामिति कर्क इति हि तत्रोक्तम्। किंच तस्य तत्त्वे मुनेर्न्यूनतापत्तिस्तदीयानां तथाऽनुष्ठानविलोपापत्तिश्च। सकलनिबन्धकाराणामज्ञानकल्पनापत्तिश्च। किंच तस्यान्य एवार्थः। इत्थं हि तदुक्तिः, हंतकाराच्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञावसरः नृयज्ञो हि हंतकारादि आस्वापात्, रात्रावप्यतिथिपूजा स्मर्यते, अतिथिं प्रकृत्य नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति। तस्मादित्यादेः अयमाशयः तस्य "अथातः पञ्चमहायज्ञाः" इत्युपक्रम्य यद्यपि देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञनृयज्ञाश्चत्वार उक्ताः तथापि पञ्चग्रहणात्पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः। पञ्चैव महायज्ञा इत्युपक्रम्य भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति श्रुतेः। एवं चार्थात्सोऽन्ते प्राप्तः। इतोऽपि तस्यार्षेयत्वमेव। अन्यथा चाग्रे तदनुक्तयोपक्रमासंगतिः स्पष्टैव। एवं ततस्तर्पणात्प्राक् प्राप्तः।

स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्ततः॥

इति कातीयात्प्रातर्होमानन्ततरमपि प्राप्तो यद्यपि तथापि पाठस्य विधानार्थत्वं न क्रमार्थत्वम्।

देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद् भूतबलिं हरेत्।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः। तथा चोक्तरीत्या सर्वान्तेऽसंभवेन सामीप्यस्य तत्र सत्त्वेन येननाव्यवधानन्यायेन च सत्यवदनवान्दीक्षितोप्यातपादीनि न कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेदिति पूर्वप्रक्रमात्प्रातर्होमादनन्तरादिकालत्रयान्यतमविहितस्य ब्रह्मयज्ञस्य साग्नेरत्र नियमार्थं पञ्चग्रहणम्। स्पष्टं चेदं वैद्यनाथीये। एवंच सोऽनिर्दिष्टकालेऽपि अनियतकालेऽपि नृयज्ञात्पूर्वमेवेति नियम्यते इति भाष्यार्थः। निर्दिष्टे इति पाठस्तु सुगम एव। एवमनिर्दिष्टकालेऽपीति सप्तम्यन्तपाठेपीति सर्वथा न ततस्तस्य तत्त्वलाभः। तथाच तत्कालत्रयं निरग्निविषयम्। तेषां व्यवस्था त्वित्थम्।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः।

इति ततःपूर्वच्छन्दोगपरिशिष्टाच्छ्रुतिजपरूपः। स तर्पणात्प्राक्। अतएवैतदनन्तरमेव कात्यायनेन तर्पणमुक्तम्। अध्यापनरूपब्रह्मयज्ञकालः पश्चाद्वेति। ग्रहणाध्ययनरूपब्रह्मयज्ञस्याप्ययमेव कालः।

गुरावध्ययनं कुर्वञ्छुश्रूषादि समाचरेत्।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यादिति भट्टभाष्यधृतवचनात्सोपि ब्रह्मयज्ञः। वामदेव्यगानरूपस्तु स वैश्वदेवावसाने इति। स्पष्टंचेदं तद्भाष्ये। अन्यत्रेति इति जलस्थतर्पणादि-

बा० निमित्तं विनेत्यर्थः । एतेषां च संभवासंभवाभ्यां समुच्चितानामनुष्ठानम् एकैकस्य वा नित्यश्राद्धतर्पणपित्र्यबलिरूपाणां पितृयज्ञानामिव ।

यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥
इति कौर्मं तु शाखान्तरविषयम् ।

तदुक्तं रेणुककारिकायां,

निर्णेजनस्यापामन्ते ब्रह्मयज्ञं समारभेत् ।
ततो मनुष्ययज्ञः स्याद्धन्ततेऽन्नमिति क्रमः ॥
भाष्यकारमतादेव तथाकात्यायनस्मृतेः ।
यत्तु कूर्मपुराणोक्तं तदन्येषां तु शाखिनाम् ॥ इति ।

एतेन सामान्यतः प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञ इति हरिहरोक्तं, कालान्तरेपि जपयज्ञः स्मर्यते इति गोपीनाथोक्तं, श्रुतौ तथोपक्रम्य पाठात्तत्रैवातः काण्वमाध्यंदिनीयैस्तत्रैवानुष्ठेय इत्यन्यभाष्योक्तं,जीवत्पितृकाविभक्तभ्रातृकविषयकस्तर्पणात्प्रागित्यन्योक्तं चापास्तमिति शिवम् ।

इति संध्याप्रकरणम् ॥

अथ काम्यजपः ।

आचार्यः,

वैष्णवैर्वारुणैः सौरैः पावमानीभिरेवच ।
क्षपयेदाशु पापानि कामांश्च निखिलान् लभेत् ॥
रौद्रैर्विशेषतो घोरान् ब्रह्महत्यादिकानपि ।
क्षपयेत्पौरुषेणापि कामांश्चात्यन्तदुर्लभान् ॥
शतरुद्रेण जप्तेन चास्यवामीयकेन वा ।
मोक्षं गच्छत्यसंदेहं किमन्यदधिकं ततः ॥ इति ।

ऋग्विधाने ,

विष्णोर्नुकं जपन्सूक्तं विष्णुरेव भविष्यति ।

वसिष्ठः ,

तमुष्टुहीत्यृचं वापि सद्योजातादिपञ्चकम् ।
पञ्चाक्षरं महामन्त्रं जपेदनुदिनं सुधीः ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं सन्ततिं पूर्णजीवनम् ।
संपत्समृद्धिं सौख्यं च लभते शिवशासनात् ॥

स्नानकाले जप्यविशेषानाह—

व्यासः,

बा० द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
द्रुपदा गायत्री चाघमर्षणप्रकरणे अन्यत्रोदाहृता ।
द्रुपदादितिवा स्नायात् त्र्यम्बकमितिवा पुनः ।
त्रुम्बकायेतिवा पुनः इति पाठान्तरम् ।
पुण्यानि च स्मरेत्तीर्थान्युशना मुनिरब्रवीत् ॥

इत्यन्यत्र ।

गौतमः, अपिवा गायत्रीं पच्छोऽर्द्धर्चशः समस्तामपि त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते अपिवा प्रणवं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्प्रमुच्यते ।

कौर्मेऽपि इदं स्पष्टम् । विस्तरोऽन्यत्र बोध्यः ॥

अथ प्रसङ्गाद् गायत्रीविषयः प्रपञ्च्यते ।

ओम् नमस्कृत्य भगवान् याज्ञवल्क्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति । त्वं ब्रूहि भगवन् गायत्र्या उत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रकृतिं परिपृच्छामि । ब्रह्मोवाच । प्रणवेन व्याहृतयः प्रवर्त्तन्ते तमसस्तु परं ज्योतिः कः पुरुषः स्वयंभूर्विष्णुरिति हस्तास्वप्स्वङ्गुल्या मन्थयते मथ्यमानात्फेनो भवति फेनाद् बुद्बुदो भवति बुद्बुदादण्डं भवति अण्डादात्मा भवति आत्मन आकाशो भवति आकाशाद्वायुर्भवति वायोरग्निर्भवति अग्नेरोंकारो भवति ओंकाराद्व्याहृतिर्भवति व्याहृत्या गायत्री भवति गायत्र्याः सावित्री भवति सावित्र्याः सरस्वती भवति सरस्वत्या वेदा भवन्ति वेदेभ्यो ब्रह्मा भवति ब्रह्मणो लोका भवन्ति तस्माल्लोकाः प्रवर्त्तन्ते चत्वारो वेदाः साङ्गाः सोपनिषदस्सेतिहासाः सर्वे ते गायत्र्याः प्रवर्त्तन्ते यथाऽग्निर्देवानां ब्राह्मणो मनुष्याणां मेरुः शिखरिणां गङ्गा नदीनां वसन्तः ऋतूनां ब्रह्मा प्रजापतीनामेवमेवासौ मुख्या गायत्र्याः गायत्रीछन्दो भवति । किं वै भूः किं भुवः किं स्वः किं महः किं जनः किं तपः किं सत्यं किं तत् किं सवितुः किं वरेण्यं किं भर्गः किं देवस्य किं धीमहि किं धियः किं यः किं नः किं प्रचोदयात् । भूरिति भूर्लोको भुव इति भुवर्लोक इत्यादि ।

कौर्मेऽप्युक्तं,

गायत्रीं चैव वेदानां तुलया ऽतोलयत्प्रभुः ।
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीं च तथैकतः ॥
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
महाव्याहृतयस्तिस्रस्सर्वाशुभनिबर्हणाः ॥
प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुब्रह्ममहेश्वराः ।
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद् व्याहृतयः स्मृताः ॥
ओंकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्रा स्यात्तदक्षरम् ।
एष मन्त्रो महायोगः गायत्र्याः समुदाहृतः ॥

वा०

अथ गायत्र्याः शापोद्धारः।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत्।
अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ सिद्धिमवाप्नुयात्॥

वसिष्ठशापमोचनमन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः शिरसि अनुष्टुबादिच्छन्दांसि मुखे त्रयीमूर्त्तिर्देवता हृदये, वसिष्ठशापविमोचने वि०। ओं ब्रह्मणे हृदयाय० ओं विष्णवे शि० ॐ रुद्राय क० ॐ वायवे अस्त्राय फट् ॐ आवायव्यया आह्वये ॐ वायव्यया हरोसि पाप्मानं मे विद्धि ब्रह्मण्ये शाश्वते कर्मदायिनि भगवति गायत्रि वसिष्ठशापान्मुक्ता भव।

अजरे अमरे चैव ब्रह्मलोके महीयते। ॐ तत्पुरुषाय० यात्। योनिमुद्रां प्रदर्श्य० वसि० मुक्ता भव।

अस्य श्रीब्रह्मशापविमोचनमन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः गायत्रीछन्दः भुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मशापविमोचनी गायत्री शक्तिर्देवता ब्रह्मशापवि० वि०। ॐ गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मविदो विदुः तां पश्यन्ति धीराः सुमनसो वाचमग्रतः ओं भगवति ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव।

ओम् अस्य श्रीविश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य नूतनसृष्टिकर्त्ता विश्वामित्र ऋषिः कामदुघा देवी गायत्रीछन्दः भगवती शापविमोचनी सावित्री शक्तिर्देवता विश्वामित्रशापविमोचनार्थे वि०। ओं गायत्रीं भजामहे सुमुखीं विश्वगर्भां यदुद्भवा देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं, तां कल्याणीं सृष्टिकरीं प्रपद्ये यन्मुखान्निःसृतोऽखिलो वेदगर्भः। विश्वामित्रशापाद्विमुक्ता भव।

परे तु अस्य श्रीगायत्र्याः शापानुग्रहविमुक्तिमन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः परमात्मा सविता देवता जगती छन्दः त्रिपदागायत्र्या वसिष्ठशापविमोक्षार्थे गायत्रीप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः। ओम् मापोमोषधीर्हिꣳसीर्धाम्नोधाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च। आवायव्ययावायव्य ओं वायव्ययावायव्योयो वायव्यया-वायव्य ओं हरोसि पाप्मानं मे विद्धि ओम् ऐं सूर्याय नमो ब्रह्मण्ये शाश्वते कर्मदायिनि विष्णुदेवते जगत्प्रसूतिविमले सवित्रे भास्वते नमस्तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात्। ऐं बीजं ह्रीं शक्तिः क्लीं कीलकं सूं जीवः।

ब्रह्मेशविष्णुजननि परंज्योतिर्मयि परे।
मोक्षैकफलदे देवि योगिनां हृदये स्थिते॥
अहो देवि महादेवि दिव्यसंध्ये च गायत्रि।
अजरे अमरे चैव ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते॥
योनिमुद्रां प्रदर्श्य वसिष्ठशापात्त्वं मुक्ता भव।

एतदनन्तरं जपं कृत्वा जपान्ते गायत्र्यै नम इति त्रिवारम् इन्द्रादिभ्यो नमः आकाशेऽनन्ताय नमः पाताले पृथिव्यै नमः मध्याह्ने ओं संपर्कोऽसि पाप्मा० ह्रीं सूर्याय नमः। ब्रह्मण्ये इत्यादि पूर्ववत्।

बा० सदाशिवाय विद्महे वामदेवाय धीमहि ।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।

बहुरूपे महादेवि दिव्यसंध्ये च सावित्रि ।
अजरे अमरे चैव रुद्रयोने नमोऽस्तु ते ॥

योनि० भव । सायंकाले उद्वर्गोऽसि पाप्मानं० ओं क्लीं सूर्याय० भास्वते नमः ।

चक्रपाणये विद्महे वासुदेवाय धीमहि ।

तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।

ऐं बीजं क्लीं कीलकं ह्रीं शक्तिः सूं जीवः

अहोदेवि महादेवि दिव्यसंध्ये सरस्वति ।
अजरे अमरे चैव विष्णुयोने नमोऽस्तु ते ॥

शेषं तथैवेति वसिष्ठादिशापानुग्रह इत्याहुः ।

परे तु अर्घ्यदानोत्तरं गायत्र्याः पुनः प्रवेशनार्थमुपसंहरणे विनियोग इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठ-हृदयादिषडङ्गं विधाय । आवायव्ययावायव्य और्वायव्ययावायव्य ओं योवायव्ययावायव्य । उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे विद्धि हृदि संतुष्टे । रवोरव्यों रवोहं हंसः सोहं सोहमर्कमर्कमहं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिवः । आत्मज्योतिरहं विष्णुः सर्वज्योतीरसोऽस्म्यहम् उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद इत्युक्त्वा भूः पुरुषं तर्पयामीत्यादितर्पणमुक्तम् ।

ततो ब्रह्मशापविमोचनमन्त्रस्य निग्रहानुग्रहकर्त्ता प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्मशापविमोचनी गायत्री शक्तिर्देवता कामदुघाऽनुष्टुप्छन्दः ब्रह्मशापविमोचनार्थे जपे विनियोगः ।गायत्रीं भजामहे सुमुखीं विश्वगर्भां यदुद्भवा देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं, तां कल्याणीं सृष्टिकरीं प्रपद्ये यन्मुखान्निःसृतोऽखिललोकवेदगर्भः । ओं गायत्रीं ब्रह्मोपासितं रूपं ब्रह्मविदो विदुस्तां पश्यन्ति धीरास्सुमनसो वाचमग्रतः । ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव ।

ओम् अस्य श्रीविश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य नूतनसृष्टिकर्त्ता विश्वामित्र ऋषिः भुक्तिमुक्तिप्रदा विश्वामित्रदीप्ता गायत्री शक्तिर्देवता वाग्दोहिनी गायत्री छन्दः विश्वामित्रशापविमोचनार्थे जपे विनियोगः । ओं सावित्रीं भजामहे सुमुखीं विश्वगर्भां यदुद्भवा देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं, तां कल्याणीं सृष्टिकरीं प्रपद्ये यन्मुखान्निःसृतोऽखिललोकवेदगर्भः । ओं गायत्रीं रुद्रोपासितं रूपं ब्रह्मविदो विदुस्तां पश्यन्ति धीरास्सुमनसो वाचमग्रतः । विश्वामित्रशापाद्विमुक्ता भव ।

ओम् अस्य श्रीवसिष्ठशापविमोचनमन्त्रस्य शापानुग्रहकर्त्ता वसिष्ठ ऋषिः वसिष्ठानुग्रहकर्त्री गायत्री शक्तिर्देवता वसिष्ठोद्भवा गायत्री छन्दः । वसिष्ठशापविमोचनार्थे जपे विनियोगः। ओं नसानीचांगेष्वग्निवृतोधियांसः । ध्यायन्ति विष्णोरायुधानि बिभ्रत तेजसः कृतासोपर-

बा० मुञ्चत शश्वत् । ओं गायत्रीमासेदुरमुञ्च धाम । ओं वासुदेवाय विद्महे नारायणाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।

अहो देवि महादेवि दिव्यसंध्ये सरस्वति ।
अजरे अमरे चैव ब्रह्मयोने नमोऽस्तुते ॥
ब्रह्मण्ये शाश्वते देवि त्रिसन्ध्ये विष्णुसेविते ।
जगत्सवित्रे मुञ्चते सवित्रे भास्वते नमः ॥

वसिष्ठशापाद्विमुक्ता भवेत्याहुः ।

ओम् अस्य श्रीगायत्रीमन्त्रस्य विश्वामित्र ऋषिः वाग्दोहा गायत्री छन्दः विश्वामित्रानुगृहीता गायत्री शक्तिर्देवता तत्सवितुः० बीजं० भर्गो० शक्तिः धियो० कीलकं विश्वामित्रशापमोचनार्थे जपे विनियोगः । गायत्रीं भजाम्यग्निमुखीं विश्वगर्भां यदुद्भवा देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिम् । तां कल्याणीं सृष्टिकरीं प्रपद्ये यन्मुखान्निःसृतोऽखिललोकवेदगर्भः ।

ओम् अस्य श्रीशुक्रशापविमोचनमन्त्रस्य श्रीशुक्र ऋषिः अनुष्टुप छन्दः देवी गायत्री देवता शुक्रशापविमोचनार्थे जपे विनियोगः । सोहमर्कमहं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिवः । आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योतिरसोऽस्म्यहम् । शुक्रशापाद्विमुक्ता भव ।

ओम् अस्य श्रीब्रह्मशापविमोचनमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः कामदुघा गायत्री छन्दः भुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मानुगृहीता गायत्री शक्तिर्देवता तत्सवितुर्वरेण्यमिति बीजं भर्गो देवस्य धीमहि इति शक्तिः धियो यो नः प्रचोदयादिति कीलकं ब्रह्मशापविमोचनार्थे जपे विनियोगः । गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मविदो विदुः । तां पश्यन्ति धीराः सुमनसो वाचमग्रत इति ।

ओम् अस्य श्रीवसिष्ठशापविमोचनमन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिः विश्वोद्भवा गायत्री छन्दः वसिष्ठानुगृहीता गायत्री शक्तिर्देवता ॐ त० बीजं भर्गो० शक्तिः धियो० कीलकं वसिष्ठशापमोचनार्थे जपे वि० । सोहमर्कमहं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिवः । आत्मज्योतिरहं शर्वः सर्वज्योतिरसोऽस्म्यहम् ।

अचलममलवर्णं वर्णरूपादिहीनम् ।
अखिलनिगमगुह्यं गुह्यमेकं सुसूक्ष्मम् ॥
अमलममलतत्त्वं देवि पश्यन्ति ये माम् ।
हृदयकमलमध्ये जीवमुक्ता भवन्ति ॥

इति क्वचिदेवमाहुः ।

अथ छन्दर्ष्यादि ।

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥

बा० जप्ये यथा विधा कार्या यथा विधा च साऽर्चने ।
होमे यथाच कर्त्तव्या यथार्थं चाभिचारके ॥ २ ॥
यत्फलं जपहोमादौ यथावत् जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी तथावत्तां निबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वामरैरियं ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिर्ज्ञेया ॐकारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
तस्यां पुरुषसंयोगाज्जगत्सर्वं प्रवर्त्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणिच ॥ ६ ॥
चतुर्विंशतिरेवास्यास्तैर्हि व्याप्तमिदं जगत् ।
आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्भ्यो द्वितीयं तु तथा यजुर्भ्यः ॥ ७ ॥
साम्नस्तृतीयं तु तथा ऽभवत्सा तां विद्धि देवीं स्वयमेव सर्गे ।
दैवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यः छन्दोऽपि गायत्रमभूत्परस्याम् ॥ ८ ॥
विश्वस्य मित्रो द्विजराजपूज्यो मुनिर्नियोगस्तु जपादिके तु ।
अस्यां तु तत्त्वाक्षरविंशतिस्तु चत्वारि पादत्रितयं च देव्याम् ॥ ९ ॥
भूरादिकाभिस्तिसृभिः प्रयुक्तं सोंकारमेतद्वदनं परस्याम् ।
केचिद्धुताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्याः श्रुतितत्त्वविज्ञाः ॥ १० ॥
इयं च वक्त्रं सकलामराणामित्येतया व्याप्तमशेषमेतत् ।
भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदत्रितयेन चास्याः ॥ ११ ॥
प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पदैस्त्रिभिर्व्याप्तमशेषमस्याः ।
यस्तुर्यमस्य द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वान् परमं परं च ॥ १२ ॥
व्याप्तिः परस्याः सकलाऽपि चैषा यो वेत्ति चैनां स तु चित्सुखः स्यात् ।
गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैवमुपासते ॥ १३ ॥
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषभो हि सः ।
किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ॥ १४ ॥
साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ।
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ॥ १५ ॥
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
गायत्री च तथा वेदा ब्रह्मणा तोलिताः पुरा ॥ १६ ॥
पूतेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ।
यदक्षरेषु दैवत्यं चतुर्विंशतिषूच्यते ॥ १७ ॥

वा० संध्यासंपद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ।
जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाग्नुशुक्षणेः ॥ १८ ॥
प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं शशिदैवतम् ।
वैद्युतं च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च ॥ १९ ॥
षष्ठं च वारुणं तत्त्वं सप्तमं च बृहस्पतेः ।
पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं चैन्द्रदैवतम् ॥ २० ॥
गान्धर्वं दशमं विद्यात्त्वाष्ट्रमेकादशं तथा ।
मैत्रावरुणमन्यद्धै तथा पौष्णं त्रयोदशम् ॥ २१ ॥
चतुर्दशं सुरेशस्य प्रागिदं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
मरुद्दैवतकं पञ्चदशं ज्ञेयं यदक्षरम् ॥ २२ ॥
सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथैवाङ्गिरसं परम् ।
विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमथाक्षरम् ॥ २३ ॥
आश्विनमेकोनविंशं विंशं प्रजापतेर्विदुः ।
एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च ॥ २४ ॥
त्रयोविंशं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशं तु वैष्णवम् ।
इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यक् सर्वाश्चाक्षरदेवताः ॥ २५ ॥
कुर्वन् जपादिकं विप्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।
पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत् ॥ २६ ॥
अक्षराणि च सर्वाणि प्रेप्सन्ब्रह्मत्वमात्मनः ।
पादाङ्गुष्ठयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥
जानुनोश्च द्वयोरेकमेकमूरुकयोर्द्वयोः ।
गुह्यकस्योस्तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः ॥ २८ ॥
स्तनद्वये तथैकैकं न्यसेदेकं गले तथा ।
वक्त्रे तालुनि दृक्श्रुत्योश्चतुर्ष्वेकैकमेव तु ॥ २९ ॥
भ्रुवोर्मध्ये तथैकैकं ललाटे चैकमेवच ।
याम्यपश्चिमसौम्येषु एकैकमेव मूर्द्धनि ॥ ३० ॥
गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो गायत्रो विप्र उच्यते ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३१ ॥
प्रोक्तश्चाक्षरविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ।
सप्तापि व्याहृतीर्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु ॥ ३२ ॥
भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ।
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥ ३३ ॥

बा० जनोलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ।
भ्रुवोर्ललाटसंध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ॥ ३४ ॥
हिरण्मये पराकाशे विरजो ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्सदात्मविदो विदुः॥ ३५ ॥
देवस्य सवितुर्भर्गो वरणीयं च धीमहि ।
तदस्माकं धियो वस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात् ॥ ३६ ॥
छन्दो दैवतमार्षं च विनियोगं च ब्राह्मणम् ।
मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समारभेत् ॥ ३७ ॥
स्वरतो वर्णतश्चैव परिपूर्णं भवेद्यथा ।
हीनं न विनियुञ्जीत मन्त्रं वै मात्रयाऽपिच ॥ ३८ ॥
देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ।
आश्रमेषु यतीनां वा गोष्ठे वा स्वगृहेऽपिवा ॥ ३९ ॥
चतुर्ष्वपिच पूर्वेषु ह्यन्तिमादिक्रमेण तु ।
दशगुणं सहस्रं स्यात्फलं विष्णावनन्तकम् ॥ ४० ॥
अप्समीपे जपं कुर्यात्ससंख्यं तद्भवेद्यथा ।
असंख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद् गणयेद् ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
स्फाटिकैरक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला च कर्त्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा ॥ ४२ ॥
अभावे चाक्षमालायाः कुशग्रन्थ्या ऽथ पाणिना ।
यथाकथंचिद् गणयेत्ससंख्यं तद्भवेद्यथा ॥ ४३ ॥
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च पुनः प्रणवसंयुतम् ।
अन्त्योंकारसमायुक्तं मन्यन्ते कवयोऽपरे ॥ ४४ ॥
प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपक्रमम् ।
आदावेवतु चोंकार आवृत्तावादिकोऽन्ततः ॥ ४५ ॥
तदाद्यां च तदन्तां च कुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।
आद्यन्तरहितां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥
यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ।
प्रत्योंकारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥
अक्षरं प्रातिलोम्येन सोंकारेण क्रमेण तु ।
फटकारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्न विविधं बुधः ॥ ४८ ॥
होमे चापि जपे कुर्यात्प्रणवावर्त्तनं द्विजः ।
अभिप्रेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदीरयेत् ॥ ४९ ॥

बा० संकीर्णतां यदा पश्येद्रोगाद्वा द्विषतोऽपिवा ।
तदा जपेच्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५० ॥
रुद्रजप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च ।
शिवसंकल्पजप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५१ ॥
घ्नन्ति जप्तानि पापानि श्रेयो दद्यस्तदर्थिनः ।
अतो जपं सदा कुर्याद्यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५२ ॥
द्रुपदां वा जपेद्देवीमजपां जुम्बुकां तथा ।
प्रणवं च सदाऽभ्यस्येद् यदि ब्रह्मत्वमिच्छति ॥ ५३ ॥
प्राणापानयुताभ्यां चेत्तथा षोडशभिः शतैः ।
पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः ॥ ५४ ॥
रविमण्डलमध्यस्थे पुरुषे लोकविश्रुते ।
समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५५ ॥
न जपं प्रसभं कुर्यात्प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः ।
ब्रह्मणा भागधेयस्तु तेषां दैवो विधिः कृतः ॥ ५६ ॥
उपांशु तु जपं कुर्यात्कुर्याच्चैव तु मानसम् ।
आवृतोष्ठमुपांशुः स्यादचलोष्ठं तु मानसः ॥ ५७ ॥
द्विविधं तु जपं कुर्यादुपांशुं मानसं तथा ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ५८ ॥
उपांशुजपयज्ञस्य मानसस्येतरस्य च ।
ईहयैव तु वैरूप्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥
यः शब्दो बोधजनकः परेषां शृण्वतां स्फुटम् ।
स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् ॥ ६० ॥
ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकः ।
उपांशुरेष निर्दिष्टः साहस्रो वाचिकाज्जपात् ॥ ६१ ॥
यत्पदाक्षरसंगत्या परिस्पन्दनवर्जितम् ।
चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तंजपं विदुः॥ ६२ ॥

कौर्मेऽपीदं स्पष्टम् ।

विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६३ ॥
जप्येनैकेन सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥
मैत्रः मित्रमेव सर्वभूतानामित्यर्थः ।

बा० शतेन जन्मजनितं सहस्रेण पुरा कृतम् ॥ ६५ ॥
अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ।
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ॥ ६६ ॥
सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ।
अतः कलौ च विदुषा विधिवत्कर्म यत्कृतम् ॥ ६७ ॥
दशगुणं भवेत्तद्धि कृतादेर्युगतो ध्रुवम् ।
नच तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राम्नायस्य दूषणात् ॥ ६८ ॥
अयथार्थकृतात्पापान्मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी ।
न च क्रामन्नोपहसन्न पार्श्वमवलोकयन् ॥ ६९ ॥
नान्यसक्तो न जल्पंश्च तथैवोर्ध्वशिरास्तथा ।
नाङ्घ्रिणा पीडयेत्पादं न चैव हि तथा करौ ॥ ७० ॥
नैवं विधं जपं कुर्यान्न च संचालयेत्करम् ।
प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ॥ ७१ ॥
जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ।
य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥ ७२ ॥
स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादपि ।
अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि यथाचाह पितामहः ॥ ७३ ॥
लब्धवान्वेधसः पृष्टाद्गायत्रीध्यानमुत्तमम् ।
तदक्षरेषु यद्वर्णं यत्र यत्र च यत्स्मरेत् ॥ ७४ ॥
यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम् ।
तत्प्रकृतिः स च स्वान्तं विकारो बुद्धिरेवच ।
तुरिस्येतदहंकारं वशब्दं विद्धि पापहम् ॥ ७५ ॥
रे स्पर्शं तु णि रूपं च यं रसं गन्धमत्र भम् ।
गो श्रोत्रं दे त्वचं चक्षुः वः स्यश्च रसना तथा ॥ ७६ ॥
धी नासा च तथा वाग् मं हि हस्तौ च धि पादद्वयम् ।
यो उपस्थं गुदं योऽन्यो नः खं प्रकारं मारुतम् ॥ ७७ ॥
चो तेजो द जलं यात्क्ष्मा गायत्र्यास्तत्त्वचिन्तनम् ।
चतुर्विंशतितत्त्वानां प्रत्येकं चाक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥
गायत्रीं संस्मरेद्योगात्स याति ब्रह्मणः पदम् ।
तकारं पादयोर्न्यस्य ब्रह्मविष्णुशिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥
शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्दहति किल्विषम् ।
सकारं गुल्फयोर्न्यस्येदतसीपुष्पसंनिभम् ॥ ८० ॥

बा० पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८१ ॥
ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्तद्धि स्मृतं क्षणात् ।
तुकारं जानुदेशे च इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥
निर्दहेत्सर्वपापानि ग्रहरोगमुपद्रवम् ।
ऊर्वोर्वं निर्मलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकविद्युतिम् ॥ ८३ ॥
विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात्कृतम् ।
रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरिततेजसम् ॥ ८४ ॥
मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ।
णिं गुह्ये श्वेतवर्णं तु जातीपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥
गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्ध्यानचिन्तनात् ।
यं कट्यां तारकावर्णं चन्द्रवह्निश्चभूषितम् ॥ ८६ ॥
योगिनां वरदं प्रोक्तं ब्रह्महत्याविशोधनम् ।
भं नाभावलिवर्णाभं मेघोन्नतिसमद्युतिम् ॥ ८७ ॥
ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद्दहति पातकम् ।
जठरे भृङ्गवर्णं तु मात्राद्वयविभूषितम् ॥ ८८ ॥
गोहत्यादिकृतं पापं गोकारस्तु विशोधयेत् ।
श्यामं रक्तं च देकारं ध्यानं तद्रचयेद्धृदि ॥ ८९ ॥
हिमकुन्दसवर्णाभं वकारममृतस्रवम् ।
पितृमातृवधोद्भूतं मैत्रावरुणदैवतम् ॥ ९० ॥
गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण विनश्यति ।
स्यकारं विन्यसेत्कण्ठे त्वाष्ट्रं स्फटिकसन्निभम् ॥ ९१ ॥
मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रणश्यति ।
धीकारं वसुदेवत्यं वदन्ति स्वर्णसन्निभम् ॥ ९२ ॥
प्रतिग्रहकृतं पापं स्मरणादेव नश्यति ।
मकारं पद्मरागाभं शिरःस्थं दीप्ततेजसम् ॥ ९३ ॥
पूर्वजन्मकृतं पापं स्मरणादेव नश्यति ।
हिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ९४ ॥
पूर्वात्परतरं पापं स्मरणादेव नश्यति ।
धिकारं चन्द्रसूर्याभं नेत्रयोर्विन्यसेद् बुधः ॥ ९५ ॥
मनोवाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ।
योकारं रक्तवर्णाभमिन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ९६ ॥

बा० प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनश्यति ।
द्वितीयन्तु तथा प्रोक्तं योकारं रुक्मसन्निभम् ॥ ९७ ॥
निर्द्दहेद् दुष्टपापानि अपेयापेयकानि च ।
नकारस्तु मुखे पूर्वमादित्योदयसंनिभम् ॥ ९८ ॥
सकृद् ध्यात्त्वा द्विजः श्रेष्ठः स गच्छेदैन्दवं पदम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणे मुखे ॥ ९९ ॥
सकृद्ध्यात्त्वा द्विजः श्रेष्ठः स गच्छेत् ब्रह्मणः पदम् ।
सौम्यं गारोचनापीतं चोकारं पश्चिमामुखम् ॥ १०० ॥
सकृद्ध्यात्त्वा द्विजः श्रेष्ठः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं दकारं चोत्तरामुखम् ॥ १०१ ॥
सकृद्ध्यात्त्वा द्विजः श्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ।
यात्कारस्तु शिरः प्रोक्तः चतुर्वदनसंयुतम् ॥ १०२ ॥
यात्कारं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्विंशतिसंस्मृतम् ।
यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ॥ १०३ ॥
यं यमाभाषते किंचित्तत्सर्वं पूतमेवच ।
जप्ये च त्रिपदा ज्ञेया अर्चने तु चतुष्पदा ॥ १०४ ॥
न्यासे जपे तथा ध्याने अग्निकार्ये तथाऽर्चने ।
सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ १०५ ॥
जुम्बका नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०६ ॥
सोऽपनीय समस्तानि महैनांसि द्विजोत्तमः ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥ १०७ ॥
प्रमादेन कथंचिद्वा जपं कुर्वन् त्यजेद्यदि ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥ १०८ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्त्तव्यः सर्वकर्मसु ।
आवर्त्यः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्मतो हि सः ॥ १०९ ॥
अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तसमाहितः ।
गायत्रीं च तथा देवीमभ्यसेन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ११० ॥
वैदिकं तु जपं कुर्यात्पौराणं पाञ्चरात्रिकम् ।
ये। वेदस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः ॥ १११ ॥
जपेन येनेह कृतेन पुंसो ददाति मार्गं सविताऽपि कर्त्तुः ।
अयं हि सर्वेष्टकृतां श्रविष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम् ॥ ११२ ॥

बा० यदुक्तं धर्मशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि ।
उपनिषत्समं तद्वो विप्रा हितं प्रकीर्त्तितम् ॥ ११३ ॥
न्यासं तनुत्रं न बबन्ध देहे जग्राह चोंकारमसिं च तीक्ष्णम् ।
विप्रो वशां यस्त्रिपदां न चक्रे लोके स दुष्टः किमु कस्य कुर्यात् ॥ ११४ ॥
तस्योद्देशो मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावनः ।
देवार्चनविधानं तु संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ ११५ ॥

इति साङ्गजपनिर्णयः ।

इयं चादावन्ते च सप्रणवाऽऽदावेव वा सप्रणवा, पञ्चावसाना पादशः त्रिरवसाना वा जप्या । तत्थसेत्यत्र तकारथकारसकारा बोध्या इति स्पष्टीकृतं भावप्रकाशे । यद्यपि श्रुतौ भूरिशो वरेण्यं वरेण्यमित्येव पाठस्तत्र चौणादिको वृञ एण्यः, अत एव कौर्मादौ भूरिशस्तत्प्रयोग इति त्रयोविंशत्यक्षरत्वं, तथापि सख्यं सूर्यमित्यत्र सखियं सूरियमितिवत् इयादिपूरणेन जपे चतुर्विंशत्यक्षरत्वं बोध्यम् । तथाच छन्दःसूत्रे इयादिपूरणः गायत्र्या वसव इति । अत्र हलायुधः । उभयत्र पाद इत्यनुवर्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिना उवादिः । यत्र गायत्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते तत्रेयादिना पूरणीया, यथा तत्सवितुर्वरेणियं दिवं गच्छ सुवः पतेति । द्वितीयसूत्रम् परिभाषा । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि । यत्र यत्र गायत्र्याः पादो वक्ष्यते तत्राष्टक्षरो ग्राह्य इति । एतदाशयेनैवाश्वलायनीयादौ तत्कल्पादौ च तथान्यासादयस्त-त्फलानि चोक्तानि । तदुक्तमत्र संस्कारगायत्रीकर्मण्यन्या प्रयुज्यते अन्या जपप्रबन्धस्य कैव प्रतीयतइति व्याख्यातमिदम् । जपभिन्ने तु त्रयोविंशत्यक्षरत्वमेवातो न विरोध इति बोध्यम् ।

अथ भूसंस्कारादि ।

ॐकुञ्जरसमारूढा ज्ञानखड्गधरा द्विजाः ।
गायत्रीकवचं प्राप्य युध्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥

तत्रासनस्थानं वायुबीजेन संशोध्य, यमिति वायुबीजं, रमित्यग्निबीजेन प्रागादीशानान्तं परितोऽग्निं निधाय भस्मसात्कृत्वा तद्भस्म वायुबीजेन निःसार्य वमितिवारुणबीजोत्थेनाम्भसा आप्लाव्य तत्र कृष्णाजिनाद्यन्यतममासनमासाद्य तत्र मायाबीजेनोपविश्य ह्रीमिति मायाबीजं पृथिव्या मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छन्दः कूर्मासने विनियोगः ।

पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥

ॐ भूर्भुवःस्वरोम् इदमासनम् । आधारशक्तये नमः । कूर्माय नमः । अनन्ताय नमः । वराहाय नमः ।

ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभक्षिके ।
तिष्ठ देवि शिखाबन्धे चामुण्डे ह्यपराजिते ॥ १ ॥

आ० अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ २ ॥
भूतानि राक्षसा वापि ये च तिष्ठन्ति केचन ।
ते सर्वेऽप्यपसर्पन्तु देवीपूजां करोम्यहम् ॥ ३ ॥

ओम् असुरान्तकत्रिशूलाय फट् इति वामपादपार्ष्णिघातत्रयेण भूतसंघं निःसार्य ओम् असुरान्तकचक्राय फट् इति अलातत्रयेण प्राकारत्रयं विचिन्त्य । गं गणपतये नमः । दुं दुर्गायै नमः । क्षें क्षेत्रपालाय नमः । गुं गुरुभ्यो नमः । ओं पं परमगुरुभ्यो नमः । ओं पं परात्परगुरुभ्यो नमः ।

अथ भूतशुद्धिः ।

ओं धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभितम् ।
ऐश्वर्याष्टदलोपेतं परवैराग्यकर्णिकम् ॥ १ ॥

एवंविधं हृत्पद्मं ध्यात्वा प्रणवेन मुकुलितं प्रणवेन विकसितं कृत्वा तत्कर्णिकागतं जीवात्मानम् अङ्कुशमुद्रया सुषुम्नानाड्या प्लुतप्रणवेन ब्रह्मरन्ध्रं नीत्वा ब्रह्मरन्ध्रगतसहस्रारे कमले कर्णिकायां स्थितेन परमात्मना सह सोऽहंमन्त्रेण एकीभावं विचिन्त्य वामकुक्षौ पापपुरुषं विचिन्तयेत् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ॥ १ ॥
तत्संसर्गिपदद्वंद्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ॥ २ ॥
खड्गचर्मधरं कृष्णं वामे कुक्षौ विचिन्तयेत् ।

तं पापपुरुषं षट्कोणषड्बिन्दुलाञ्छितधूम्रवर्णवायुमण्डलान्तर्गतेन धूम्रवर्णेन यंबीजोत्थेन वायुना संशोष्य रक्तवर्णत्रिकोणवज्रलाञ्छिताग्निमण्डलान्तर्गतेन रक्तवर्णेन रंबीजोत्थेनाग्निना प्रागादीशानान्तं परितोऽग्निं निधाय भस्मसात्कृत्वा तद्भस्म षट्कोणषड्बिन्दुलाञ्छितधूम्रवर्णवायुमण्डलान्तर्गतेन यंबीजोत्थेन वायुना षोडशवारजप्तेन दक्षिणनासापुटेन बहिर्निःसार्य अर्धचन्द्राकारं शुक्लवर्णं कोष्ठयोः शुक्लपद्मलाञ्छितवारुणमण्डलान्तर्गतेन शुक्लवर्णेन वंबीजोत्थेनाम्भसा अमृतस्राविणा आप्लाव्य शुद्धं कृत्वा पादादिजानुपर्यन्तं पार्थिवमण्डलम् चतुरस्रं पीतवर्णं वज्रलाञ्छितं लंबीजयुक्तं चिन्तयामि जान्वादिनाभिपर्यन्तम् अपां स्थानं तत्र वारुणमण्डलम् अर्धचन्द्राकारं शुक्लवर्णं कोष्ठयोः शुक्लपद्मलाञ्छितं वंबीजयुक्तं चिन्तयामि । नाभ्यादिकण्ठपर्यन्तम् अग्निस्थानं तत्राग्निमण्डलं त्रिकोणाकारं रक्तवर्णं वज्रलाञ्छितं रंबीजयुक्तं चिन्तयामि । ततो भ्रूमध्यपर्यन्तं वायुस्थानं तत्र वायुमण्डलं षट्कोणाकारं षट्कोणेषु षड्बिन्दुलाञ्छितं धूम्रवर्णं यंबीजयुक्तं चिन्तयामि । भ्रूमध्यात् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तम् आकाशस्थानं तत्राकाशमण्डलं छत्राकारं नीलवर्णं हंबीज-

बा० युक्तं चिन्तयामि। एवं स्वशरीरे स्थानानि संचिन्त्य तत्र तत्प्रविलापनं कुर्यात्। पृथिवीं पञ्चगुणां षडुपोद्घातप्रयोगेण लंलंलंलंलंलं अप्सु प्रविलापयामि। अपश्चतुर्गुणाः पञ्चोपोद्घातप्रयोगेण वंवंवंवंवं अग्नौ प्रविलापयामि। अग्निं त्रिगुणं चतुरुपोद्घातप्रयोगेण रंरंरंरं वायौ प्रविलापयामि। वायुं द्विगुणं त्रिरुपोद्घातप्रयोगेण यं यं यं आकाशे प्रविलापयामि। आकाशमेकगुणं द्विरुपोद्घातप्रयोगेण हंहं अहंकारे प्रविलापयामि। अहंकारं महत्तत्त्वे प्रविलापयामि। महत्तत्त्वं स्वकारणीभूतायां रज्जुसर्पवज्जगदाकारेण विवर्त्तमानायां मायायां प्रविलापयामि। तां च मायां नित्यशुद्धमुक्तस्वरूपायां सर्वज्ञायां देव्यां प्रविलापयामि।

तस्याः सर्वज्ञायाः सर्वशक्तेः श्रीमहादेव्याः सकाशान्मायाद्वारेण महत्तत्त्वं समभूद् महतोऽहंकारः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति त्रिविधः समजायत तस्माद्वा एतस्मादात्मनः शब्दगुण आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः शब्दस्पर्शवानजायत तस्माद्वायोः शब्दस्पर्शरूपवानग्निः समजायत तस्मादग्नेः चतुर्गुणा आपः समजायन्त अद्भ्यः पञ्चगुणा पृथिवी समजायत पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं समभूत् अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। ततोऽङ्कुशमुद्रया सुषुम्नानाड्या प्लुतप्रणवेन ब्रह्मरन्ध्रं नीत्वा ब्रह्मरन्ध्रगतसहस्रदलकमलकर्णिकायां स्थितेन परमात्मना सह सोऽहंमन्त्रेण एकीभावं विचिन्त्य जीवात्मानं परमात्मनः सकाशात् पृथक् कृत्वा हंसः सोऽहमिति हृदयकमलकर्णिकायां प्रतिष्ठाप्य नित्योऽहं शुद्धोऽहं बुद्धोऽहं मुक्तोऽहं सर्वज्ञोऽहमस्मीति चिरं देवताराधनयोग्योऽहमस्मीति भावयित्वा आराध्य सदृशं पुण्यात्मकं नित्यविधिना संपूजयेत्।

इति भूतशुद्धिः।

अथ प्राणप्रतिष्ठा।

ओम् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषय इति शिरसि ऋग्यजुःसामाथर्वाणि छन्दांसि मुखे परा प्राणशक्तिर्देवता हृदये आं बीजं गुह्ये ह्रीं शक्तिः पायौ क्रौं कीलकं सर्वाङ्गे ओं प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः। ओम् आं ह्रीं क्रौं अं कं खं गं घं ङं आं क्रौं ह्रीं आं पृथिव्यप्तेजोवायुवाकाशात्मने आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ओं आं ह्रीं क्रौं इं चंछंजंझंञं ईं क्रौं ह्रीं आं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां नमः। ओं आं ह्रीं क्रौं उं टंठंडंढंणंऊंक्रौंह्रींआं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने मध्यमाभ्यां नमः। ओं आं ह्रीं क्रौं एं तंथंदंधंनंऐंक्रौं ह्रीं आं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऽनामिकाभ्यां नमः। ओं आं ह्रीं क्रौं ओं पंफंबंभंमं औं क्रौं ह्रीं आं वचनादानविहरणविसर्गानन्दात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ओं आं ह्रीं क्रौं अं यंरंलंवंशंषंसंहंलंक्षंअः क्रौं ह्रीं आं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादि। आं नमः हृदयादानाभि। ह्रीं नमः जठरादानाभि। क्रौं नमः। नाभेरधः व्यापयेत्। ओं आं ह्रीं क्रौं हंसः यंरंलंवंशंषंसंहंलंक्षं सोऽहं स्वाहा मम प्राणा इहागच्छन्तु। ओं आं ह्रीं क्रौं हंसः यंरंलंवंशंषंसंहंलंक्षं क्रौं ह्रीं आं सोऽहं स्वाहा मम जीव इह स्थितः। ओं आं ह्रीं क्रौं हंसः यंरंलंवंशंषंसंहंलंक्षं क्रौं ह्रीं आं सोऽहं स्वाहा मम सर्वेन्द्रियाणि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु। गर्भाधानाद्यष्टसंस्कारसिद्ध्ये षोडशप्रणवावृत्तिः।

बा० ओं ओं ओं १६ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्वस्विदस्याः परमं जगाम ॥
रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुण सरोजाधिरूढा कराग्रैः
पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमलिगुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान्
बिभ्राणा ऽसृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या
देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥
इति प्राणप्रतिष्ठा ॥

अथ मातृकान्यासः ॥

अस्य श्रीमातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिरिति शिरसि । गायत्रीछन्दो मुखे । मातृका सरस्वती देवता हृदये । हलो बीजं गुह्ये । स्वराः शक्तयः पायौ । मातृकान्यासं करिष्ये । ओं अंकंखंगंघंङं आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ओं इंचंछंजंझंञं ईं तर्जनीभ्यां नमः । ओं उंटंठंडंढंणंऊं मध्यमाभ्यां नमः । ओ एंतं-थंदंधंनं ऐं अनामिकाभ्यां नमः । ओं ओंपंफंबंभंमं औं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ओं अंयंरंलंवंशंषंसंहंलं-क्षंअः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादि ।

अथान्तर्मातृकान्यासः ।

कण्ठं गते षोडशदले कमले प्रागादिक्रमेण । अं नमः । नमः सर्वत्र । आंइंईंउंऊंऋंॠं-लृंॡंएंऐंओंऔंअंअः । हृदयगते द्वादशदले प्रागादिक्रमेण कंनमः । खंगंघंङं चंछंजंझंञंटंठं एतान् विन्यसामि । नाभेरूर्ध्वं स्थिते दशदले प्रागादिक्रमेण डंढंणंतंथंदंधंनंपंफं । एतान्विन्य-सामि । नाभेरधः स्थिते षडदले प्रागादिक्रमेण । बंभंमंयंरंलं एतान्विन्यसामि । आधारगते चतुर्दले कमले वंशंषंसं भ्रूमध्यगते द्विदले कमले हंक्षं विन्यस्य ।

अथ बहिर्मातृकान्यासः ।

अं नमः शिरसि । आं आनने । इं दक्षिणनेत्रे । ईं वामनेत्रे । उं दक्षिणश्रवणे । ऊं वामे । ऋं दक्षिणनासापुटे । ॠं वामे । लृं दक्षिणकपोले । ॡं वामे । एं उत्तरोष्ठे । ऐं अधरोष्ठे । ओं ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं अधोदन्तपङ्क्तौ । अं मूर्ध्नि । अः मुखे । कं दक्षिणबाहुमूले । खं दक्षिणकूर्परे । गं तन्मणिबन्धे । घं अंगुलिमूले । ङं तदग्रे । चवर्गं वामहस्ते । टवर्गं दक्षिणपादमूलादौ । तवर्गं वामपादमूलादौ । पं दक्षिणपार्श्वे । फं वामे । बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे । यं त्वगात्मानं हृदये । रं असृगात्मानं कण्ठे । लं मांसात्मानम् अपरकण्ठे । वं मेदात्मानं दक्षिणकुक्षौ । शं अस्थ्यात्मानं वामकुक्षौ । षं मज्जात्मानं हृदयादिपाणियुगे । सं शुक्रात्मानं हृदयादिपद्युगे । हं प्राणात्मानं हृदि । लं शक्त्यात्मानं तत्रैव । क्षं जीवात्मानं सर्वशरीरे विन्यस्य । क्षं परमात्मानं ब्रह्मरन्ध्रगतसहस्रदले विन्यसामि ।

इति बहिर्मातृकान्यासः ।

बा०

अथ ध्यानम्।

पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोःपादहृत्कुक्षिवक्षो—
देशां भास्वत्कपर्दाकलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम्।
अक्षस्रक्कुम्भचिन्तावरलिखितकरां त्रीक्षणां पद्मसंस्था—
मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामि॥

अस्य श्रीगायत्रीकवचस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः। ऋग्यजुःसामाथर्वाणः छन्दांसि। परब्रह्मविद्या देवी गायत्री देवता। तत्० बीजम्। भर्गो० शक्तिः। धियो यो न इति कीलकम्। मम मनोरथावाप्त्यर्थं ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं च जपे विनियोगः।

अथ ध्यानम्।

वर्णस्रक्कण्ठिकाहस्तां सुधानिर्मलज्योतिषम्।
सर्वतत्त्वमयीं वक्ष्ये गायत्रीं वेदमातरम्॥
सप्तव्याहृतिसंयुक्ता सशिरा बिन्दुसंयुता।
सतूर्या मयि संसक्तां सबाला पातु देवता॥
गायत्री पूर्वतः पातु सावित्री पातु दक्षिणे।
ब्रह्मविद्या तु मे पश्चात् उत्तरां मे सरस्वता॥
पावकीं मे दिशं रक्षेत्पावकज्वरनाशिनी।

यातुधानीं दिशं रक्षेत् वर्णपंक० कस्यां विन्यसेत्। पुरुषहत्या कृतं पापं वि०।

भकारस्य। शातातपः। सत्य। पर्जन्यो। उदानो। कन्न। पञ्चमुख आयामः। ताम्रवर्णपं० नाभौ० गुरुहत्या कृतं पापम्।

गोकारस्य। सनत्कुमार। आछ०। सरस्वती०। समानवीदग्रा०। षण्मुखमु० रक्तवर्णपङ्कज०। जठरे० गोवधकृतं०।

देकारस्य सत्यसुन्व ऋषिः। विराट्०। रुद्रः। शब्द० सरस्वती० अधोमु० श्याम-वर्णपं० स्तने न्यसेत्। स्त्रीवधकृतम्०।

वकारस्य० भार्गव०। षिपडि० आदित्यो० स्पर्शवि० विरूपाक्ष०। विपङ्काञ्जलिमुद्रा। शुक्लवर्णपं० हृदि विन्यसेत्। वाचोद्भवकृतम्।

स्यकारस्य पाराशर० विश्वच्छन्दः। प्रद्युम्नो० रस०। विशा० शकट० पातवर्णपम्। कंठे विन्य० मानकूटक०।

धीकारस्य प्राण० विज्ञानविराट। इंद्रो० रूपं० विभूतिश०। यमपाश० विद्युत्पङ्कज-व०। अधरे न्यसेत्०। पितृमातृहननकृतं पापं।

मकारस्य क्रतु० अक्षरपङ्क्तिश्छन्द० महेन्द्रो० गङ्गा० विमला शक्तिः। ग्रन्थितमु० पदसवर्ण पंक० तालुमध्ये न्यसेत् आजन्मकृतं पापम्०।

बा० हिकारस्य दक्षम्० विराट्० मित्रावरुणौ देव० । वाग्बीजम्० योगा शक्तिः । सिंहमुख० पद्मकामरागवर्णपं० नासाग्रे विन्यस्य । स्थावरजंगमविषाम्० ।

धिकारस्य कश्यप० अक्षरये कटीछ० विश्वेदेवा० पाणि० नित्या० उन्मुखमु० पद्मवर्णपं० अक्ष्णोर्विन्यसेत् ।

योकारस्य जमदग्नि० कात्यायनी छन्दः । वैश्वानरो देवता । वायु० । ज्ञानशक्तिः मूषिकः । रक्तवर्णपं० भ्रुवोर्न्य० प्राणिहत्या० ।

योकारस्य मैत्र० ज्योतिषमछं० । आदित्यो दे० पादबीजम् । ऋति० कुर्म० पीतवर्णपं० पूर्वमुखे न्यसेत् । विदेहसर्वपाप० ।

नकारस्य विमल० देवी गायत्रीछन्दः । परमात्मा० रूप० व्रती० वाराहमु० पीतवर्णपं० पूर्वमुखे न्यसेत् । सकृज्जपान्नरश्रेष्ठः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ।

प्रकारस्याङ्गिरस ऋषिः । भूः छन्दः । कुबेरो देवता । मनो बीजम् । पद्मालया शक्तिः । सिंहक्रान्तमुद्रा० नीलोत्पलवर्णपं० दक्षिणमुखे न्यसेत् । सकृज्जापी नरश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ।

चोकारस्य कात्यायन ऋषिः । भुव० वामदेवो० बुद्धि० पराश० महाक्रान्तमु० पीतवर्णपङ्कजदेवतां पश्चिमे मुखे न्यसेत् । सकृज्जाप्ये नरः श्रेष्ठः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ।

दकारस्य गौतम० अनुष्टुप्० । सोमो देवता । अहंकार० शोभा शक्तिः । मुद्गरमुद्रा । श्यामवर्णपङ्कज० उत्तरमुखे न्यसेत् स सर्वं प्रत्यक्षयेत् ।

याकारस्य कुम्भज० श्रीछन्दः । ब्रह्मा देवता चिता बीजम् । भद्रा० पल्लवमु० शुक्लवर्णपङ्कज० शिरसि विन्यसेत् । मोक्षं ददाति ।

इति गायत्रीप्रत्यक्षरविधानम् ॥

अथ हृदयम् ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान् याज्ञवल्क्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति । त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् । गायत्र्या उत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रकृतिं परिपृच्छामि । ब्रह्मोवाच । प्रणवेन व्याहृतयः प्रवर्त्तन्ते । तमसस्तु परं ज्योतिः । कः पुरुषः । स्वयम्भूर्विष्णुरिति । हन्तास्वपस्वङ्गुल्या मन्थयते । मथ्यमानात्फेनो भवति । फेनाद् बुद्बुदो भवति । बुद्बुदादण्डं भवति । अण्डादात्मा भवति । आत्मन आकाशो भवति । आकाशाद्वायुर्भवति । वायोरग्निर्भवति । अग्नेरोंकारो भवति । ओंकाराद् व्याहृतिर्भवति । व्याहृत्या गायत्री भवति । गायत्र्याः सावित्री भवति । सावित्र्याः सरस्वती भवति । सरस्वत्या वेदा भवन्ति । वेदेभ्यो ब्रह्मा भवति । ब्रह्मणो लोका भवन्ति । तस्माल्लोकाः प्रवर्तन्ते । चत्वारो वेदाः साङ्गाः सोपनिषदः सेतिहासाः । सर्वं ते गायत्र्याः प्रवर्त्तन्ते । यथाऽग्निर्देवानाम्, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, मेरुः शिखरिणाम्, गङ्गा नदीनाम्, वसन्त ऋतूनाम्, ब्रह्मा प्रजापतीनामेवम् असौ मुख्या गायत्री छन्दो भवति । किं वै भूः । किं भुवः ।

बा० किं स्वः । किं महः । किं जनः । किं तपः । किं सत्यम् । किं तत् । किं सवितुः । किं वरेण्यम् । किं भर्गः । किं देवस्य । किं धीमहि । किं धियः । किं यः । किं नः । किं प्रचोदयात् । भूरिति भूर्लोकः । भुव इति भुवर्लोकः । स्व इति स्वर्लोकः । मह इति महर्लोकः । जन इति जनोलोकः । तप इति तपोलोकः । सत्यमिति सत्यलोकः । भूर्भुवः स्वरोमिति त्रैलोक्यम् । तदिति तदसौ तत्तेजः यत्तेजोऽग्निर्देवता । सवितुरिति सावित्र्यन्नम् । वरेण्यम् अन्नमिव प्रजापतिः । भर्ग इत्यापो वै भर्गः । एतावत्यो वै सर्वा देवताः देवस्येति इन्द्रो वै देवता । यद्दिवं तदिन्द्रः । तस्मात्सर्वं पुरुषो नाम विष्णुः । धीमहि इत्यन्तरात्मा । धियः यदन्तरात्मा स प्राणः किमध्यात्मं तत्परमं पदम् । यो न इति पृथ्वी वै यो नः प्रचोदयादिति काम इमान्लोकान् प्रच्यावयते । यो नृशंसोऽप्यनृशंसः । स्तोप्यस्तत्परो धर्म इत्येषा गायत्री । किंगोत्रा । कत्यक्षरा । कतिपादा । कतिकुक्षिः । कतिशीर्षा । एतावत्यः सर्वा देवताः । सांख्यायनसगोत्रा चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । केऽस्याः त्रयः पादा भवन्ति । का अस्याः कुक्षयः । कानि पञ्च शीर्षाणि । ऋग्वेदः प्रथमपादो भवति । यजुर्वेदो द्वितीयपादो भवति । सामवेदः तृतीयपादो भवति । पूर्वा दिक् प्रथमा कुक्षिर्भवति । दक्षिणा द्वितीया । पश्चिमा तृतीया । उत्तरा चतुर्थी । ऊर्ध्वा पञ्चमी । अधरा षष्ठी । व्याकरणमस्याः प्रथमꣳ शीर्षं भवति । शिक्षा द्वितीयम् । कल्पस्तृतीयम् । निरुक्तं चतुर्थम् । ज्योतिषामयनम् इति पञ्चमम् । किंलक्षणम् । किमु चेष्टितम् । किमुदाहृतम् । किमक्षरदैवतम् । लक्षणं मीमाꣳसा । अथर्वणवेदो विचेष्टितम् । छन्दोविचितिरित्युदाहृतम् । को वर्णः कः स्वरः । श्वेतो वर्णः षट् स्वराः । इमान्यक्षराणि दैवतानि भवन्ति । पूर्वा भवति गायत्री मध्यमा भवति सावित्री पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती भवति ।

प्रातःसन्ध्या रक्तपद्मासनस्था रक्ताम्बरधरा रक्तवर्णा रक्तमाल्या रक्तगन्धानुलेपना चतुर्मुखी चतुर्भुजा द्विनेत्रा दण्डाक्षमालाकमण्डलुस्रुक्स्रुवधारिणी सर्वाभरणभूषिता गायत्री कौमारी ब्राह्मी हंसवाहिनी ऋग्वेदसहिता ब्रह्मदेवत्या त्रिपदा गायत्री षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षाऽग्निमुखा रुद्रशिखा विष्णुहृदया ब्रह्मकवचा सांख्यायनसगोत्रा भूर्लोकव्यापिनी अग्निस्तत्त्वमुदात्तस्वरितः स्वरमाकारो रक्तवर्णं ब्रह्मज्ञाने विनियोग इत्येषा गायत्री ।

मध्याह्नसन्ध्या श्वेतपद्मासनस्था श्वेताम्बरधरा श्वेतवर्णा श्वेतमाल्या श्वेतगन्धानुलेपना पञ्चमुखी चतुर्भुजा त्रिनेत्रा त्रिशूलाक्षमालाकमण्डलुकपालधारिणी सर्वाभरणभूषिता सावित्री यौवनी माहेश्वरी वृषभवाहिनी यजुर्वेदसहिता रुद्रदेवत्या त्रिपदा सावित्री षट्कुक्षिः पञ्चशीर्षाऽग्निमुखा रुद्रशिखा विष्णुहृदया ब्रह्मकवचा सांख्यायनसगोत्रा भुवर्लोकव्यापिनी वायुस्तत्त्वमुदात्तस्वरितः स्वरमाकारः श्वेतं वर्णं कर्मज्ञाने विनियोग इत्येषा सावित्री ।

सायंसन्ध्या कृष्णपद्मासनस्था कृष्णाम्बरधरा कृष्णवर्णा कृष्णमाल्या कृष्णगन्धानुलेपना एकमुखी चतुर्भुजा द्विनेत्रा चक्राक्षमालाकमण्डलुशङ्खधारिणी सर्वाभरणभूषिता सरस्वती वृद्धा वैष्णवी गरुड़वाहिनी सामवेदसहिता विष्णुदेवत्या त्रिपदा सरस्वती षट्कुक्षिः पञ्चशी-

बा० षोऽग्निमुखा रुद्रशिखा विष्णुहृदया ब्रह्मकवचा सांख्यायनसगोत्रा स्वर्लोकव्यापिनी सूर्यस्तत्त्व-मुदात्तस्वरितः स्वरमाकारः कृष्णं वर्णं मोक्षज्ञाने विनियोग इत्येषा सरस्वती ।

रक्ता गायत्री श्वेता सावित्री कृष्णवर्णा सरस्वती ।
प्रणवे नित्यसंयुक्ता व्याहृतीषु च सप्तसु ॥
सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते ।
शतसहस्रमभ्यस्ता गायत्री पावनी महत् ॥
प्रह्लादोऽत्रिर्वसिष्ठश्च शुकः कण्वः पराशरः ।
विश्वामित्रो महातेजाः कपिलः शौनको महान् ॥
याज्ञवल्क्यो भरद्वाजो जमदग्निस्तपोनिधिः ।
गौतमो मुद्गलः श्रेष्ठो वेदव्यासश्च रोमशः ॥
अगस्त्यः कौशिको वत्सः पौलस्त्यो मङ्कणस्तथा ।
दुर्वासास्तपसा श्रेष्ठो नारदः कश्यपस्तथा ॥
उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्यासपूर्विका ।
गायत्री त्रिष्टुबनुष्टुप च बृहती पङक्तिरेवच ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता ।
शक्वरी साऽतिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः ॥
इत्येताः छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ।

भूरिति छन्दो भुव इति छन्दः भूर्भुवःस्सुव इति छन्दः मह इति छन्दः जन इतिच्छन्दः तप इतिच्छन्दः सत्यमितिच्छन्द इत्येतानि छन्दांसि । प्रथममाग्नेयम् । द्वितीयं प्राजापत्यम् । तृतीयꣳसौम्यम् । चतुर्थमैशानम् । पञ्चमꣳसवितृदेवत्यम् । षष्ठं बार्हस्पत्यम् । सप्तमं भगदेवत्यम् । अष्टमं पितृदेवत्यम् । नवममार्यमणम् । दशमꣳसावित्रम् । एकादशꣳत्वाष्ट्रम् । द्वादशं पौष्णम् । त्रयोदशमैन्द्राग्नम् । चतुर्दशं वायव्यम् । पञ्चदशं वामदेव्यम् । षोडशं मैत्रावरुणम् । सप्तदशं भ्रातृव्यम् । अष्टादशं वैश्वदेवम् । एकोनविꣳशं वैष्णवम् । विꣳशं वासवम् । एकविꣳशं रौद्रम् । द्वाविꣳशं कौबेरम् । त्रयोविꣳशमाश्विनम् । चतुर्विꣳशं ब्राह्मम् ।

सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा ।
शकटं यमपाशं च ग्रथितं चोन्मुखोन्मुखम् ॥
प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यकूर्मवराहकम् ।
सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥
एता मुद्राश्चतुर्विꣳशद् गायत्र्याः सुप्रतिष्ठिताः ।
एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत् ॥

बा० सुरभिर्ज्ञानयोगी च मत्स्यकूर्मौ च पङ्कजम् ।
लिङ्गनिर्याणमुद्रान्ता अष्ट मुद्राः प्रकीर्तिताः ॥

द्यौर्मूर्ध्नि, संघाते ब्रह्मा, विष्णुर्ललाटे, रुद्रः भ्रुवोर्मध्ये, चक्षुषोश्चन्द्रादित्यौ, कर्णयोः शुक्रबृहस्पती, नासिके वायुदैवत्ये, दन्तोष्ठमुभे सन्ध्ये, मुखमग्निः, जिह्वा सरस्वती, ग्रीवा च स्वाध्यायानुग्रहीति, स्तनयोर्वसवः, बाह्वोर्मरुतः, हृदयं पर्जन्यम्, आकाश उदरम्, नाभिरन्तरिक्षम्, कटिरिन्द्रियाणि, जघनं प्राजापत्यम्, कैलासमलयाऊरू, विश्वेदेवा जान्वोः, जङ्घयोरैनद्वयोः, खुराः पितरः, पादौ पृथ्वी, वनस्पतयोऽङ्गुल्यो, लोमानि मुहूर्तास्ते विग्रहाः । ते तु मासा ऋतवः, सन्ध्याकालत्रयमाच्छादनम्, संवत्सरन्निमिषम्, अहोरात्रौ आदित्यश्चन्द्रमाः ।

सहस्रपरमां देवीं गायत्रीं शतमध्यां दशावराम् ।
सहस्रनेत्रीं देवीं गायत्रीं शरणमहं प्रपद्ये ॥

ओं तत्सवितुर्वराय नमः । तत्प्रातरादित्योप्रतिष्ठाय नमः । ओं तत्पूर्वजपाय नमः ओं तत्परापरादित्योप्रतिष्ठाय नमः सायमधीयानो दिवसकृतं पापन्नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापन्नाशयति । सायंप्रातरधीयानः पापोऽपापो भवति । य इदं गायत्रीहृदयं ब्राह्मणः प्रयतः पठेत् सर्वपापैःप्रमुच्येत । ब्रह्मलोके महीयते । चत्वारो वेदाश्चाधीता भवन्ति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भवति । अपेयपानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । अस्पृष्टास्पृष्टात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । वीरहत्यायाः पूतो भवति । भ्रूणहत्यायाः पूतो भवति । पतितसंभाषणात्पूतो भवति । अब्रह्मचारी सुब्रह्मचारी भवति । अनेन हृदयेनाधीतेन क्रतुशतेनेष्टसिद्धिर्भवति । षष्टिर्गायत्र्याः शतसहस्राणि जप्यानि फलानि भवन्ति । अष्टौ ब्राह्मणान् सम्यक ग्राहयेत् अथास्य सिद्धिर्भवति । इदं नित्यमधीयानो ब्राह्मणः प्रयतः शुचिः सर्वपापैः प्रमुच्येत । ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयतइत्याह भगवान्बौधायनः । इति हृदयम् ।

अथ सहस्रनामस्तोत्रम् ।

नारद उवाच,

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रार्थपारग ।
श्रुतिस्मृतिपुराणानां रहस्यं त्वन्मुखाच्छ्रुतम् ॥ १ ॥
सर्वपापहरं देव केनाविद्या निवार्यते ।
केन वा ब्रह्मविज्ञानं किन्नुवा मोक्षसाधनम् ॥ २ ॥
ब्राह्मणानां गतिः केन केन वा मृत्युनाशनम् ।
ऐहिकामुष्मिकफलं केनवा पद्मसंभव ॥ ३ ॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण सर्वं निखिलमादितः ।

ब्रह्मोवाच,

बा० साधु साधु महाप्राज्ञ सम्यक् पृष्टं त्वयाऽनघ ॥ ४ ॥
शृणु वक्ष्यामि यत्नेन गात्र्यष्टसहस्रकम् ।
सृष्ट्यादौ विष्णुना पूर्वं यदुक्तं तद् ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥
अष्टोत्तरसहस्रस्य अहमेव ऋषिः स्मृतः ।
छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवी गायत्री देवता स्मृता ॥ ६ ॥
हलो बीजानि तस्यैव स्वराः शक्तय ईरिताः ।
अव्यक्तं कीलकं प्रोक्तं विनियोगस्तु साधनम् ॥ ७ ॥
अङ्गन्यासौ करन्यासौ मातृकावत्समाचरेत् ।
अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ॥ ८ ॥
रक्तश्वेतहिरण्यनीलवदनैर्युक्तां त्रिनेत्रोज्ज्वलां
रक्तां रक्तनवस्रजं मणिगणैर्युक्तां कुमारीमिमाम् ।
गायत्रीं कमलासनां करतले चक्राब्जयुग्मावहां
पद्माक्षं च वरस्रजं च दधतीं हंसाधिरूढां भजे ॥ ९ ॥

इति ध्यात्वा ।

अथ नामानि ।

ओम्–अचिन्त्यलक्षणाऽव्यक्ता अर्यमा चामरेश्वरी ।
अमृतार्णवमध्यस्था अजिता चापराजिता ॥ १० ॥
अणिमादिगुणाधारा अर्कमण्डलसंश्रिता ।
अजरा चामरा चार्चा अक्षसूत्रधराऽधरा ॥ ११ ॥
अकारादिक्षकारान्ता अरिषडवर्गभेदिनी ।
अञ्जनाद्रिप्रतीकाशा अञ्जनाद्रिनिवासिनी ॥ १२ ॥
अचिन्त्या चाजपा विद्या ह्यरविन्दनिभेक्षणा ।
अन्तर्बहिःस्थिताऽविद्याध्वंसिनी चान्तरात्मिका ॥ १३ ॥
अजा चाजमुखावासा अरविन्दनिभानना ।
अर्धमात्रार्थदाऽनन्ता अरिमण्डलमर्दिनी ॥ १४ ॥
असुरघ्नी ह्यमावास्या ह्यलक्ष्मी चाब्जजार्चिता ।
आदिलक्ष्मीश्चादिशक्तिराकृतिश्चायतानना ॥ १५ ॥
आदित्यपदवीचारा आदित्यपरिसेविता ।
आचार्यावर्त्तनाचारा आदिमूलनिवासिनी ॥ १६ ॥
आग्नेयी चामरी चाद्या आराध्या चासने स्थिता ।
आधारनिलयाधारा आकाशान्तनिवासिनी ॥ १७ ॥

बा० आद्यक्षरसमायुक्ता आर्द्रा चाकाशरूपिणी ।
आदित्यमण्डलगता अक्षमालाविभूषिता ॥ १८ ॥
इन्दिरा त्विष्टदा त्विष्टा इन्दीवरनिभेक्षणा ।
इन्द्रावती इन्द्रपदा इन्द्राक्षी चेन्दुरूपिणी ॥ १९ ॥
इक्षुकोदण्डसंयुक्ता इषुसन्धानकारिणी ।
इन्द्रनीलसमाकारा इडापिङ्गलरूपिणी ॥ २० ॥
इन्द्राणी चेश्वरी देवी ईषणात्रयवर्जिता ।
उमा चोकाहृयुडुनिभा उर्वारुकफलाशिनी ॥ २१ ॥
उडुप्रभा चोडुमती उडुपा ह्युडुमध्यगा ।
उड्वर्था चोडुकेशी च उष्णा ह्युषरवर्जिता ॥ २२ ॥
ऋतुंचरा ऋतुमती ऋषिदेवसमन्विता ।
ऋग्वेदा ऋणहर्त्री च ऋषिमण्डलधारिणी ॥ २३ ॥
ऋद्धिदा ऋजुमार्गस्था ऋतुधर्मा ऋजुप्रदा ।
ऋग्वेदनिलया ऋज्वी लुप्तधर्मप्रवर्त्तिनी ॥ २४ ॥
लूतादिविषसंभूता लूतादिविषहारिणी ।
एकाक्षरी चैकमाता एकानेकैकनिष्ठिका ॥ २५ ॥
ऐन्द्री ह्यैरावतारूढा ऐहिकामुष्मिकप्रदा ।
ॐकारी ह्योषधी ह्योषा ओतप्रोतविधायिनी ॥ २६ ॥
औषध्यौषधसंपन्ना औपासनफलप्रदा ।
अर्कमध्ये स्थिता देवी अन्धकासुरघातिनी ॥ २७ ॥
कात्यायनी कालरात्री कामाक्षी कामसुन्दरी ।
कमला कामिनी कान्ता कामदा कलकण्ठिका ॥ २८ ॥
करिकुम्भस्तनी कन्या करवीरसुवासिनी ।
कल्याणी कुण्डलवती कुरुक्षेत्रनिवासिनी ॥ २९ ॥
कुरुविन्ददलाकारा कुण्डली कुमुदालया ।
कालजिह्वा करालाक्षी कालिका कालरूपिणी ॥ ३० ॥
कमनीयगुणा कान्ता कलाधारा कुमुद्वती ।
कौशिकी कमलाधारा कामचारप्रभञ्जिनी ॥ ३१ ॥
कौमारी करुणापाङ्गी ककुद्वन्ती करिप्रिया ।
केशिनी केशवनुता कदम्बकुसुमप्रिया ॥ ३२ ॥
कालिन्दी कालिका काञ्ची कलशोद्भवसंस्तुता ।
काममाता क्रतुमती कामरूपा क्रियावती ॥ ३३ ॥

बा० कुमारी कुन्दनिलया किराती कीरवाहना ।
कैकेयी कोकिलालापा केतकी कुसुमप्रिया ॥ ३४ ॥
कमण्डलुधरा क्रूरा कर्मनिर्मूलकारिणी ।
कलहंसगतिः कुब्जा कृतकौतुकमङ्गला ॥ ३५ ॥
कस्तूरीतिलका कम्रा करीन्द्रगमना कुहूः ।
कर्पूरलेपना कृष्णा कपिला कोटराश्रया ॥ ३६ ॥
कूटस्था कुहराकर्मा कुक्षिस्थाखिलविष्टपा ।
खड्गखेटधरा खर्वा खेचरी खगवाहना ॥ ३७ ॥
खट्वाङ्गधारिणी ख्याता खगराजोपरिस्थिता ।
खलघ्नी खण्डितजरा खण्डा ख्यातिप्रदायिनी ॥ ३८ ॥
खण्डेन्दुतिलका गङ्गा गणेशगुहपूजिता ।
गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ॥ ३९ ॥
गौतमी गामिनी गन्धा गन्धर्वाप्सरसेविता ।
गोविन्दचरणाक्रान्ता गुणत्रयविभाविता ॥ ४० ॥
गान्धर्वा गह्वरा गोत्रा गिरीशा गहनागमा ।
गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥ ४१ ॥
गुर्वी गुणवृता गुह्या गोपिका गुणदायिनी ।
गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा ॥ ४२ ॥
गर्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ।
गोकर्णनिलयासक्ता गुह्यमण्डलवर्त्तिनी ॥ ४३ ॥
घर्मदा घनदा घण्टा घोरदानवमर्दिनी ।
घृणीमन्त्री घघाघोषा घनसंपत्प्रदायिनी ॥ ४४ ॥
घण्टारवप्रिया घोणा घृणिसन्तुष्टिकारिणी ।
घातपीमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥ ४५ ॥
घना चारुमती चर्चा चर्षिणी चारुहासिनी ।
चटुला चन्द्रिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥ ४६ ॥
चतुर्भुजा चारुदन्ता चतुरी चरितप्रदा ।
चूलिका चित्तविश्रान्ता चण्डाभा चूर्णकुन्तला ॥ ४७ ॥
चन्द्रहासा चारुगात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ।
चन्द्रिका चक्रधाम्नी च चौरा चौरा च चण्डिका ॥ ४८ ॥
चारुचद्रागान्दिनी चन्द्रचूडा चौरविनाशिनी ।
चारुचन्दनलिप्ताङ्गी चञ्चच्चामरवेगिता ॥ ४९ ॥

वा० चारुमध्या चारुगतिश्चन्द्रिका चन्द्ररूपिणी ।
चारुहोमप्रिया चर्या चरिता चक्ररूपिणी ॥ ५० ॥
चन्द्रमण्डलमध्यस्था चन्द्रमण्डलदर्पणा ।
चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥ ५१ ॥
चित्स्वरूपा चन्द्रमती चन्द्राभा चन्दनप्रिया ।
चोदयित्री चिरप्रज्ञा चातकाध्यानहेतुकी ॥ ५२ ॥
छत्रपोता छत्रधरा छाया छदपरिच्छदा ।
छायादेवी छिद्रनखा छिन्नेन्द्रियविसर्पिणी ॥ ५३ ॥
छन्दोऽनुष्टुप्प्रतिष्ठान्ता छिद्रोपद्रवछेदिना ।
छन्ना छन्नेश्वरी छिन्ना छूरिका छेदिनीक्रिया ॥ ५४ ॥
जननी जन्मरहिता जातवेदा जगन्मयी ।
जाह्नवी जटिला जैत्री जरामरणवर्जिता ॥ ५५ ॥
जम्बूद्वीपवती ज्योत्स्ना जयन्ती जयशालिनी ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितामित्रा जगत्प्रिया ॥ ५६ ॥
जातरूपमयी जिह्वा जानकी जगतीज्वरा ।
जनित्री जह्नुतनया जगत्त्रयहितैषिणी ॥ ५७ ॥
ज्वालामुखी जयवती ज्वालघ्नी जितविष्टपा ।
जिह्वाक्रान्ता महाज्वाला जाग्रती जयदेवता ॥ ५८ ॥
ज्वलन्ती ज्वलदा ज्येष्ठा ज्याघोषास्फोटदिङ्मुखा ।
जम्भनी जृम्भणी जृम्भा ज्वलन्मणिककुण्डला ॥ ५९ ॥
झलिकाङ्कणनिर्घोषा झञ्झामारुतवेगिनी ।
झल्लरीवाद्यकुशला झषरूपा झषध्वजा ॥ ६० ॥
टङ्कबाणसमायुक्ता टङ्किनी टङ्कवेगिनी ।
टङ्कीकृतगुणाघोषा टङ्किनी च महोरसा ॥ ६१ ॥
टङ्कारकारिणी देवी टङ्काराचनिनादिनी ।
डामरी डाकिनी डिम्भा डुण्डुमानेकवर्जिता ॥ ६२ ॥
डामरीतन्त्रमार्गस्था डमड्डमरुवादिनी ।
डिण्डीरविहसा डिम्भा डोलक्रीडापरायणी ॥ ६३ ॥
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढक्काहस्ता ढिलप्रिया ।
णित्याज्ञातीयविषया तरुणा तरुणीत्रया ॥ ६४ ॥
त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्री तुलसी तरुणासना ।
त्रिविक्रमपदाक्रान्ता तुरीयपदगामिनी ॥ ६५ ॥

वा० तरुणादित्यसंकाशा तामसी तुहिनाश्रया ।
त्रिकालज्ञानसंपन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥ ६६ ॥
त्रिशक्तिस्त्रिपुरा तुङ्गा तुरङ्गवदना त्रयी ।
तिमिङ्गिला तिला तीव्रा त्रिस्रोता तामसार्द्दिनी ॥ ६७ ॥
तन्त्री तन्त्रविशेषज्ञा तन्तुमध्या त्रिविष्टपा ।
त्रिसन्ध्या त्रिस्तनी तोषा तास्तितालप्रवर्त्तिनी ॥ ६८ ॥
ताटङ्किनी तुषाराभा तुहिनाचलवासिनी ।
तन्तुजालसमायुक्ता तारा तारापतिप्रिया ॥ ६९ ॥
तिलहोमप्रिया तीर्था तमालकुसुमाकृती ।
तारका त्रिपुरा तन्वी त्रिशङ्कुपरिसेविता ॥ ७० ॥
तिलोदरी तिलोभावा ताटकोपरिशोभिता ।
त्रिजटा तैत्तिरी त्रिष्टा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥ ७१ ॥
तप्तकाञ्चनसंकाशा तप्तकाञ्चनभूषणा ।
त्रिपञ्चका त्रिवर्णा च त्रिकालज्ञानदायिनी ॥ ७२ ॥
तर्पणा तृप्तिदा तृप्ता तामसी तुम्बुरुस्तुता ।
तार्क्ष्यस्था त्रिगुणाकारा त्रिभङ्गी तनुवल्लरी ॥ ७३ ॥
थात्कारीधारिणी दान्ता दोहिनी दीनवत्सला ।
दानवान्तकरी दुर्गा दुर्गासुरनिबर्हिणी ॥ ७४ ॥
देवकी देवतामाता द्रौपदी दुन्दुभिस्वना ।
देवजानी दुरावासा दरिद्रच्छेदिनी दिवा ॥ ७५ ॥
दामोदरप्रिया दीप्ता दण्डिनी देवपूजिता ।
दण्डकारण्यनिलया देवतादित्यरूपिणी ॥ ७६ ॥
देवविद्या दिविषदा द्वेषिणी दानवाकृतिः ।
दीनानाथस्तुता दीक्षा दिग्वासा देवमोहिनी ॥ ७७ ॥
धात्री धनुर्द्धरा धन्वी धरणी धर्मचारिणी ।
धुरंधरा धुराधारा धनदा धान्यदोहिनी ॥ ७८ ॥
धर्मशीला धनाध्यक्षा धनुर्वेदविशारदा ।
धृतिधान्या धृतिपदा धर्मराजप्रिया ध्रुवा ॥ ७९ ॥
धूमावती धूम्रकेशी धर्मशास्त्रप्रवर्त्तिनी ।
नन्दा नन्दप्रिया निद्रा नुन्नता नन्दनात्मिका ॥ ८० ॥
नर्मदा नलिनी नीला नीलकण्ठसमाश्रिता ।
नारायणप्रिया नित्या निर्मला निर्गुणा निधिः ॥ ८१ ॥

बा० निराधारा निरुपमा नित्यशुद्धा निरञ्जना ।
नादबिन्दुकलातीता नादबिन्दुकलात्मिका ॥ ८२ ॥
नारसिंही नगधरा नृपदा नागभूषिता ।
नरकक्लेशजननी नारायणपदोद्भवा ॥ ८३ ॥
निरवद्या निराकारा नारदप्रियकारिणी ।
नानाज्योतिपदाख्याता निधिदा निर्मलात्मिका ॥ ८४ ॥
नवसूत्रकरा नीतिर्निरुपद्रवकारिणी ।
नन्दजा नवरत्नाढ्या नैमिषारण्यवासिनी ॥ ८५ ॥
नवनीतप्रिया नारी नीलजीमूतनिःस्वना ।
निमेषघ्नी नदीरूपा नीलग्रीवा निरीश्वरी ॥ ८६ ॥
नामावली निशुम्भघ्नी नागलोकनिवासिनी ।
नवजाम्बूनदप्रख्या नागलोकाधिदेवता ॥ ८७ ॥
नूपुराक्रान्तचरणा नरचित्तप्रमोदिनी ।
निमग्नारक्तनयना निर्घातसमनिःस्वना ॥ ८८ ॥
नन्दनोद्याननिलया निर्युद्धपरिवारिणी ।
पार्वती परमोदारा पञ्चब्रह्मात्मिका परा ॥ ८९ ॥
पञ्चकोशविनिर्मुक्ता पञ्चपातकनाशिनी ।
परचित्तनिधानज्ञा पञ्चिका पञ्चरूपिणी ॥ ९० ॥
पूर्णिमा परमप्रीतिः परतेजोपकर्षिणी ।
पुराणी पौरुषी पुण्या पुण्डरीकनिभेक्षणा ॥ ९१ ॥
पातालतलनिर्मग्ना प्रीता प्रीतिविवर्द्धिनी ।
पावनी पवनाहारा पेशला पाकशासनी ॥ ९२ ॥
प्रजापतिपरिक्रान्ता पर्वतस्तनमण्डला ।
पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसंभवा ॥ ९३ ॥
पद्मपत्रा पद्मपदा पद्मिनी प्रियभाषिणी ।
पशुपाशविनिर्मुक्ता पुरन्ध्रीपुरवासिनी ॥ ९४ ॥
पतिव्रता पवित्राङ्गी पुष्पवासपरायणी ।
पुलका पुरुषा पर्वा पारिजातसमप्रिया ॥ ९५ ॥
प्रजापतिसुता पौत्री पत्रपूता पयस्विनी ।
पट्टिपाशधरा पङ्क्तिः पितृलोकप्रदायिनी ॥ ९६ ॥
पुराणी पुष्पशीला च प्रणतार्त्तिपयस्विनी ।
प्रद्युम्नजननी प्रज्ञा पितामहपरिग्रहा ॥ ९७ ॥

बा० पुण्डरीकपुरावासा पुण्डरीकनिभानना ।
पृथुजङ्घा पृथुभुजा पृथुपादा पृथूदरी ॥ ९८ ॥
प्रवालशोभा पिङ्गाक्षी पीतवासा पिलिप्पिला ।
प्रवासपुष्टिदा पुण्या प्रतिष्ठा प्रणवागतिः ॥ ९९ ॥
पञ्चवर्णा पञ्चबाणा पञ्चिका पञ्जरस्थिता ।
परमाया परञ्ज्योतिः परा प्रीतिपरागतिः ॥ १०० ॥
परकाष्ठा परेशानी पावनी पदकद्युतिः ।
पुष्पभद्रा परावेद्या पुष्पवासा पृथूदरी ॥ १०१ ॥
पीताङ्गी पीतवसना पीतशय्या पिशाचिनी ।
प्रीतक्रिया पिशाचघ्नी पाटलाक्षी पटुक्रिया ॥ १०२ ॥
पञ्चभक्षप्रिया पारा पूतना पादघातिनी ।
पुन्नागवनमध्यस्था पुण्यतीर्थनिषेविता ॥ १०३ ॥
पञ्चाङ्गाङ्गपराशक्तिः परमाल्हादकारिणी ।
पुष्पकग्रथिता पूषा पोषिताखिलविष्टपा ॥ १०४ ॥
पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशोभिता ।
पञ्चमासात्मिका पृथ्वी पावकी पृथुदोहिनी ॥ १०५ ॥
पुराणन्यायमीमांसा पाटलापुष्पगन्धिनी ।
पूर्णप्रदा पराजीवा प्रणवानेकगोचरा ॥ १०६ ॥
प्रवालशोभा पूर्णास्या प्रणवा पल्लवाधरी ।
फलिनी फलदा फुल्ला फुल्लारिफलकाकृतिः ॥ १०७ ॥
फणीन्द्रभोगशयना फणिमण्डलमण्डिता ।
बलावेला बहुनुता बालातपनिभांशुका ॥ १०८ ॥
बलभद्रप्रिया बह्वा बडवा बुद्धिसंस्तुता ।
बन्दीदेवी बलिमती बलिशघ्नी बलिप्रदा ॥ १०९ ॥
बान्धवी बोधिता बुद्धिर्बन्धूककुसुमद्युतिः ।
बालभानुप्रभाकारा ब्राह्मी ब्राह्मणदेवता ॥ ११० ॥
बृहस्पतिस्तुता बृन्दा बृन्दावनविहारिणी ।
ब्यालकेशी बिसाहारा बिलवासा बहूदका ॥ १११ ॥
बहुनेत्रा बहुपदा बहुवक्त्रा बहुप्रिया ।
बहुबाहुयुता बीतिरूपिणी बन्धुरूपिणी ॥ ११२ ॥
बिन्दुनादकलातीता बिन्दुनादस्वरूपिणी ।
बद्धगोधाङ्गलित्राणा बदर्याश्रमवासिनी ॥ ११३ ॥

बा० वृन्दारकवृहत्स्कन्धा वृहती बाणपातिनी ।
वृन्दाध्यक्षा बहुसुता बहुजा बाहुविक्रमा ॥ ११४ ॥
बद्धपद्मासनासीना बिल्ववृक्षतलास्थिता ।
बोधिद्रुमनिजावासा बुद्धिष्ठा बिन्दुदर्पणा ॥ ११५ ॥
बाणबाणासनवती बडवानलवेगिनी ।
ब्रह्माण्डबहिरन्तःस्था ब्रह्मकङ्कणसूत्रिणी ॥ ११६ ॥
भवानी भूषणवती भामिनी भयवारिणी ।
भद्रकाली भुजङ्गाक्षी भारती भरताश्रया ॥ ११७ ॥
भैरवी भुवनाकारा भूरिदा भगमालिनी ।
भामिनी भोगनिरता भद्रदा भूरिविक्रमा ॥ ११८ ॥
भूतावासा भृगुसुता भानवी भूसुरार्चिता ।
भागीरथी भोगवती भवनाशी भिषग्वरा ॥ ११९ ॥
भ्रामिणी भोगिनी भाषी भद्राणी भूरिदक्षिणा ।
भगात्मिका भीमरथी भवबन्धनमोचिनी ॥ १२० ॥
भजनीया भूतधात्री भञ्जिता भुवनेश्वरी ।
भुजङ्गवलया भीमा भेरुण्डा भगभाविनी ॥ १२१ ॥
माता माया मधुमती मधुजिह्वा मधुप्रिया ।
माध्वीदेवी महाभागा मानिनी मीनलोचना ॥ १२२ ॥
मायातीता मधुमता मतिभास्या मधुद्रवा ।
मालिनी मधुसम्भूता मिथिलापुरवासिनी ॥ १२३ ॥
मधुकैटभसंहर्त्री मदिनी मेघमालिनी ।
मन्दोदरा महामाया मैथिली मुरशासिनी ॥ १२४ ॥
महालक्ष्मीर्महाकाली महाकन्या महेश्वरी ।
महेन्द्रमेरुतनया मन्दारकुसुमार्चिता ॥ १२५ ॥
मञ्जुमञ्जीरचरणा मोक्षदा मञ्जुभाषिणी ।
मधुराद्राविणी मुद्रा मत्तमातङ्गगामिनी ॥ १२६ ॥
मेधा मरकतश्यामा मागधी मेनकात्मजा ।
महामारी महावीरा महारूपा मुनिस्तुता ॥ १२७ ॥
मातृकातिमिराभासा मुकुन्दपदविक्रमा ।
मूलाधारस्थिता मुग्धा मणिपूरकवासिनी ॥ १२८ ॥
मृगाक्षी महिषारूढा महिषासुरमर्द्दिनी ।
योगासना योगगम्या योगा यवनिकाश्रया ॥ १२९ ॥

बा० यवनी यूथमध्यस्था यमुना युगधारिणी ।
यक्षिणी योगपर्याप्ता यक्षराजप्रसूतिनी ॥ १३० ॥
याता यागविधानज्ञा यदुवंशसमुद्भवा ।
यकारादिहकारान्ता यजुषावनमालिनी ॥ १३१ ॥
यामिनी योगनिरता यातुधानभयंकरी ।
रुक्मिणी रमणी रामा रेवती रेणुकाकृतिः ॥ १३२ ॥
रौद्री रुद्रप्रिया राका राममाता रतिप्रिया ।
रोहिणी राज्यदाशीषा रामा राजीवलोचना ॥ १३३ ॥
राकिणी रूपसंपन्ना रत्नसिंहासनस्थिता ।
रक्तमाल्याम्बरधरा रक्तगन्धानुलेपना ॥ १३४ ॥
राजहंससमारूढा रम्भा रक्तबलिप्रिया ।
रमणीयगुणाधारा राजिताखिलभूतला ॥ १३५ ॥
रुरुचर्मपरीधाना रचिता रत्नलालिका ।
रागिणी रोगरामावीडाकिनी रोमहर्षणा ॥ १३६ ॥
रामचन्द्रपदाक्रान्ता रावणच्छेदकारिणी ।
रक्तवस्त्रपरिच्छिन्ना रथस्था रुक्मभूषणा ॥ १३७ ॥
लङ्कादिदेवता लोला ललिता लिङ्गधारिणी ।
लक्ष्मीर्लीला लुप्तविषा लोकिनी लोकविश्रुता ॥ १३८ ॥
लज्जा लम्बोदरीदेवी ललना लोकधारिणी ।
वरदा वन्दिता विद्या वैष्णवी विमलाकृतिः ॥ १३९ ॥
वाराही विरजा वर्या वरलक्ष्मीर्विलासिनी ।
विरजा व्योममध्यस्था विषरूपा विधिप्रिया ॥ १४० ॥
विष्णुपत्नी विष्णुमती विशालाक्षी वसुन्धरा ।
वामदेवप्रिया वेला वज्रिणी वसुदोहिनी ॥ १४१ ॥
वेदाक्षरपरीताङ्गी वाजपेयफलप्रदा ।
वासवी व्योमजननी वैकुण्ठनिलया वरा ॥ १४२ ॥
वासप्रिया वर्मधरा वाल्मीकिपरिसेविता ।
शाकंभरी शिवा शान्ता शारदा शरणागतिः ॥ १४३ ॥
शान्तोदरी शुभाचारा शुम्भासुरविदारिणी ।
शोभावती शिवाकारा शङ्करार्द्धशरीरिणी ॥ १४४ ॥
शोणी शुभजला शुभ्रा शरसन्धानकारिणी ।
शरावती शरानन्दा शरज्ज्योत्स्ना शुभानना ॥ १४५ ॥

वा० शलभा शूलिनी श्रद्धा शबरी शुकवाहिनी ।
श्रीमती श्रीधरनुता श्रवणानन्दकारिणी ॥ १४६ ॥
शर्वाणी शर्वरा शुद्धा षड्भासा षडृतुक्रमा ।
षडाधारस्थिता देवी षण्मुखप्रियकारिणी ॥ १४७ ॥
षडङ्गरूपा सुमती सुरासुरनमस्कृता ।
सरस्वती सदाधारा सर्वमङ्गलकारिणी ॥ १४८ ॥
सामगानप्रिया सुभ्रूः सावित्री सामसंभवा ।
सर्वावासा सदानन्दा सुस्तनी सागराम्बरा ॥ १४९ ॥
सर्वैश्वर्यप्रदा सिद्धिः साधुबिन्दुपदक्रमा ।
सुषुप्त्यवस्था सुरभी सूर्यमण्डलमध्यगा ॥ १५० ॥
सप्तार्चिमण्डलगता सोममण्डलवासिनी ।
सरयूः सूर्यतनया सुकेशी सोमसंहतिः ॥ १५१ ॥
हिरण्यवर्णा हरिणी ह्रींकारी हंसरूपिणी ।
क्षमावस्त्रपरीताङ्गी क्षीराब्धितनया क्षमा ॥ १५२ ॥
गायत्रीं चैव सावित्रीं प्रणमामि सरस्वतीम् ।
वेदगर्भवरारोहां तोषयामि पुनः पुनः ॥ १५३ ॥
यानि नामानि लोकेषु गायत्र्याश्च मयोदितम् ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु पठितव्यं द्विजैः सदा ॥ १५४ ॥
जपे कृते होमपूजां कृत्वा जपविशेषतः ।
यस्मै कस्मै न वक्तव्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ १५५ ॥
सुभक्ताय सुशिष्याय वक्तव्यं भूसुराय च ।
इदं रहस्यं परमं गुह्याद् गुह्यतरं महत् ॥ १५६ ॥
पुत्रप्रदमपुत्राणां दरिद्राणां धनप्रदम् ।
मोक्षप्रदं मुमुक्षूणां कामिनां सर्वकामदम् ॥ १५७ ॥
रोगार्त्तो मुच्यते रोगाद् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयकृन्नरः ॥ १५८ ॥
गुरुतल्पगतो वापि पठनान् मुच्यते सकृत् ।
इदं रहस्यममलं मयोक्तमृषिसत्तम ॥ १५९ ॥
पठनाद् ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ० ॥

इति श्रीविष्णुयामले सृष्टिप्रशंसायां गायत्र्यष्टोत्तरसहस्रं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ गायत्रीपुरश्चरणविधिः ।

भूयस्त्वक्षरलक्षं गायत्रीं संयतात्मको जपत्वा ।
जुहुयात्पायसघृततिलदूर्वाभिर्दुग्धतरुसमिद्भिरपि ॥

बा० अश्वत्थौदुम्बरप्लक्षवटा दुग्धतरुरिति स्मृता इति ।
एकैकं त्रिसहस्रं मन्त्री समभीष्टसिद्धये मुक्त्यै ॥
अक्षरसहस्रसंख्यं मुख्यतरैः केवलैस्तिलैर्जुहुयात् ।
दुरितोच्छेदनविषये मन्त्री दीर्घायुषे च विशदमतिः ॥
आयुष्कामो जुहुयात्पायसहविराज्यकेवलाज्यैश्च ।
दूर्वाभिः सतिलाभिः सर्वैस्त्रिसहस्रसंख्यकं मन्त्री ॥
अथ तु त्रिमधुरसिक्तैररुणैर्जुहुयात्सरोरुहैरयुतम् ।
नष्टश्रीरपि भूयो भवति मनोज्ञं सुमन्दिरं लक्ष्म्याः ॥
अन्नाद्यर्थं तैरपि पालाशैर्ब्रह्मवर्चसे जुहुयात् ।
सर्वैरेतैर्जुहुयात्सर्वफलाप्त्यै द्विजेश्वरो मतिमान् ॥

अक्षरसंख्यानि लक्षाणि यस्यां क्रियायां चतुर्विंशतिरिति यावत् । घृततिलात्मकमेकं हविः । मुक्त्यै इत्यारभ्य, चेत्यन्तमेकं वाक्यम् । विशदमतिरिति ध्यानजपाभ्यां शुद्धचित्त इत्यर्थः ।

आज्यात्मकमेकं हविर्हविरोदनमन्नाद्यर्थमपीति ।
भिन्नक्रमोऽपि पालाशैः पुष्पैः सनत्कुमारोक्तैः ॥

शारदातिलकेऽपि,

व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ।
तत्त्वलक्षं विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ॥
क्षीरौदनं तिला दूर्वाः क्षीरद्रुमसमिद्वराः ।
पृथक् सहस्रत्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥ इति ॥
तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रवित् जुहुयात्तिलैः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
आयुषे साज्यहविषा केवलेनाथ सर्पिषा ।
दूर्वात्रिकैस्तिलैर्मन्त्री जुहुयात्त्रिसहस्रकम् ॥
अरुणाब्जैस्त्रिमध्वक्तैर्जुहुयादयुतं ततः ।
महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
ब्रह्मश्रियै प्रजुहुयात्प्रसूनैर्ब्रह्मवृक्षजैः ।

ब्रह्मवृक्षः पलाशः । त्रिमध्वक्तैरित्यनुषङ्गः । सिताज्यं मधु ॥

इति गायत्रीपुरश्चरणविधिः ।

अथ गायत्रीपुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्रादौ देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणगायत्रीपुरश्चरणे अधिकारसिद्ध्यर्थममुकशर्मणोऽनुज्ञया तत्प्रतिनिधित्वेन कृच्छ्रत्रयममुकप्रत्याम्नायेन करिष्ये इति संकल्प्य तानाचरेत् । स्वकर्तृके तु अमुकशर्माऽहं कृच्छ्रेत्यादि वदेत् । जपदानहोमाद्यन्यतमप्रत्याम्नायेन विधिना तानाचरेत् ।

वा० एवमग्रे ऽप्यूह्यम् । तदन्ते अमुकशर्मणो गायत्रीपुरश्चरणे अनेन कृच्छ्रानुष्ठानेनाधिकार-सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणान् प्रति वदेत् । तेऽपि अधिकारसिद्धिरस्त्विति वदेयुः । अमुकशर्मणो ऽनुज्ञया करिष्यमाणगायत्रीपुरश्चरणाङ्गत्वेन विहितं गायत्र्यादिजपं करिष्ये इति संकल्प्य, प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्या अयुतजपं कृत्वा, आपोहिष्ठेति सूक्तम् एतोन्विन्द्रेति तिस्रः ऋतंचेत्यृकूत्रयं स्वस्तिनोमिमीतेति स्वस्तिमतीः स्वादिष्ठयेति पावमानीश्च सर्वा जपेत् । प्रत्येकं दशवारं जपेत् । अन्ते तत्सवितुरित्यस्या ऋच आचार्यं विश्वामित्रऋषिं तर्पयामि गायत्रीछन्दस्तर्पयामि सवितारं देवतां त० इति तर्पयित्वा रुद्रं नमस्कृत्य कद्रुद्रायेति च रुद्रसूक्तानि जपेत् ।

ततः सुमूहूर्त्ते स्नातः पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकशर्मणो ब्राह्मणस्य सकलपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तदनुज्ञया चतुर्विंशतिलक्षजपात्मकं गायत्रीपुरश्चरणं ब्राह्मणद्वारा स्वयं वा आचरिष्ये, तदङ्गत्वेन स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं जापकवरणं यथाविभवं तत्पूजनं च करिष्ये इति संकल्प्य, तदादौ गणेशपूजादि नान्दीमुखान्तं कृत्वा । प्रजापतिस्थाने सविता प्रीयतामिति विशेषः । ततोऽमुकाज्ञया क्रियमाणे पुरश्चरणे जपकर्त्तारं त्वामहं वृणे इति प्रत्येकं वरणं कृत्वा यथाविभवमासनवस्त्रालङ्कारचन्दनादिभिः पूजयेत् । ततः एकैको ब्राह्मणः शुद्धदेशे कुशाद्यासने उपविश्य पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देवताः प्रार्थयेत्,

सूर्यः सोमो यमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा ।
पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खेचरामराः ॥
ब्रह्मशासनमास्थाय कल्पध्वमिह संनिधिम् ।

इति । देशकालौ स्मृत्वा जपं संकल्प्य गुं गुरुभ्यो० पं पर० पं परात्प० गं गणपत० दुं दुर्गायै० क्षंक्षेत्रपाला० वं वास्तोष्पतये० मातृभ्यो नम इति नत्वा त्रिः प्राणानायम्य भूशुद्ध्यादिपञ्चकं विधाय ऋष्यादि स्मृत्वा ऋष्यादिन्यासकरन्यासहृदयादिषडङ्गन्यासान् वक्ष्यमाणरीत्या कृत्वा, विश्वामित्रऋषये नमः शिरसि, गायत्राछन्दसे नमः मुखे, सवितृदेवतायै नमः हृदि ।

इति ऋष्यादिन्यासः ।

ओं तत्सवितुरङ्गुष्ठाभ्यां० वरेण्यं तर्जनीभ्यां० भर्गोदेवस्य मध्यमाभ्यां० धीमहि अनामिकाभ्यां० धियोयोनः कनिष्ठि० प्रचोदयात् करत० । एवं हृदयादि । तत्सवितुः ब्रह्मात्मने हृदि० वरेण्यं विष्णवात्मने शिरसि० भर्गोदेवस्य रुद्रात्मने शिखा० धीमहि ज्ञानात्मने कवचा० धियो योनः सदाशिवात्मने नेत्रत्रयाय० प्रचोदयात्सर्वात्मने अस्त्रा० ध्यात्वा वक्ष्यमाणरीत्या संस्कृतां जपमालां पात्रे निधाय दक्षिणकरेण संप्रोक्ष्य,

ओं मां माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥ इति—

बा० प्राथ्यं, अविघ्नं कुरु माले त्वमित्यादाय मन्त्रदेवतां सवितारं ध्यायन् हृदयसमीपे मालां धारयन् मध्यमाङ्गुलिपर्वणि निधायोन्नतगात्रः, प्रत्यावृत्त्यां प्रणवावृत्तिः, मध्यंदिनावधि जपेत्। अतित्वरायां सार्धप्रहरत्रयावधि जपेत्। अन्ते पुनः प्रणवमुच्चार्य—

त्वं माले सर्वदेवानां प्रीतिदा शुभदा भव।
शिवं कुरुष्व मे भद्रे यशो वीर्यं च सर्वदा॥

इति शिरसि मालां निधाय त्रिः प्राणानायम्य पूर्वोक्तन्यासत्रयं कृत्वा जपमीश्वरदक्षिणकरे निवेद्य गुह्याति०। एवं समाप्ते जपे स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं ग्रहावाहनादिकलशस्थापनान्तं कृत्वा चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमादित्यादिनवग्रहानर्कादिजातीयसमिदाहुतिभिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिरमुकसंख्याकाभिरित्येवं लोकपालदेवतान्वाधानान्तं कृत्वा ऽत्र प्रधानं सवितारं चतुर्विंशतिसहस्रतिलाहुतिभिः त्रिसहस्रपायसाहुतिभिस्तावतीभिर्घृताक्ततिलाहुतिभिस्तावतीभिर्दूर्वाहुतिभिस्तावतीभिर्घृताहुतिभिस्तावतीभिः क्षीरद्रुमसमिदाहुतिभिश्च शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि काले चरुपायसतिलैः सहाज्यस्य पर्यग्निकरणं यथान्वाधानं काले इदं सवित्रादिभ्यो न ममेति त्यागः। दूर्वासमिधां दधिमध्वञ्जनं कार्यम्। होमे व्याहृतिरहिता सप्रणवा स्वाहान्ता गायत्री। दूर्वात्रयस्यैकाहुतिः। काले बलिदानादि कृत्वा समुद्रज्येष्ठेत्यादिमन्त्रैरभिषेकान्ते प्रत्येकं धेनुनिष्क्रयं संकल्प्य, ततो विसर्जनादिब्राह्मणभोजनादिसंकल्पान्ते ईश्वरार्पणं कुर्यात्।

अयं च होमो जपशतांशो दशांशो वा। होमसमाप्तौ जले देवं संपूज्य होमदशांशेन गायत्र्यन्ते सवितारं तर्पयामीति तर्पणं कार्यम्। तद्दशांशेन गायत्र्यन्ते मार्जनम्। आत्मानमभिषिञ्चामि नम इति इति कुम्भमुद्रया यजमानकर्तृकत्वे स्वमूर्धनि ऋत्विक्कर्तृकत्वे यजमानमूर्द्धनि अभिषेकः कार्यः। होमाभावे तद्द्विगुणजपः। मार्जनदशांशेन ब्राह्मणभोजनं कुर्यात्। ततः ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः परितोष्य आशिषो गृहीत्वा पुरश्चरणं संपूर्णमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा ईश्वरार्पणं कुर्यात्। आरम्भप्रभृति यावत्समाप्तिपर्यन्तं ब्राह्मणैः सह हविष्याशी सत्यवागधःशायी भवेत्। यज्जाग्रत इति शिवसंकल्पमन्त्रांस्त्रिः पठित्वा प्रत्यहं शयीतेति पुरश्चरणप्रयोगः।

अथ मालासंस्कार उच्यते।

कुशोदकेन पञ्चगव्येन मालां प्रक्षाल्य ॐ अंआंइंईमित्यादि हंक्षम् इत्यन्तानि मातृकाक्षराणि अश्वत्थपत्रस्थापितमालायां विन्यस्य आम् सद्यो जातं० भवे भवे० वामदेवा० अघोरेभ्यो० तत्पुरुषाय० ईशानः स० शिवोम् इति पञ्च मन्त्रान् जपित्वा एतेषां मध्ये प्रथमेन पञ्चगव्येन शीतलजलेन मालां प्रक्षाल्य द्वितीयेन चन्दनादिना विघृष्य तृतीयेन मालां धूपयित्वा तुरीयेन चन्दनकस्तूर्यादिना लेपयित्वा पञ्चमेन प्रतिमणिं शतवारमभिमन्त्रयेत्। अघोरेभ्य इति मन्त्रेण मेरुं शतवारमभिमन्त्रयेत्। एतैर्मन्त्रैः पञ्चभिः पञ्चोपचारैः मालामिष्टदेवतावत्संपूजयेत्।

इति मालासंस्कारः।

बा० एवं चतुर्विंशतिलक्षजपात्मकं पुरश्चरणं मन्त्रकोशादावुक्तं पारिजातोदाहृते ।
ऋग्विधाने तु,

अथ वेदादिगीतायाः प्रसादजननं विधिम् ।
गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
मध्याह्ने मितभुक् मौनी त्रिःस्नानार्चनतत्परः ।
जपेल्लक्षत्रयं धीमान्नान्यदृङ्मानसक्रियः ॥

इति त्रिलक्षं पुरश्चरणमुक्तम् । कलौ उक्तसंख्याचतुर्गुणो जपो विहितः, अतो द्वादशलक्षं पुरश्चरणं भवति । तत्र संकल्पस्तथैवोह्यः, द्वादशलक्षपुरश्चरणं करिष्यइति सवितारं द्वादशसहस्रतिलाहुतिभिरिति पूर्वोक्तैः पञ्चद्रव्यैर्यथाविभागेन द्वादशसहस्रैः आहुतिभिरित्येवम् ।

इति गायत्रीपुरश्चरणम् ।

अथ स्पष्टार्थं पुनर्गायत्रीकल्पो लिख्यते । ओमिति प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । देवी गायत्री छन्दः । अमिति बीजम् । उमिति शक्तिः । ममिति कीलकम् । विद्युद्वर्णः । उदात्तस्वरः । लातव्यं गोत्रम् । मात्राणां वसिष्ठविश्वामित्रभरद्वाजा ऋषयः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः । गायत्री त्रिष्टुब्जगती छन्दांसि । भूरन्तरिक्षं द्यौः स्थानानि । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीया अग्नयः । पीतविद्युच्छ्वेता वर्णाः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः ।

अथ ऋष्यादिन्यासः ।

शिरसि परब्रह्मणे नमः । मुखे गायत्र्यै नमः । हृदये परमात्मने नमः । गुह्ये बीजाय नमः । वामाङ्गे शक्त्यै नमः । तत्रैव कीलकाय नमः । पादादिनाभिपर्यन्तमकाराय नमः । नाभ्यादिकण्ठपर्यन्तमुकाराय नमः । कण्ठादिमूर्धपर्यन्तं मकाराय नमः ।

अथाऽङ्गुलिन्यासः ।

अं ओम् आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं ओम् ईं तर्जनीभ्यां नमः । उं ओम् ऊं मध्यमाभ्यां नमः । एं ओम् ऐं अनामिकाभ्यां नमः । ओं ओम् औं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । अं ओम् अः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादि ।

अथ प्रणवसगुणध्यानम् ।

श्रीवत्साङ्कं नीलकण्ठं त्रिवर्णं परमेश्वरम् ।
षड्भुजं सत्रिनेत्रं च सृष्टिस्थितिलयप्रदम् ॥ १ ॥
अधोदोर्भ्यां च बिभ्राणमक्षमालां कमण्डलुम् ।
मध्यमाभ्यां चक्रशङ्खौ त्रिशूलं डमरुं ततः ॥ २ ॥

बा०

अथ निर्गुणध्यानम् ।

हृदयकमलमध्ये दीपवद्वेदसारं प्रणवमयमतर्क्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
हरिगुरुशिवयोगं सर्वभूतस्थमेकं सकृदपि मनसा मां ध्यायते यः स मुक्तः ॥ १ ॥

अथ मात्राध्यानम् ।

या सा प्रथममात्रा ब्रह्मदैवत्या रक्तवर्णा यस्तां ध्यायेत्स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ।
या सा द्वितीयमात्रा विष्णुदैवत्या कृष्णवर्णेन यस्तां ध्यायेत् स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ।
या सा तृतीयमात्रा ईशानदैवत्या कपिलवर्णेन यस्तां ध्यायेत्स गच्छेदैशानं पदम् ।
या साऽर्द्धचतुर्थी मात्रा व्यक्तिभूता खं चरन्ती स्फटिकसन्निभा सर्ववर्णेन यस्तां ध्याये-न्नित्यं सगच्छेदनामयं पदम् ।

ओंकार ऋग्वेदे त्रयीस्वर्योदात्त एकाक्षरः । ओंकारो यजुर्वेदे दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षरः । ओंकारः सामवेदे ह्रस्वोदात्त एकाक्षरः । ओंकारोऽथर्ववेदे उदात्तोदात्तस्तथा द्विपद इति गायत्र्युपनिषद् ।

सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः । अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः छन्दांसि । श्वेतश्यामपीतपिशङ्गनीललोहितकनकवर्णाः । षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः स्वराः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशदिगात्मानो बीजानि । श्रीः कीर्त्तिर्माया धृतिर्मेधा स्मृतिर्वाचः शक्तयः । आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमनोबुद्ध्यस्तत्त्वानि । विततसमाञ्जलिशकटविस्तृतयमपाशव्यापका मुद्राः । प्राणापानव्यानोदानसमानचित्ताहंकारजनितपापशमनं फलम् । प्राणायामे विनियोगः ।

ओं भूः पादाभ्यां नमः । ओं भुवः जानुभ्यां नमः । ओं स्वः गुह्याय नमः । ओं महः नाभ्यै नमः । ओं जनः हृदयाय नमः । ओं तपः कण्ठाय नमः । ओं सत्यं मूर्ध्ने नमः । मध्यमगायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । वरे इति बीजम् । णीयमिति शक्तिः ।

अथ ध्यानम् ।

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणै-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुटां तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकशां शुभ्रं कपालं गुणम्
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ १ ॥

इति ध्यानम् ।

अथ पदन्यासः ।

तत्पादाभ्यां नमः । सवितुः जङ्घाभ्यां नमः । वरेण्यं कटिभ्यां नमः । भर्गः नाभ्यै नमः । देवस्य हृदयाय नमः । धीमहि कण्ठाय नमः । धियः मुखाय नमः । यः चक्षुर्भ्यां नमः । नः ललाटाय नमः । प्रचोदयात् मूर्ध्ने नमः ।

वा० शिरसः परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः। ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः। त्रिष्टुप् छन्दः। सर्वः स्वरः। दीप्तो वर्णः। प्राणायामे विनियोगः। ओं अं नाभ्यै नमः। ओं उं हृदयाय नमः। ओं मं मुखाय नमः। ओं भूः पादाभ्यां नमः। ओं भुवः जानुभ्यां नमः। ओं स्वः गुह्याय नमः। ओं महः नाभ्यै नमः। ओं जनः हृदयाय नमः। ओं तपः कण्ठाय नमः। ओं सत्यं मूर्ध्ने नमः।

ओं तत्सवितुर्ब्रह्मणे अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ओं वरेण्यं विश्वात्मने तर्जनीभ्यां नमः। ओं भर्गो देवस्य ज्योतिरात्मने मध्यमाभ्यां नमः। ओं धीमहि मायात्मने अनामिकाभ्यां नमः। ओं धियो यो नः ज्ञानात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ओं प्रचोदयात्सत्यात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादिन्यासः।

ओंकारः सर्वत्र,

आपः स्तनाभ्यां नमः। ज्योतिर्नेत्राभ्यां नमः। रसो जिह्वायै नमः। अमृतं ललाटाय नमः। ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् कवचाय हुम्।

एवं प्रणवव्याहृतिगायत्रीतच्छिरोभिः प्राणायामं कुर्यात्। तद्यथा। ओं भूः ओं भुवः ओं स्वः ओं महः ओं जनः ओं तपः ओं सत्यम् ओं भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्। ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्।

मम उपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासिष्ये।

प्रातःसन्ध्याध्यानम्।

प्रातःसन्ध्या गायत्री कुमारी रक्ता रक्ताङ्गी रक्तवस्त्रा रक्तमाल्यानुलेपना चतुर्भुजा चतुर्वक्त्रा ऽक्षमालाकमण्डलुशिरोपुस्तककुशमुष्टिधारिणी वरदाभयहस्ता हंसस्कन्धसमारूढा ब्रह्मदैवत्या गार्हपत्यमध्यस्था ऋग्वेदमुद्गिरन्ती अष्टभैरवाधिष्ठिताष्टपत्रा शक्त्यधिष्ठितपत्राग्रदेदीप्यमानकमलकर्णिकस्था सूर्यमण्डलं गच्छन्ती कमलासनसुवर्णकेयूरमकरकुण्डलमुक्ताहारशङ्खचक्रधरा श्रीसूर्यपरमात्मरूपा ओंकारशिखा सोऽहमस्मि।

तेजोसीति मन्त्रस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः आज्यं देवता अनुष्टुप्छन्दः। गायत्र्यावाहने विनियोगः।

तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि। प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि।

आयाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि।
गायत्रि छन्दसां मातर्ब्रह्मयोने नमोऽस्तु ते॥

आपोहिष्ठेति तृचस्य सूक्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो देवता गायत्री छन्दः मार्जने विनियोगः। प्रणवपूर्वपादेन मार्जनम्।

बा० सूर्यश्चेत्यस्य मन्त्रस्य सूर्यमन्युमन्युपतिरात्रयो देवताः प्रकृतिः छन्दः प्रातःसंध्याचमने विनियोगः । आपोहिष्ठेति नवर्चस्य सूक्तस्य अम्बरीषः सिन्धुद्वीप ऋषिः आपो देवता, सप्ताना-मृचां गायत्री छन्दः पञ्चमी वर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे अनुष्टुभौ मार्जने विनियोगः ।

नवप्रणवयुक्तेनापोहिष्ठेन तृचेन तु ।
संवत्सरकृतं पापं मार्जनेन विनश्यति ॥

ऋतं च सत्यमिति मन्त्रस्याघमर्षण ऋषिः भाववृत्तं देवता अनुष्टुप्छन्दः अघमर्षणे विन्यियोगः । आचम्य ३—

अपः पाणौ समादाय कृत्वा वै मार्जनं कृती ।
तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥

प्रथमं तद्विष्णोरिति द्वाभ्यां जपित्वा । द्रुपदेत्यस्य मन्त्रस्य द्रुपद ऋषिः वरुणो देवता अनुष्टुप्छन्दः मस्तकप्रोक्षणे विनियोगः ।

ओम् द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ।

तरत्समन्दीत्यादिभिः केचित् । गायत्र्याऽर्घ्यदानं त्रिकाललोपप्रायश्चित्तम् ।

गायत्र्यर्घ्यं प्रकुर्वीत शिखाव्याहृतिसंपुटम् । अर्घ्यानन्तरं तर्पणं कुर्यात् । गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । ब्रह्मा देवता । गायत्री छन्दः । भूः पुरुषतर्पणे विनियोगः । ओम् भूः पुरुषं तर्पयामि । ऋग्वेदं तर्पयामि । मण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । हिरण्यगर्भरूपिणं तर्पयामि । आत्मानं तर्पयामि । गायत्रीं तर्पयामि । देवमातरं तर्पयामि । सांकृतिं तर्पयामि । सन्ध्यां तर्पयामि । कुमारीं तर्पयामि । ब्राह्मीं तर्पयामि । उषसं तर्पयामि । निमृजिं तर्पयामि । सर्वार्थसिद्धिकरीं तर्पयामि । सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि । ओम् भूर्भुवःस्वः पुरुषं तर्पयामि । बहिरुपविश्य—

ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने ।
तिष्ठ देवि शिखाबन्धे चामुण्डे ह्यपराजिते ॥

प्रणवव्याहृतिगायत्रीमानस्तोकेत्यादिभिः शिखाबन्धनं कुर्यात् । आचम्य सहस्राणि सहस्रधेति हृदयं हस्तेन स्पृष्ट्वा । पृथिवीति मन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छन्दः आसने विनियोगः ।

पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥

ओम् नमः पृथिव्यासनाय नमः । ओम् नमः कमलासनाय नमः । ओम् नमः विमला-सनाय नमः । ओम् नमः योगासनाय नमः । ओम् नमः कूर्मासनाय नमः । ओम् नमः अनन्ता-सनाय नमः । ओम् नमः ब्रह्मासनाय नमः । ओम् भूर्भुवः स्वरोम् ममेदमासनं कल्पयामि ।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभेत् ॥

इति दिग्बन्धः ।

नमस्कृत्य, गुरुभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो नमः । परात्परगुरुभ्यो नमः । परमेष्ठिगुरुभ्यो नमः । दक्षिणबाहुमूले गङ्गणपतये नमः । वामबाहुमूले दुंदुर्गायै नमः । दक्षिणजानु० क्षंक्षेत्रपालाय नमः । वामजानु० संसरस्वत्यै नमः । संपरमात्मने नमः । शार्ङ्गाय नमः । शरेभ्यो नमः । अस्त्रराजाय नमः । सुदर्शनाय नमः । सुदर्शनास्त्राय मां रक्ष रक्ष सुदर्शनाय हुं फट् ।

इति दिग्बन्धः ।

अथ अङ्गुलिन्यासः ।

ओम् गोविन्दाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ओम् महीधराय तर्जनीभ्यां नमः । हृषीकेशाय मध्यमाभ्यां नमः ! त्रिविक्रमाय अनामिकाभ्यां नमः । विष्णवे कनिष्ठिकाभ्यां नमः । माधवाय करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ओमिति प्रणवन्यासः पूर्ववत् । गायत्र्या गायत्री छन्दः विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता अमिति बीजम् उमिति शक्तिः ममिति कीलकं विद्युद्वर्णः उदात्तस्वरः लातव्यगात्रम् । व्याहृतित्रयस्य विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः अग्निर्वायुः सूर्यो देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि षड्जऋषभगान्धाराः स्वराः श्वेतश्यामपीता वर्णाः पृथिव्यप्तेजांसि बीजानि श्रीः कीर्त्तिर्माया शक्तयः आग्निवेश्यकाश्यपगौतमानि गोत्राणि शब्दस्पर्शरूपाणि तत्त्वानि विततसमाञ्जलिका मुद्राः प्राणापानव्यानजनितपापशमनं फलम् । गायत्र्या गायत्री छन्दः विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता वरेइति बीजं यमिति शक्तिः णकारः साधारणी शक्तिः श्वेतो वर्णः अग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरः विष्णुः हृदयं रुद्रो ललाटं पृथिवी कुक्षिः त्रैलोक्यं चरणौ सांख्यायनं गोत्रम् उदये गायत्री मध्याह्ने सावित्री सायं सरस्वती संध्योपासने विनियोगः ।

अथ गायत्रीव्यापकन्यासः ।

अर्द्धर्चेन त्रिः करशुद्धिं कृत्वा धियो यो न इति ।

अथाङ्गुलिन्यासः ।

भूः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । भुवः तर्जनीभ्यां नमः । स्वः मध्यमाभ्यां नमः । तत्सवितुर्वरेण्यम् अनामिकाभ्यां नमः । भर्गो देवस्य धीमहि कनिष्ठिकाभ्यां नमः । धियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एवं हृदयादिन्यासः । गायत्र्याऽङ्गुलिन्यासः हृदयादिन्यासश्च । तद्यथा, तत्सवितुः ब्रह्मात्मने अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । वरेण्यं विष्णवात्मने तर्जनीभ्यां नमः । भर्गोदेवस्य रुद्रात्मने मध्यमाभ्यां नमः । धीमहि परमात्मने अनामिकाभ्यां नमः । धियो यो नः सदाशिवात्मने कनिष्ठि० नमः । प्रचोदयात्सर्वात्मने करतल० नमः । एवं हृदयादि ।

बा० अथ पदन्यासः ।

तत् पादाभ्यां नमः । सवितुर्जङ्घाभ्यां नमः । वरेण्यं कटिभ्यां नमः । भर्गः नाभ्यै नमः । देवस्य हृदयाय नमः । धीमहि कण्ठाय नमः । धियः मुखाय नमः । यः चक्षुर्भ्यां नमः । नः ललाटायनमः । प्रचोदयात् मूर्ध्ने नमः ।

तत्पदस्य अग्निर्ऋषिः ब्रह्मा देवता देवी गायत्री छन्दः मूलप्रकृतिः शक्तिः अमृतमुद्रा पञ्चभूतं तत्त्वम् आग्नेयमधिदैवतम् आयुः फलं शुभ्रो वर्णः तेजोगर्भकला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थम् आयुरवाप्त्यर्थं ललाटन्यासे विनियोगः । ललाटे तत्पदाय नमः ।

सवितुःपदस्य वायुर्ऋषिः उष्णिक् छन्दः विष्णुर्देवता माया शक्तिः गरुडमुद्रा चक्षुरादीनि तत्त्वानि ब्रह्माऽधिदेवता आरोग्यं फलं श्वेतो वर्णः मर्म कला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थम् आरोग्यतावाप्त्यर्थं चक्षुर्न्यासे विनियोगः । चक्षुषोः सवितुःपदाय नमः ।

वरेण्यंपदस्य सूर्य ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः रुद्रो देवता ब्राह्मी शक्तिः धेनुर्मुद्रा वागादीनि तत्त्वानि रौद्रमधिदेवता ऐश्वर्यं फलं पीतवर्णः अष्टकला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थम् ऐश्वर्यप्राप्त्यर्थं मुखन्यासे विनियोगः । ओम् मुखे वरेण्यंपदाय नमः ।

भर्गःपदस्य वरुण ऋषिः विराट् छन्दः वरुणो देवता विश्वा शक्तिः शकटमुद्रा आत्मा तत्त्वम् वारुणमधिदेवता विद्या फलं रक्तो वर्णः प्रभा कला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थं विद्यावाप्त्यर्थं कण्ठन्यासे विनियोगः । ओम् कण्ठे भर्गःपदाय नमः ।

देवस्य पदस्य प्रजापतिर्ऋषिः यमो देवता जगती छन्दः विलासिनी शक्तिः कौस्तुभा मुद्रा विषयस्तत्त्वम् तेजः अधिदेवता कान्तिः फलं नीलवर्णः देवकला त्रिविधपापहरणम् । मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थं हृन्न्यासे विनियोगः । ओम् हृदि देवस्यपदाय नमः ।

धीमहिपदस्य ब्रह्मा ऋषिः इन्द्रो देवता बृहती छन्दः विमलाशक्तिः योनिमुद्रा मनस्तत्त्वम् रौद्रमधिदेवता ऐश्वर्यं फलम् अम्बुदवर्णः क्रिया कला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थम् ऐश्वर्यावाप्त्यर्थम् उदरन्यासे विनियोगः । ओम् उदरे धीमहिपदाय नमः ।

धियःपदस्य हंस ऋषिः अर्यमा देवता पङ्क्तिश्छन्दः तेजोवती शक्तिः ग्रन्थिर्मुद्रा बुद्धिस्तत्त्वम् सावित्रमधिदेवता बलं फलं पिङ्गलवर्णः अधीकला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थं बलप्राप्त्यर्थम् ऊरुन्यासे विनियोगः । ओम् ऊर्वोः धियःपदाय नमः ।

यःपदस्य अन्तर्यामी ऋषिः शिवो देवता स्वः छन्दः संध्या शक्तिः व्योममुद्रा अहंकारस्तत्त्वम् इन्द्रोऽधिदैवतम् बुद्धिः फलम् हरितवर्णः योगकला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थम् बुद्ध्यवाप्त्यर्थं जानुन्यासे विनियोगः । ओम् जान्वोर्यःपदाय नमः ।

नःपदस्य महादेव ऋषिः पर्जन्यो देवता सर्वश्छन्दः सत्या शक्तिः सममुद्रा चेतस्तत्त्वम् वायव्यमधिदैवतम् ज्ञानं फलम् कृष्णो वर्णः रतिः कला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थं ज्ञानावाप्त्यर्थं जङ्घान्यासे विनियोगः । ओम् जङ्घयोर्नःपदाय नमः ।

वा० प्रचोदयात्पदस्य शातातप ऋषिः । गायत्री छन्दः । विश्वेदेवा देवता । ज्ञानशक्तिः । महामुद्रा । गुणास्तत्त्वम् । वैष्णवमधिदैवतम् । मोक्षः फलम् । सर्वो वर्णः । काम्यकला त्रिविधपापहरणं मम कायमनोवाग्जपापक्षयार्थं मोक्षावाप्त्यर्थं पादन्यासे विनियोगः । ओम् पादयोः प्रचोदयात्पदाय नमः ।

तद् दक्षिणहस्तस्य अङ्गुष्ठाय नमः । सवितुः दक्षिणतर्जन्यै नमः । वरेण्यं दक्षिण-मध्यमायै नमः । भर्गः दक्षिणानामिकायै नमः । देवस्य दक्षिणकनिष्ठिकायै नमः । धीमहि वामाङ्गुष्ठाय नमः । धियः वामतर्जन्यै नमः । यः वाममध्यमायै नमः । नः वामानामिकायै नमः । प्रचोदयात् वामकनिष्ठिकायै नमः ।

इति हस्तयोरङ्गुलीषु पदन्यासः ।

अथ अक्षरन्यासः ।

तत्कारस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । यमोऽधिदेवता । सहा शक्तिः । चम्पकाभो वर्णः । पृथिवी तत्त्वम् । अं बीजम् । सुमुखमुद्रा । उदात्तः स्वरः । तपनी कला पातकनाशनार्थं पादाङ्गुष्ठन्यासे विनियोगः ।

अथ तत्कारध्यानम् ।

तत्कारं चम्पकवर्णाभं ब्रह्मविष्णुशिवाकृतिम् ।
शान्तं पद्मासनारूढं ध्यात्वा दहति पातकम् ॥ ॐतत् पदाङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

सकारस्य भरद्वाज ऋषिः । वायुर्देवता । उष्णिक छन्दः । आपस्तत्त्वम् । आं बीजम् । स्वरितः स्वरः । संपुटमुद्रा । प्रभा शक्तिः । अतसीपुष्पाभो वर्णः । ममोपपातकनाशार्थं गुल्फन्यासे विनियोगः । सकारध्यानम्—

सकारं चिन्तयेच्छाममतसीपुष्पसन्निभम् ।
श्याममङ्कस्थितं सौम्यमुपपातकनाशनम् ॥ ॐस गुल्फाभ्यां नमः ।

विकारस्य गौतम ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः । तेजस्तत्त्वम् । सोमोऽधिदेवता । नित्या शक्तिः । इं बीजम् । विततमुद्रा । अनुदात्तः स्वरः । पिङ्गो वर्णः । महापातकनाशार्थं जङ्घान्यासे विनियोगः । विकारध्यानम्—

विकारं कपिलं नित्यं कमलासनसंस्थितम् ।
ध्यायेच्छान्तं द्विजश्रेष्ठः महापातकनाशनम् ॥ ॐवि जङ्घाभ्यां नमः ।

तुकारस्य भृगुर्ऋषिः । बृहती छन्दः । विद्युद्देवता । ईशानोऽधिदेवता । वायुस्तत्त्वम् । उदात्तः स्वरः । अजा शक्तिः । ईं बीजम् । विस्तीर्णमुद्रा । इन्द्रनीलाभो वर्णः । ग्रहरोगादिनाशार्थं जानुन्यासे विनियोगः । तुकारध्यानम्—

तुकारं चिन्तयेत्प्राज्ञ इन्द्रनीलसमुद्भवम् ।

बा० निर्दहेत्सर्वदुःखं तु ग्रहरोगसमुद्भवम् ॥ ॐतु जानुभ्यां नमः ।

वकारस्य शाण्डिल्य ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । यमो देवता । आदित्यमधिदेवता । नभस्तत्त्वम् । उदात्तः स्वरः । उं बीजम् । अग्न्याभो वर्णः । द्विमुखमुद्रा । शोभना शक्तिः । भ्रूणहत्यापापक्षयार्थम् ऊरुन्यासे विनियोगः । वकारध्यानम्—

वकारं वह्निदीप्ताभं चिन्तयेच्च विचक्षणः ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ॐव ऊरुभ्यां नमः ।

रेकारस्य लोहित ऋषिः । वरुणो देवता । बार्हस्पत्यमधिदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । विमला शक्तिः । गन्धस्तत्त्वम् । ऊं बीजम् । स्फटिकाभो वर्णः । स्वरितः स्वरः । त्रिमुखमुद्रा । अगम्यागमनजपापक्षयार्थं शिश्नन्यासे विनियोगः । रेकारध्यानम्—

रेकारं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
वागीशं दहते पापमगम्यागमनोद्भवम् ॥ ॐरे शिश्नाय नमः ।

णिकारस्य गर्ग ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । पैत्र्यमधिदेवता । जगती छन्दः । चतुर्मुखमुद्रा । प्रभाकरी शक्तिः । रसस्तत्त्वम् । अनुदात्तः स्वरः । विद्युद्वर्णः । एं बीजम् । अभक्ष्यभक्षणपापक्षयार्थं वृषणन्यासे विनियोगः । णिकारध्यानम्—

णिकारं चिन्तयेद्योगी विद्युत्स्फटिकसन्निभम् ।
अभक्ष्यभक्षणात्पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ओंणि वृषणाभ्यां नमः ।

यंकारस्य शम्भुर्ऋषिः । पर्जन्यो देवता । भर्गोऽधिदेवता । अतिजगती छन्दः । पञ्चमुखमुद्रा । रूपं तत्त्वम् । जया शक्तिः । तारकाभो वर्णः । ऐं बीजम् । अनुदात्तः स्वरः । ब्रह्महत्यापापक्षयार्थं कटिन्यासे विनियोगः । यंकारध्यानम्—

यंकारं तारकावर्णसदृशं परिभूषितम् ।
योगिनां वरदं ध्यायेत् ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥ ओम्यं कटिभ्यां नमः ।

भकारस्य सनत्कुमार ऋषिः । इन्द्रो देवता । वायव्यमधिदेवता । सत्यं छन्दः । आल्हादिनी शक्तिः । स्पर्शस्तत्त्वम् । षण्मुखमुद्रा । ओम् बीजम् । उदात्तः स्वरः । मेघाभो वर्णः । पुरुषहत्यापापक्षयार्थं नाभिन्यासे विनियोगः । भकारध्यानम्—

भकारं कृष्णवर्णं तु नीलमेघसमप्रभम् ।
ध्यायेत्पुरुषहत्यादिपापं नाशयते ध्रुवम् ॥ ओंभ नाभ्यै नमः ।

र्गोकारस्य सत्यवान्ऋषिः । गन्धर्वो देवता । सावित्रमधिदेवता । विराट् छन्दः । स्वरितः स्वरः । रक्तवर्णः । कान्ता शक्तिः । वाचा तत्त्वम् । औं बीजम् । अधोमुखमुद्रा । गोवधपापक्षयार्थम् उदरन्यासे विनियोगः । र्गोकारध्यानम्—

र्गोकारं रक्तवर्णं तु कमलासनसंस्थितम् ।
गोहत्यादिकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ओंर्गो उदराय नमः ।

व्या० देकारस्य गन्धर्व ऋषिः। पूषा देवता। त्वाष्ट्रमधिदेवता। अष्टी छन्दः। जिह्वा शक्तिः अं बीजम्। व्यापकाञ्जलिमुद्रा। अनुदात्तः स्वरः। वाक् तत्त्वम्। मरकताभो वर्णः। स्त्रीहत्यापापक्षयार्थं स्तनन्यासे विनियोगः। देकारध्यानम्—

देकारं मरकतश्यामं कमलासनसंस्थितम्।
चिन्तयेत्सततं योगी स्त्रीहत्यानाशनं परम्॥ ओंदे स्तनाभ्यां नमः।

वकारस्य कश्यप ऋषिः। शिवो देवता। पौष्णमधिदैवतम्। अत्यष्टी छन्दः। सरस्वती शक्तिः। हस्तौ तत्त्वम्। कं बीजम्। शकटमुद्रा। उदात्तः स्वरः। शुभ्रो वर्णः। गुरुहत्यादिपापक्षयार्थं हृदयन्यासे विनियोगः। वकारध्यानम्—

वकारं शुक्लवर्णं तु जातीपुष्पसमप्रभम्।
गुरुहत्यादिकं पापं नाशयेच्चिन्तनादपि॥ ओंव हृदयाय नमः।

स्यकारस्य जमदग्निर्ऋषिः। त्वष्टा देवता। इन्द्रोऽधिदेवता। विष्टारपङ्क्तिः छन्दः। विद्युद्वर्णा शक्तिः। उपस्थं तत्त्वम्। चं बीजम्। यमपाशमुद्रा। स्वरितः स्वरः। पीतवर्णः। ग्रामकौटिल्यपापक्षयार्थं कण्ठन्यासे विनियोगः। स्यकारस्य ध्यानम्—

स्यकारं पीतवर्णं तु तप्तहाटकसन्निभम्।
मनसोपार्जितं पापं स्मरणेन विनश्यति॥ ओंस्य कण्ठाय नमः।

धीकारस्य अत्रिर्ऋषिः। विराट् छन्दः। वसवो देवता। वासुदेवोऽधिदेवता। विस्फुलिङ्गा शक्तिः। वायुस्तत्त्वम्। टं बीजम्। ग्रथितमुद्रा। प्रचयः स्वरः। शुक्लवर्णः। पितृमातृवधपापक्षयार्थं मुखन्यासे विनियोगः। धीकारध्यानम्—

धीकारं चिन्तयेच्छुक्लं पूर्णचन्द्रनिभेक्षणम्।
पितृमातृवधात्पापात्तत्क्षणादेव नश्यति॥ ओंधी मुखाय नमः।

मकारस्य विष्णुर्ऋषिः। मरुतो देवता। देवी अधिदैवतम्। अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः। विश्वरूपा शक्तिः। तं बीजम्। पादौ तत्त्वम्। प्रचयः स्वरः। पद्मरागाभो वर्णः। सुमुखोन्मुखमुद्रा। पूर्वजन्मार्जितपापक्षयार्थं तालुन्यासे विनियोगः। मकारध्यानम्—

मकारं पद्मरागाभं चिन्तयेच्च विचक्षणः।
पूर्वजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥ ओंम तालुने नमः।

हिकारस्य पराशर ऋषिः। कात्यायनी छन्दः। सोमो देवता। मैत्रावरुण्यधिदेवता। विभूतिः शक्तिः। श्रोत्रं तत्त्वम्। पंबीजम्। प्रचयः स्वरः। विलम्बं मुद्रा। शङ्खाभो वर्णः। अशेषपापक्षयार्थं नासाग्रन्यासे विनियोगः। हिकारध्यानम्—

हिकारं शङ्खवर्णाभं पूर्णचन्द्रसमप्रभम्।
अशेषपातकं यत्तु तत्क्षणादेव नश्यति॥ ओंहि नासाग्राय नमः।

बा० धिकारस्य पुण्डरीक ऋषिः। ज्योतिष्मती छन्दः। अङ्गिरा देवता। वारुण्यमधिदैवतम्। ज्ञानयोगा शक्तिः। त्वक् तत्त्वम्। यं बीजम्। उदात्तः स्वरः। मुष्टिका मुद्रा। पाण्डुरो वर्णः। प्रतिग्रहपापक्षयार्थं चक्षुर्न्यासे विनियोगः। धिकारध्यानम्—

धिकारं पाण्डुरं ध्यायेत्पद्मस्थोपरिसंस्थितम्।
प्रतिग्रहकृतं पापं स्मरणादेव नश्यति॥ ओंधि चक्षुर्भ्यां नमः।

योकारस्य क्रतुर्ऋषिः। सर्वश्छन्दः। विश्वेदेवा देवता। विश्वेदेवा अधिदेवता। ज्ञानगन्धा शक्तिः। चक्षुस्तत्त्वम्। रं बीजम्। मानमुद्रा। अनुदात्तः स्वरः। इन्द्रगोपाभो वर्णः। प्राणिवधपापक्षयार्थं भ्रूमध्यन्यासे विनियोगः। योकारध्यानम्—

योकारं रक्तवर्णं तु इन्द्रगोपसमप्रभम्।
ध्यात्वा प्राणिवधात्पापं निर्दहेन्मुनिपुङ्गव॥ ओंयो भ्रूमध्याय नमः।

द्वितीययोकारस्य दक्ष ऋषिः। अश्विनौ देवते। किंपुरुषोऽधिदैवतम्। महांश्छन्दः। लं बीजम्। जिह्वा तत्त्वम्। रतिः शक्तिः। कूर्ममुद्रा। उदात्तः स्वरः। रक्तो वर्णः। सप्तजन्मार्जितपापक्षयार्थं ललाटन्यासे विनियोगः। द्वितीययोकारध्यानम्—

द्वितीयश्चैव यः प्रोक्तो योकारो रक्तसंनिभः।
निर्दहेत्सर्वपापानि नान्यैः पापैः प्रलिप्यते॥ ओंयो ललाटाय नमः।

नःकारस्य काश्यपाङ्गिरा ऋषिः। प्रजापतिर्देवता। वैष्णवमधिदैवतम्। भूतिः शक्तिः। घ्राणं तत्त्वम्। वं बीजम्। वराहमुद्रा। स्वरितः स्वरः। आदित्यवर्णः। मित्रजनद्रोहकृतपापक्षयार्थं पूर्वमुखन्यासे विनियोगः। नःकारध्यानम्—

नःकारं तु मुखे पूर्वे आदित्योदयसन्निभम्।
सकृद् ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद्दैवतं पदम्॥ ओंनः पूर्ववक्त्राय नमः।

प्रकारस्य कार्त्तिकेय ऋषिः। सर्वदेवो देवता। वामदेवमधिदैवतम्। भूश्छन्दः। प्रीतिः शक्तिः। प्राणस्तत्त्वम्। शं बीजम्। सिंहाक्रान्तमुद्रा। प्रचयः स्वरः। नीलवर्णः। ईशानपदप्राप्त्यर्थं दक्षिणाननन्यासे विनियोगः। प्रकारध्यानम्—

नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणानने।
सकृद् ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेदैशानं पदम्॥ ओंप्र दक्षिणाननाय नमः।

चोकारस्य मृड ऋषिः। भुवश्छन्दः। रुद्रो देवता। कुबेरोऽधिदेवता। पद्मालया शक्तिः। षं बीजम्। मनस्तत्त्वम्। महाक्रान्तमुद्रा। अनुदात्तः स्वरः। पीतवर्णः। मम विष्णुपदप्राप्त्यर्थं पश्चिमाननन्यासे विनियोगः। चोकारध्यानम्—

सौम्यं गोरोचनाभं च चोकारं पश्चिमानने।
सकृद्ध्यात्वा द्विजः सम्यक् स गच्छेद्वैष्णवं पदम्॥ ओंचोकार पश्चिमाननाय नमः।

बा० दकारस्य अगस्त्य ऋषिः । ब्रह्मा देवता । मनुष्यमधिदैवतम् । स्वश्छन्दः । विलासिनी शक्तिः । सं बीजम् । मुद्गरमुद्रा । इन्द्रसंकाशो वर्णः । ब्रह्मपदप्राप्त्यर्थम् उत्तराननन्यासे विनियोगः । दकारध्यानम्—

शुक्लवर्णेन्दुसंकाशं दकारं चोत्तरानने ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥ ओं दकाराय उत्तराननाय नमः ।

याकारस्य विश्वामित्र ऋषिः । भूर्भुवःस्वश्छन्दः । विष्णुर्देवता । ब्राह्ममधिदैवतम् । भल्लका शक्तिः । त्रिगुणं तत्त्वम् । हं बीजम् । स्वरितः स्वरः । पल्लवमुद्रा । सर्वो वर्णः । मम वेदान्तवेद्यपरब्रह्मप्राप्त्यर्थं मूर्द्धन्यासे विनियोगः । याकारध्यानम्—

याकारस्तु शिरः प्रोक्तश्चतुर्वदनसंनिभः ।

प्रत्यक्षफलदो ब्रह्मा विष्णू रुद्र इति स्थितः ॥ ओं या मूर्ध्ने नमः । ओं त् सर्वाङ्गे २४

इत्यक्षरैर्देहन्यासः ।

अथाङ्गुलिपर्वन्यासः ।

ओं तत् दक्षिणहस्ततर्जनीप्रथमपर्वणे नमः । ओं स दक्षिणहस्ततर्जनीद्वितीयपर्वणे नमः । ओं वि दक्षिणहस्ततर्जनीतृतीयपर्वणे नमः । ओं तु मध्यमाङ्गुलौ प्रथमपर्वणे नमः । ओं र्व दक्षिणहस्तमध्यमाङ्गुलौ द्वितीयपर्वणे नमः । ओं रे दक्षिणहस्तमध्यमाङ्गुलौ तृतीयपर्वणे नमः । ओं णि दक्षिणहस्तानामिकाप्रथमपर्वणे नमः । ओं यं दक्षिणानामिकाद्वितीयपर्वणे नमः । ओं भ दक्षिणानामिकातृतीयपर्वणे नमः । ओं र्गो दक्षिणकनिष्ठिकाप्रथमपर्वणे नमः । ओं दे दक्षिणकनिष्ठिकाद्वितीयपर्वणे नमः । ओं व दक्षिणकनिष्ठिकातृतीयपर्वणे नमः । ओं स्य वामहस्ततर्जनीप्रथमपर्वणे नमः । ओं धी वामहस्ततर्जनीद्वितीयपर्वणे नमः । ओं म वामहस्ततर्जनीतृतीयपर्वणे नमः । ओं हि वामहस्तमध्यमाङ्गुलौ प्रथमपर्वणे नमः । ओं धि वामहस्तमध्यमाङ्गुलौ द्वितीयपर्वणे नमः । ओं यो वामहस्तमध्यमाङ्गुलौ तृतीयपर्वणे नमः । ओं यो वामानामिकाप्रथमपर्वणे नमः । ओं नः वामानामिकाद्वितीयपर्वणे नमः । ओं प्र वामानामिकातृतीयपर्वणे नमः । ओं चो वामहस्तकनिष्ठिकाप्रथमपर्वणे नमः । ओं द वामहस्तकनिष्ठिकाद्वितीयपर्वणे नमः । ओं यात् वामहस्तकनिष्ठिकातृतीयपर्वणे नमः । २४ ।

इति हस्तयोस्तर्जन्यादिकनिष्ठिकान्तपर्वन्यासः ।

अथ गायत्रीपादन्यासः ।

गायत्रीप्रथमपादस्य ऋग्वेद ऋषिः । भूमिरन्तरिक्षं द्यौस्त्रिष्टुप् छन्दः । कपिलवर्णः । ब्रह्मा देवता । ओं भूः तत्सवितुर्वरेण्यं ब्रह्मणे नमः नाभौ । गायत्रीद्वितीयपादस्य यजुर्वेद ऋषिः । यजूंषि सामान्यनुष्टुप् छन्दः । शुक्लो वर्णः । रुद्रो देवता । ओं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि रुद्राय नमः हृदये । गायत्रीतृतीयपादस्य सामवेद ऋषिः । प्राणोऽपानो व्यान इति जगती छन्दः । श्यामो

ब्रा० वर्णः । विष्णुर्देवता । ओं स्वः धियो यो नः प्रचोदयात् विष्णवे नमः ललाटे । गायत्री-चतुर्थपादस्य विमल ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । ओं परो रजसे ऽसावदोम् परब्रह्मणे नमः मूर्ध्नि ।

इति पादन्यासः ।

अथ चतुर्विंशत्यक्षरेषु पृथिव्यादितत्त्वदृष्टिम्० ।

प्रथमपादे लोकत्रयदृष्टिम् । द्वितीये वेदत्रयदृष्टिम् । तृतीये प्राणत्रयदृष्टिम् । चतुर्थे ब्रह्मदृष्टिम् ।

अथ गायत्रीध्यानम् ।

मुक्ताविद्रुमेति पूर्ववत् ।

आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधौ भव ।
गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

आयात्वित्यस्य मन्त्रस्य विश्वेदेवा ऋषयः । शक्रो देवता । अनुष्टुप छन्दः । गायत्र्या-वाहने विनियोगः ।

आयातु वरदे देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ।
गायत्री छन्दसां मातरिदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥
यदह्नात् क्रियते पापं तदह्नात्प्रतिमुच्यते ।
यद्रात्र्यात्कुरुते पापं तद्रात्र्यात्प्रतिमुच्यते ॥

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरोंगायत्रीमावाहयामि छन्दऋषिमावाहयामि श्रियमावाहयामि । मध्याह्ने विशेषः, सावित्रीमावाहयामि । सायं सरस्वतीमावाहयामि । एवं सवितृरूपां गायत्रीं संचिन्त्य मनसाऽभ्यर्च्य वरुणरूपां सौरपीठे पूजयेत् । ओं भूर्भुवः स्वः गायत्रीं पठित्वा । धर्माय नमः । अधर्माय नमः । ज्ञानाय नमः । अज्ञानाय नमः । ऐश्वर्याय नमः । अनैश्वर्याय नमः । कन्दाय नमः । स्थानाय नमः । सत्त्वाय नमः । रजसे नमः । तमसे नमः । कूर्माय नमः । आधारशक्त्यै नमः । इत्यादिभिः पूजिते पीठे त्रिकोणं षट्कोणमथाष्टपत्रं यन्त्रं लिखेत् । यन्त्रकोणेषु शक्तित्रयं त्रिकोण-मध्ये ऽर्कशक्तिं विधिवत्पूजयेत्ततः । षट्कोणे तावदङ्गानि पूर्वतो दक्षिणावर्त्तक्रमेण ज्ञेयानि । गायत्री ब्रह्मा सावित्री विष्णुः सरस्वती शिव आदित्यः प्रज्ञा रविः प्रभा भानुः संध्या भास्कर उषः । एता अष्टदिक्षु पूजयेत् ।

अथाष्टदले ।

प्रह्लादिन्यै नमः । शान्तायै नमः । जयायै नमः । कान्तायै नमः । दुर्गायै नमः । सरस्वत्यै नमः । विष्णुरूपायै नमः । विशालायै नमः । दिशांव्यापिन्यै नमः । विमलायै नमः ।

बा० तमोऽपहारिण्यै नमः। सूक्ष्मायै नमः। विश्वयोन्यै नमः। जयावहायै नमः। पद्मालयायै नमः। परायै नमः। शोभायै नमः। रुद्ररूपायै नमः। एता देवताः। सोमाय नमः। मङ्गलाय नमः। बुधाय नमः। बृहस्पतये नमः। शुक्राय नमः। शनैश्चराय नमः। रवये नमः। राहवे नमः। केतवे नमः। ब्राह्म्यै नमः। माहेश्वर्यै नमः। कौमार्यै नमः। वैष्णव्यै नमः। वाराह्यै नमः। इन्द्राण्यै नमः। चामुण्डायै नमः। चण्डिकायै नमः।

अथ भैरवाष्टकम् ।

असिताङ्गाय नमः। रुरवे नमः। क्रोधाय नमः। उन्मत्ताय नमः। भैरवाय नमः। कपालिने नमः। भीषणाय नमः। संहाराय नमः। एवमष्टदले षडावरणानि दिक्षु लोकपालान्सायुधान्। तद्बहिश्चतुःकोणेषु, योगिनीभ्यो नमः। गणपतये नमः। क्षेत्रपालाय नमः। बटुकभैरवाय नमः। तत्राङ्गैः प्रथमावरणम्। आग्नेयलोकपालाय नमः। आग्नेयवरुण ईशाने ब्रह्मविष्णुशिवैः। ऐन्द्रनैर्ऋत्यवायव्यस्थिताभिः। द्वितीयावरणे—गायत्र्यै नमः। सावित्र्यै नमः। सरस्वत्यै नमः। तृतीयावरणे—उषायै नमः। प्रज्ञायै नमः। प्रभायै नमः। संध्यायै नमः। चतुर्थावरणे—प्रह्लादिन्यै नमः। प्रभायै नमः। नित्यायै नमः। विश्वंभरायै नमः। विलासिन्यै नमः। प्रभावत्यै नमः। शान्तायै नमः। जयायै नमः। पञ्चमावरणे—कान्तायै नमः। दुर्गायै नमः। सरस्वत्यै नमः। विष्णुरूपायै नमः। विशालायै नमः। दिशांव्यापिन्यै नमः। विशालाक्षायै नमः। षष्ठावरणे—तमोऽपहारिण्यै नमः। सूक्ष्मायै नमः। विश्वयोन्यै नमः। जयावहायै नमः। पद्मालयायै नमः। परायै नमः। शोभायै नमः। रुद्ररूपायै नमः। सप्तमावरणे—अरुणाय नमः। एवं सूर्यमया देव्य आसनावाहनादिषोडशोपचारपूजां समर्पयामि।

अथ मुद्राः ।

आवाहनी स्थापनी संनिधी सम्मुखी सुसंनिरोधिनी सकली महामुद्रा ॥ ७ ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः। श्रीवत्सं वनमाला च योनिमुद्रास्तथा दश ॥ १० ॥ आवाहनासनपाद्यार्घ्याचमनस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनभूषणगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यहिरण्यंमुद्रां मानसीं समर्पयामि।

अथातो दर्शनीयमुद्राः ।

सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा।
द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुर्मुखं च पञ्चमम् ॥
षण्मुखं चाधोमुखं व्यापकाञ्जलिकं तथा।
शकटं यमपाशं च ग्रथितं सम्मुखोन्मुखम् ॥

बा० प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यकूर्मवराहकम् ।
सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥
एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत् ।
उद्देशानुक्रमादासामुच्यन्ते लक्षणानि तु ।
हस्ताभ्यामञ्जलिं बध्वाऽनामिकामूलपर्वणोः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत्स्यात् स्थापनी मुद्रिका मता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात्संनिधायिनी ॥ ३ ॥
मुष्टिद्वयस्थिताङ्गुष्ठौ सम्मुखौ च परस्परम् ॥
संश्लिष्टावुच्छ्रितौ कुर्यात्सेयं सम्मुखमुद्रिका ॥ ४ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैवेयं रोधिनी मता ॥ ५ ॥
अङ्गेष्वेवाङ्गविन्यासः सकली करणी भवेत् ॥ ६ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुदिता परमा करणे बुधैः ॥ ७ ॥
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ।
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठं तु प्रसारयेत् ॥
वामाङ्गुल्यस्तथा श्लिष्टाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ।
दक्षेणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा मुद्रैषा शङ्खसंज्ञिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सुभग्नौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुलीः ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः संलग्ने सुप्रसारिते ।
गदामुद्रेयमुदिता विष्णोः संतोषकारिणी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा संनतः प्रोथिताङ्गुली ।
तलान्तर्मीलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
अनामिके कनिष्ठाभ्यां तर्जनीभ्यां च मध्यमे ।
अन्योन्याभिमुखश्लिष्टे धेनुमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठया ऽन्यया बध्वा तर्जन्या दक्षया तया ॥
वामानामां च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥

बा० चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ६ ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुलिकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः संतोषवर्द्धिनी ॥ ७ ॥
अन्योन्यं पृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुलीः ।
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात्कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जन्यौ कारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ८ ॥
स्पृशेत्कण्ठादिपादान्तं तर्जन्याङ्गुष्ठया तथा ।
करद्वयेन मालावन्मुद्रेयं वनमालिका ॥ ९ ॥
मिथः कनिष्ठिके बध्वा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वे संश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येद्योनिमुद्रेयमोरिता ॥ १० ॥
सुरभिर्ज्ञानयोनी च मत्स्यः कूर्मोऽथ पङ्कजम् ।
लिङ्गं निर्याणमुद्राश्च जपान्तेऽष्टौ प्रदर्शयेत् ।
आसां लक्षणान्याह, धेनुमुद्रा पूर्वमुक्ता ॥ १ ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ २ ॥
योनिमुद्रा पूर्वमुक्ता ॥ ३ ॥
दक्षपाणिः पृष्ठदेशे वामपाणितलं स्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत्सम्यङ् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥ ४ ॥
वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठिकाम् ।
तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठं नियोजयेत् ॥
सरलं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिका ।
अङ्गुलीर्योजयेत्पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमाऽनामिका तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्मपृष्ठसमं कुर्यात् कुक्षिपाणिस्तु सर्वतः ।
कूर्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥ ५ ॥
पङ्कजमुद्रा पूर्वमुक्ता ॥ ६ ॥
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन बन्धयेत् ।
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ॥

वा० लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ॥ ७ ॥
निर्याणमुद्रा ॥ ८ ॥

चतुर्थचरणस्य विमल ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । गायत्र्याः स्तुतौ जपे विनियोगः ।

अथ परो हृदयादिन्यासः ।

परो हृदयाय नमः । रजसे शिरसे स्वाहा । असावदोम् शिखायै वौषट् । परोरजसे कवचाय हुम् । असावदोम् नेत्रत्रयाय वौषट् । परोरजसेऽसावदोम् अस्त्राय फट् ।

अथ ध्यानम् ।

पञ्चवक्त्रां चतुर्बाहुं प्रतिवक्त्रविलोचनाम्
जटाकिरीटां षट्कुक्षिं त्रिपादां स्फटिकप्रभाम् ॥
साक्षसूत्राऽभयाङ्कुशौ दधतीं दक्षहस्तयोः ।
सवारिजपत्रवरदां लगुडं वामहस्तयोः ॥
गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम् ।
रक्तवस्त्रां चतुर्वक्त्रां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ब्रह्माणीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ।
आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥
सावित्रीं युवतीं शुक्लां शुक्लवस्त्रां त्रिलोचनाम् ।
त्रिशूलिनीं वृषारूढां रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ॥
कैलासविहितावासामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥
वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् ॥
बदर्याश्रमवासां तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
वैष्णवीं त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥

एवं ध्यात्वा दशाष्टवारं जपेत् । अथोपात्तदुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्त्या गायत्रीजपमहं करिष्ये,

इति संकल्पः ।

अच्छिन्नपादां गायत्रीं जपं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
अधोमुखाश्च तिष्ठन्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥
छिन्नपादा तु गायत्री ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
अच्छिन्नपादा गायत्री ब्रह्महत्यां प्रयच्छति ॥

वा० संध्या येन न विज्ञाता संध्या नैवाप्युपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा वै भविष्यति ॥
संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥

जपानन्तरम् उपस्थानम् । ऋष्यादिकं स्मृत्वा पुरुषतर्पणे विनियोगः । ओं भूः पुरुषम् ऋग्वेदाय नमस्तर्पयामि । ओं भुवः पुरुषं यजुर्वेदाय नमस्तर्पयामि । ओं स्वः पुरुषं सामवेदाय नमस्तर्पयामि । ओं महः पुरुषम् अथर्ववेदाय नमस्तर्पयामि । ओं जनः पुरुषम् इतिहासपुराणाय नमस्तर्पयामि । ओं तपः पुरुषं सर्वागमाय नमस्तर्पयामि । ओं सत्यं पुरुषं सर्वलोकाय नमस्तर्पयामि । ओं भूर्भुवः स्वः पुरुषं मण्डलान्तर्गताय नमस्तर्पयामि । ओं भूः एकपदायै गायत्र्यै नमस्तर्पयामि । ओं भुवः द्विपदायै गायत्र्यै नमस्तर्पयामि । ओं स्वः त्रिपदायै गायत्र्यै नमस्तर्पयामि । ओं भूर्भुवः स्वः चतुष्पदायै गायत्र्यै नमस्तर्पयामि । ओं उषसे नमस्तर्पयामि । ओं गायत्र्यै नमस्तर्पयामि। ओं सावित्र्यै नमस्तर्पयामि । ओं सरस्वत्यै नमस्तर्पयामि । ओं वेदमात्रे नमस्तर्पयामि । ओं पृथिव्यै नमस्तर्पयामि । ओं जयायै नमस्तर्पयामि । ओं सांकृत्यै नमस्तर्पयामि । ओं कौशिक्यै नमस्तर्पयामि । ओं सर्वपराजित्यै नमस्तर्पयामि । ओं सहस्रमूर्त्यै नमस्तर्पयामि । ओं अनन्तमूर्त्यै नमस्तर्पयामि ।

एभिर्मन्त्रैस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसम्मितैः ।
गायत्रीं तर्पयेद्यस्तु त्रैलोक्यं तेन तर्पितम् ॥
ततः षडङ्गं तर्पणान्तं कृत्वा अष्टमुद्राः प्रदर्शयेत् ।
सुरभिर्ज्ञानयोनी च मत्स्यः कूर्मोऽथ पङ्कजम् ।
लिङ्गं निर्याणमुद्राश्च जपान्तेऽष्टौ प्रदर्शयेत् ॥

इति गायत्रीकल्पः ।

अथ गायत्रीव्याख्यानं पुनः स्फुटीक्रियते ।

अथ प्रणवाङ्गेभ्यो व्याहृतयः संभूताः । अकारोकारमकारबिन्दुनादशक्तिशान्ताख्यानि सप्त प्रणवाङ्गानि । एतैः सह व्याहृतीनामैक्यमस्ति ।

तथा च शङ्कराचार्याः,

प्रणवस्य व्याहृतीनामतः सम्बन्ध उच्यते ।
अकारं भूरुकारं भुवो मार्णवः स्वरीरितः ॥
बिन्दुर्महस्तथा नादो जनः शक्तिस्तपः स्मृतः ।
शान्तं सत्यमिति प्रोक्तं परात्परतरं पदम् ॥ इति प्रणवः ॥

भूरादिसप्तलोकान्सप्तपातालान् त्रिगुणितान् पृष्ठिवंशे मेरुरूपे ग्रन्थ्याकारेण संपरिणताः सप्त देवताः सुषुम्नामार्गेण प्रविष्टेन नभसा ध्यायन् प्राणायामं कुर्यात् । एतच्च सर्वं योगशास्त्रे

बा० स्पष्टतरम् । तथा च गायत्रीहृदये प्रोक्तं, व्याहृतयः सप्त लोकाश्च भवन्ति भूरिति भूर्लोकः भुवरित्यन्तरिक्षलोकः स्वरिति स्वर्लोकः महरिति महर्लोकः जन इति जनलोकः तप इति तपोलोकः सत्यमिति सत्यलोक इति ।

भवत्यस्मात्सर्वमिति भूः रेफान्तमव्ययं, भवतीति भुवः, स्वरिति रेफान्तमव्ययं स्वर्गवाचकं, महोयते पूज्यते इति महः, जनयतीति जनः, तप्यतइति तपः तेजोरूपम्, सति भवं सत्यम् इति ।

प्रपञ्चसारेऽपि,

भूरित्याद्या व्याहृतयो भूः शब्दः स विवर्तते ।
तत्पदं सदिति प्रोक्तं सन्मात्रत्वाच्च भूरिति ॥
भूतत्वात्कारणत्वाच्च भुवःशब्दस्य संगतिः ।
सर्वस्वीकरणात्सात्मतत्त्वतया स्वरीरितम् ॥
महत्त्वाच्च महस्त्वाच्च महःशब्दमितीरितः ।
तदेव सर्वजनानां तस्माच्च व्याहृतिभिर्जनः ॥
तपो ज्ञानं तथा चैव तथा च तापसं स्मृतम् ।
सत्यानन्दात्मकत्वादनन्तज्ञानतः स्मृतम् ॥ इति ॥

मन्त्रप्रकाशिकायामपि व्याहृतयो व्याख्याताः—भूरिति सन्मात्रमुच्यते । भुवरिति सर्वं भावयतीति व्युत्पत्त्या चिद्रूपमुच्यते । स्वरिति सुष्ठु प्रीयमाणं सुखस्वरूपमुच्यते । महरिति महीयते पूज्यते इति सर्वातिशायित्वमुच्यते । जन इति जनयतीति सर्वकारणमुच्यते । तप इति सर्वतेजोरूपत्वमुच्यते । सत्यमिति सर्वबाधारहितत्वमुच्यते । एतदुक्तं भवति-लोके सद्रूपं तथा चिद्रूपं यत् सुखरूपम् यत्सर्वाधिकम् यत्सर्वाधिकरणं यत्तेजोरूपं यद्यथार्थरूपं तदोङ्कारवाच्यं ब्रह्मैवात्मा चिद्रूपात्मभावादिति ।

अथ गायत्र्यर्थः ।

यो देवः सविताऽस्माकं धियो धर्मादिगोचरः ।
प्रेरयेत्तस्य भर्गस्य तद्वरेण्यमुपास्महे ॥

वेदान्तसारेऽपि,

क्वचित्, तदित्यवाङ्मनोगम्यं ध्येयं यत्सूर्यमण्डले ।
सवितुः सकलोत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणः ॥
वरेण्यमाश्रयणीयमाधारमिदं जगत् ।
भर्गः स्वसाक्षात्कारेण ह्यविद्याशक्तिदाहकम् ॥
देवस्य ज्ञानस्य स्वानन्दं क्रीडतोऽपि वा ।
धीमह्यहं स एवेति तेनैवाभेदसिद्धये ॥
धियोऽन्तःकरणवृत्तिः प्रत्यक्प्रणवचारिणी ।
य इत्यलिङ्गनिर्देशं सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥

बा० नो ऽस्माकं बहुधाऽभ्यस्तभेदभिन्नदृशामपि ।
प्रचोदयात्प्रेरयतु प्रार्थनैवं हि शिष्यते ॥
वेदव्यासेन संप्रोक्ता व्याख्या ज्ञानानुसारिणी ।

इति गायत्र्यर्थः ।

अथ शिरोऽर्थः ।

आप्नुवन्ति इति आपःशब्देन ब्रह्मणोऽवतारः सोमो गृह्यते । द्योततइति ज्योतिःशब्देन अग्निर्गृह्यते । रस्यते योगिभिरिति रसः पवनः । न म्रियते कदाचिदित्यमृतं रविमण्डलान्तर्वर्ति हिरण्मयपुरुषाख्यं तेजः । एते चत्वारश्चतुर्वेदानां देवताः ।

तथा च गायत्र्युपनिषत् अथर्वणां चन्द्रमा दैवतं तदेव ज्योतिः सर्वश्छन्दांसि आपः-स्थानम् । शन्नोदेवीरभिष्टये इत्येवमादि कृत्वा अथर्ववेदोऽभिधीयते । अद्भ्यः स्थावरजङ्गमग्रामः संभवति तस्मात्सर्वमापोमयम् । ऋचामग्निर्दैवतम् तदेव ज्योतिर्गायत्री छन्दः पृथिवीस्थानम् । अग्निमीळेपुरोहितमित्यादि कृत्वा ऋग्वेदोऽभिधीयते । यजुषां वायुर्दैवतम् तदेव ज्योतिः त्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं स्थानम् । इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थ इत्यादि कृत्वा यजुर्वेदो ऽभिधीयते । साम्नामादित्यो दैवतं तदेव ज्योतिः जगती छन्दः द्यौः स्थानम् । अग्नआयाहिवीतयइत्येवमादि कृत्वा सामवेदो ऽभिधीयते । तस्मादेते सोमादयश्चत्वारो ब्रह्मदेवरूपा परमात्मरूपा वा । ब्रह्म वेदे ब्राह्मणे च परमात्मप्रपञ्चयोः । एवंविधं ब्रह्म रज्जुसर्पन्यायेन भूर्भुवःस्वःप्रपञ्चतया परिणतमोंकार एव ।

मन्त्रसारेऽपि,

आपोज्योतीरसमिति सोमाग्नयोस्तेज उच्यते ।
तदात्मकं जगत्सर्वं रजस्तेजोद्वयं युतम् ॥
अमृतं तदनाशित्वाद् ब्रह्मब्रह्म निगद्यते ।
यदा वेदात्मकं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणम् ॥
तत्र भूर्भुवःस्वरित्युक्तं सोऽहमित्योमुदाहृतम् ।
एतत्तु वेदसारस्य शिरस्त्वात् शिर उच्यते ॥

मन्त्रदेवताप्रकाशिकायामप्युक्तम्—आप इति व्याप्नोति इति व्यापित्वमुच्यते । ज्योतिरिति प्रकाशरूपम् । रस इति सर्वातिशयितत्वम् । अमृतमिति मरणादिसंसारनिर्मुक्तम् । ब्रह्मेत्या-त्मोच्यते । एवं सर्वव्यापि सर्वप्रकाशकं सर्वातिशयितं नित्यमुक्तमात्मस्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं यदोंकारवाच्यं ब्रह्मैवात्मचिद्रूपात्मकं भाति ।

सवितुः प्रसवितुर्मायया जगज्जन्मादिकर्तुर्ब्रह्मादिगायत्र्यात्मनः देवस्य जगदुपादा-नाद्यभिन्नस्य पूर्णस्यापि सतः जगद्बन्धमुक्त्यर्थं क्रीडितुर्वा ईश्वरस्य तत्पारमार्थिकं रूपं तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्थचित्तवृत्तिव्यक्ततया सविलासाविद्याभर्जनत्वाद्भर्गः अविद्यानिवर्त्तक-मितियावत् परमानन्दतया पुरुषार्थं तद्वरेण्यम् इष्टप्राप्तिरूपमित्यर्थः धीमहि साक्षात्कुर्मः । यो नो ऽस्माकं जीवानां धियो बुद्धीः भोगापवर्गोपायेषु प्रवर्त्तयेत् । एष एव साधु

बा० कारयतीत्यादिश्रुतेः । ततश्च पराङ्मुखान्संसरतः प्रत्यङ्मुखांश्च मोचयतः परेशितुस्तत्पदलक्ष्यमानन्दकरस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि धीमहि इति ।

इति गायत्रीव्याख्यानं संपूर्णम् ।

प्रकृतमनुसरामः । "तत्र" तेषां मध्ये । "तदिति" यथाकथंचिदादित्यमण्डलदर्शनायोग्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

या० अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

मि० 'ततः' सन्ध्योपासनानन्तरं द्वयोः सन्ध्ययोः 'अग्निकार्यम्' अग्नौ कार्यं समित्प्रक्षेपादि यत्तत्कुर्यात् स्वगृह्योक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

बा० अपि रेकत्रैवेति पक्षान्तरनिरासाय । तस्य योगरूढत्वमाह 'अग्नाविति' कार्यं क्रियमाणम् । मनुरपि,

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ इति । २ । १८६ ।

एतदकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः,

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ इति ।

पावकसमिन्धनं च समिद्धोमः । सायंप्रातः समिधमादध्यादिति गृह्यवचनात् । केचित्तु सायमेवेच्छन्ति । तथाच लौगाक्षिः, सायमेवाग्निसमिन्धनमित्येके इति । तत्र समिल्लक्षणमाह कात्यायनः,

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका । इति ।

वायवीये,

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥ इति ।

अग्निकार्याकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम्,

मानस्तोके जपेन्मन्त्रम् शतसंख्यं शिवालये ।
अग्निकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

तत्र कालमाह कारिकाकारः,

अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदिष्यते ॥ इति ।

प्राणानायम्य सायमग्निकार्यं प्रातरग्निकार्यं वा करिष्ये इति संकल्प्य परिसमूहनम् ।३। समिधं गृहीत्वा अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । तया त्वमग्ने वर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा । अग्नयइदं न मम ।

बा० ओं तेजसामासमनज्मि ॥ ३ ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु। मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु। मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु। यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वो भूयासम्। यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम्। यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम्।

विभूतिं गृहीत्वा। मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे।

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं शतायुषम्।

ओं च मे स्वरश्च मे यज्ञोपचतेनमश्च। यत्ते न्यूनं तस्मै तउपयतेतिरिक्तं तस्मै ते नमः। स्वस्ति,

श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम्।
आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥

देहि मे हव्यवाहनों नमो नमः।

अमुकप्रवरान्वितः अमुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं भो अभिवादयामि।

बृहस्पतिरुवाच,

हिरण्यरेतः सुशिखज्वलनाक्षयसर्वभुक्।
सप्तजिह्वाननक्षामलेलिहान महाबल ॥
आत्मा वायुस्तव विभो शरीरं सर्ववीरुधः।
योनिरापश्च ते प्रोक्ता योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति संचरन्ति च पार्श्वतः।
अर्चिषस्ते महाभाग सर्वतः प्रभवन्ति च ॥
त्वमेवाग्ने सर्वमसि त्वयि सर्वमिदं जगत्।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥
त्वमग्ने हव्यवाडेकस्त्वमेव परमं हविः।
यजन्ति च सदा सन्तस्त्वामेव परमाध्वरे ॥
त्वमन्नं प्राणिनां भुङ्क्षे जग्धपीताशितं प्रभो।
त्वयि प्रवृत्तो विजयस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
सर्वाँल्लोकाँस्त्रीनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः।
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो नान्यस्त्वत्तो विद्यते गोषु देव ॥
वृषाकपिः सिन्धुपतिस्त्वमग्ने महामखेष्वग्निरहस्त्वमेव।
विश्वस्य भूम्नस्त्वमसि प्रसूतिस्त्वं च प्रतिष्ठा भगवन् प्रजानाम् ॥
सृजस्यपो रश्मिभिर्जातवेदस्तथौषधीरोषधीनां रसांश्च।
विश्वं त्वमादाय युगान्तकाले स्रष्टा भवस्यानल सर्गकाले ॥

बा० त्वमग्ने सर्वभूतानां योनिर्वेदेषु गीयसे ।
त्वया देव हितार्थाय निहता दानवा रणे ॥
स्वयोनिस्ते महातेजस्तोयं मखशतार्चित ।
त्रायस्व समरे देवान् दैत्येभ्यः सुरसत्तम ॥
पिङ्गाक्षलोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन् हुताशन । इति हरिवंशे अग्निस्तुतिः ।
इंत्यग्निकार्यम् ।

केशव । नारायण । माधव । गोविन्द । विष्णो । मधुसूदन । त्रिविक्रम । वामन । श्रीधर । हृषीकेश । पद्मनाभ । दामोदर । संकर्षण । वासुदेव । प्रद्युम्न । अनिरुद्ध । पुरुषोत्तम । अधोक्षज । नारसिंह । अच्युत । जनार्दन । उपेन्द्र । हरे । श्रीकृष्णाय नमः ॥ २५ ॥

या० ततोऽभिवादयेद् वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ।

मि० तदनन्तरं वृद्धान्गुरुप्रभृतीनभिवादयेत् । कथम् 'असौ' देवदत्तशर्माऽहमिति स्वनाम कीर्तयन् ॥

बा० वृद्धाभिवादनस्य सर्वदोक्तत्त्वेन तत इत्यादि निष्फलमित्याशयेन प्रश्नः "कथमिति" असावित्यस्य व्याख्या "देवेति" तथाचासाविति स्वनामनिर्देशः तेनाभिवादये इत्युदीर्यामुकगोत्रनामाहमित्युदीरयन्नित्यर्थः । तथा च मनुः,

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वनाम परिकीर्त्तयेत् ॥ २ । १२२ ।
भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ इति ॥ २ । १२४ ।

अभिवादात्परमभिवादये इति शब्दस्योपरीत्यर्थ इति पारिजातकारादयः । विप्रपदं द्विजोपलक्षणमभिवादये ऽमुकशर्मनामाहमस्मि भो इत्येवंरूपं शब्दं वदन् । पादोपसंग्रहणादिना व्यापारेण स्वात्मानमेवाभिलक्षीकृत्य यद्गुर्वादिनतिरित्यर्थः । तथाच मनुरेव,

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ इति ॥ २ । ७२ ।

तथा चामुकगोत्रो देवदत्तशर्माऽहं भो अभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां गुरोः पादौ गृहीत्वा शिरोऽवनमनमुपसंग्रहणं कार्यम् । अभिवादने तु पादग्रहणं नास्ति । पादस्पर्शनमात्रमपि कृताकृतमिति स्मृत्यर्थसारः । अभिवादनवाक्ये चाभिवादये इत्यस्यान्ते प्रयोगो गायत्र्यभिवादनमात्रविषयकः, तथा च तदेवाधिकृत्याह—

भरद्वाजः,

सगोत्रनामशर्माऽहं भवित्यन्तेऽभिवादये ।
इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रे स्यादभिवादनम् ॥ इति ॥

बा० अन्यत्र तु अभिवादये देवदत्तनामाहमस्मि भो इति प्रयोक्तव्यम् । तदुक्तमादावेव अत्र । संध्याकालाभिवादने विशेषमाह—

पारिजाते यमः,

ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादयेत् ।
विना पुत्रं च शिष्यं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥ इति ।

अभिवादनवाक्ये विशेषमाह मनुः, (अ० २ श्लो० १२२)

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ इति ।

नामधेयस्याभिवादं नामधेयसहिताभिवादनवाक्यार्थं संस्कृतानभिज्ञतया धर्मशास्त्राज्ञानेन च ये न जानते विशिष्य न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादनवाक्यज्ञानपि अहमित्येव ब्रूयात् । अभिवादनवाक्यार्थं जानाना अपि मातृष्वस्रादिस्त्रियोऽहमित्येव वदेदिति नारायणः । संस्कृतादिज्ञानवतोऽपि प्रत्यभिवादनप्रकाराज्ञानेऽनभिवाद्यतामाह—

मनुः,

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादने ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ इति ।

प्रत्यभिवादनमभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् । तल्लक्षणं च मनुरेवाह,

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य शिवशर्मा३न् इत्यादि वाच्यमित्यर्थः । यदा तु पूर्वाक्षरं सन्ध्यक्षरं भवति तदा एकारस्य आइ ऐकारस्य चैवम् ओकारस्य चौकारस्य आउ इत्यादेशं कुर्यात् । हरा३इअ बटा३उअ इति यथा ।

तथाच पाणिनिः प्रत्यभिवादे इत्युपक्रम्य एचोऽप्रगृह्यस्येत्याह ।

वसिष्ठोऽपि, आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्यः प्लवते सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यमायावुभावं चापद्य तइति । इदं च वाक्ये संहिताया अनित्यत्वादुक्तम् । संहिताविवक्षायां तु तयोर्य्वावचीत्यस्य प्रवृत्तौ हराय बटाव इत्यादि बोध्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु नाम्नोऽन्ते स्थितोऽकारः प्लुतो वाच्य इत्यर्थः । अकार इत्यच उपलक्षणम् । पूर्वमक्षरं यस्य स तथा । अक्षरमिह व्यञ्जनं सामर्थ्यात् । तथा चायुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता ३ इति प्रयोगः । न त्वकारोऽपूर्वो विधीयते । वाक्यभेदापत्तेरित्याह । इदमेव व्याख्याद्वैधमभिप्रेत्य स्मृत्यर्थसारेऽपि प्रत्यभिवादनवाक्यं द्वेधा दर्शितमिति दिक् ।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु । इति ।

त्र्यब्दपूर्वकालोत्पन्नतया यो ज्येष्ठस्तद्विषयत्वादभिवादनमपि त्र्यब्दपूर्वं, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्य इति फलितोऽर्थः । स्वयोनिषु ज्ञातिबन्धुषु स्वल्पेनापि कालेनैकदिनपूर्वत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तं वयस्यः समानेऽहनि जात इति । यस्तु त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणशून्यत्वादनभिवाद्यस्तस्मिन्दृष्टे यत्कार्यं तदाह मनुः,

बा० ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ इति ।

ब्राह्मणादीनां स्वस्वजातीये दृष्टे स्वस्वजात्युक्तम् । तथा स्वस्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं न त्वेतदवरजातेरुत्तमं प्रतीति नारायणः । प्रत्यभिवादनाभिधानानन्तरमभिवादितेन गुर्वादिनैतत्प्रष्टव्यमिति केचिदाहुः ।

मनुः,

न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा तु योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीतिच ॥ इति ।

यावद्दीक्षासमाप्तिस्तावदेव नाम न ग्राह्यमिति नारायणः । ननु परपत्नीति व्यर्थं, स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्ये एव संभवेन ब्रह्मचारिप्रकरणेऽनुपयोगादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापकमेतत्प्रकरणस्था विधयः स्नातकादिषु संभविनस्तैरप्यनुष्ठेया इतीति नारायणः । अतएव स्मृत्यर्थसारेऽपि "गुर्वादय उपसंग्राह्या" इत्याद्युक्त्वा समावृत्तेन चेत्याद्युक्तम् । तथा गौतमेनापि तृतीयाध्याये उक्तम्, उत्तरेषां चैतदविरोधीति । एतत् ब्रह्मचारिणामुक्तं घृतनिषेधादि उत्तरेषामप्याश्रमिणां भवति शेषवचनैर्यन्न विरुध्यतइति हरदत्तः । अत्र हरदत्तकृतमेव व्याख्यानान्तरम् उत्तरेषां यद्धर्मजातं तदप्येतस्य बोध्यमिति । तेनाविरुद्धा गृहस्थादिधर्मा अपि ब्रह्मचारिणां प्राप्यन्ते ।

तथा स्मृत्यर्थसारे,

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ।
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ॥
अभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ।
जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ॥
उदपात्रयर्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ।
अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् ।
नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुद्ध्यति ॥
सर्वे वापि नमस्कार्या सर्वावस्थासु सर्वदा ।
आशीर्वाच्या नमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥
स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ।
कृतेऽभिवादे विप्रस्तु नाभिवादं करोति यः ॥
नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः । इति मूलोक्तम् ।

विष्णुपुराणेऽपि,

वा० उभे संध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद् गुरोरप्यभिवादनम् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरः स्थितः । इति ।

वेदमिति । स्वशाखामित्यर्थः । तदाह—

वसिष्ठः,

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ इति ।

सपरिबृंहणः साङ्गोपाङ्गः । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति,

स्वीया शाखोज्झिता येन तेन ब्रह्मोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः ॥ इति ।

स्वशाखाध्ययनानन्तरं तु शाखान्तराध्ययनेऽभ्युदयः ।

तथा च वसिष्ठः,

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् । इति ।

तथा कौर्मे,

योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
तुवै मूढो न संभाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण संसृष्टो वै भवेत् द्विजः ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते,

योऽनधीत्य द्विजो मोहादन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥
पठित्वा बोधयेदर्थं वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानतः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि हि पङ्गुकः ॥ इति ।

नारदः,

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भाइव स्त्रियः ॥ इति ।

मनुः,

बा० नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ।
न निशोऽन्ते परिश्रांतो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ इति ।

न स्वप्यादित्यर्थः ।

शिक्षायाम्,

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ इति ।

व्यासः,

अनध्यायेष्वधीतं यद्यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते ॥ इति ।

अत्र यद्यपि संपूर्णशाखाध्ययनमावश्यकं तथाप्यापत्काले एकदेशाध्ययनेनापि निर्वाहः। तदाह मनुः,

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्राह्मं छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ इति ।

छन्दस्कृतं मन्त्रभागं, छन्दोबद्धत्वात् । ब्राह्मं ब्राह्मणम् । मन्त्राणां साक्षात्कर्माङ्गतयाऽन्तरङ्गत्वाद्यथाविधिगृहीतानामेव च विनियोगार्हत्वात् ब्राह्मणस्य तूपदेशमात्रार्थतया बहिरङ्गत्वादशक्तेन मन्त्रमात्रमध्येयं शक्तेन तूभयमित्यर्थः । पाराशरादावप्येतत्स्पष्टमेव । शूद्रमपि कुलगुणसंपन्नमनुपनीतमध्यापयेदित्येके इत्यायुर्वेदविषये उपनयनीयाध्याये सुश्रुतः ॥

या० गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥२६॥

मि० तथा 'गुरुं' वक्ष्यमाणलक्षणम् 'उपासीत' तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् ॥ 'स्वाध्यायार्थम्' अध्ययनसिद्धये 'समाहितो' ऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् ॥ २६ ॥

बा० आद्यचार्थमाह "तथेति" । अन्यदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । उपासीतैवेत्येवार्थं ध्वनयन् तदर्थमाह "तदिति" न केवलं तावन्मात्रंस्वतन्त्रस्यापि तत्संभवादत आह "तदिति" वाक्यान्तरत्वायाह "भवेदिति" ॥ २६ ॥

या० आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं तस्मै निवेदयेत् ।
हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥२७॥

मि० 'आहूतश्चाप्यधीयीत' गुर्वाहूत एवाधीयीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत् ॥ यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् ॥ तथा 'तस्य' गुरोर्हितमाचरेत् 'नित्यं' सदा मनोवाक्कायकर्मभिः न प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृतादि वर्जयेत् ॥ २७ ॥

बा० अपिरेवार्थे चः समुच्चये । अधीयीत च तदाह "आहूत एवेति" तत्फलमाह "नेति" चः समुच्चये । निवेदयेच्च हितं चास्येति । "चार्थमाह" "तथेति" नित्यपदार्थमेवाह "सदेति" तल्लब्धमाह "नप्रेति" "अपीति" आद्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

या० कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः।
अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥२८॥

मि० कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः 'अद्रोही' दयावान्, 'मेधावी' ग्रन्थग्रहणधारणशक्तः, 'शुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, 'कल्पः' आधिव्याधिरहितः, 'अनसूयको' दोषानाविष्करणेन गुणाविष्करणशीलः, 'साधुः' वृत्तवान्। 'शक्तः' शुश्रूषायाम्, 'आप्तो' बन्धुः, 'ज्ञानदः' विद्याप्रदः, 'वित्तदः' अर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता। एते गुणाः समस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः। एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः॥ २८॥

बा० तच्छून्यत्वस्यानुपयोगादाह "दयेति" प्रकृतोपयुक्तमाह "ग्रन्थेति" अविनिगमकत्वादाह "बाह्येति" नीलरूपवदितिवत्प्रयोगः। कृपू सामर्थ्ये इत्यनुरोधेनाविनिगमकत्वादाह "आधीति" प्रतियोगिस्वरूपस्य तथात्वादाह "गुणेति" वुनर्थमाह "शील इति"। तत एवाह "वृत्तेति" सदाचरणेत्यर्थः। अपौनरुक्त्यायाह "शुश्रूषेति" बन्धुर्हितकारी। द्वन्द्वान्तस्य प्रत्येकसम्बन्धादाह "ज्ञानेति" अनेनाथवा विद्यया विद्येत्यस्य संग्रहः। भृतकाध्यापनस्य निषेधादाह "अर्पणेति" अनिर्बन्धपूर्वकं यथातथेत्यर्थः। यथासंभवमित्यस्य पूर्वान्वयः। अतएव विकल्पः। चपाठे सोऽपि वार्थे। धर्मत इत्यस्य व्याख्या "एते चेति"। गुरुणा॥ २८॥

या० दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्।
ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥२९॥

मि० तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डम्, 'अजिनं' च कार्ष्णाजिनादि 'उपवीतं' कार्पासादिनिर्मितं, मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिर्ब्रह्मचारी धारयेत्, पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेषु "अनिन्द्येषु" अभिशस्तादिदोषरहितेषु स्वकर्मनिरतेषु भैक्षं चरेत् 'आत्मवृत्तये' आत्मनो जीवनाय न परार्थम् आचार्यतद्भार्यापुत्रव्यतिरेकेण। निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत तदभावे तत्पुत्रादौ इति नियमात्। अत्र च ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति न नियमार्थम्। यत्तु सार्ववर्णिकं भैक्षाचरणमिति, तत् त्रैवर्णिकप्राप्त्यर्थम्। यच्च चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमिति, तद् आपद्विषयम्॥ २९॥

बा० अन्यदपि कार्यमित्याह "तथेति" मूलस्य व्युत्क्रमे अप्यर्थे वार्थोऽयं, धारयेदपि। चस्तु तत्र मिथःसमुच्चये। तत्र विप्रस्य पालाशो दण्डः। पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येति धर्मसूत्रोक्तेः।
मनुरपि,

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।
पैप्पलौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मतः॥ इति।

अनुकल्पमाह माधवीये यमः,

एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः॥ इति।

बा० दण्डपरिमाणमाह मनुः,

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ इति ।

गौतमोऽपि, मूर्धललाटनासाग्रप्रमाण इति ।

दण्डलक्षणमाह मनुः,

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ इति ।

"अजिनं च कार्ष्णादीति" द्वन्द्वार्थसूचकश्चः । कृष्णसारसम्बन्धीत्यर्थः ।

तथा च मनुः,

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणाम् ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥

बास्तं छागीयं कार्ष्णादीन्युत्तरीयाणि शाणादीन्यन्तरीयाणि । तथा च शङ्खः, कृष्णरुरुबस्ताः कृष्णाजिनान्युत्तरीयाणीति ।

माधवीये वसिष्ठोऽपि, कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य गव्यं बस्ताजिनं वा वैश्यस्येति ।

पारस्करोऽपि, ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य आजङ्गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यमिति ।

यद्यप्यण्या ढञिति स्त्रीप्रत्ययान्तादेव ढञ्विहितस्तथा चामरः,

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमम् त्रिषु । इति,

तथाप्येणचर्मणा सहैणीचर्मणो विकल्प इति केचित् । रुरुश्चित्रमृगः ।

आग्नेये, मार्गवैयाघ्रबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणामिति । बस्तश्छागः ॥

धर्मसूत्रेऽपि, हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति । अजिनंत्वेवोत्तरं धारयेदित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

विकल्पमाह यमः,सर्वेषां वा रौरवाजिनमिति ।

अन्तरीयाण्याह गौतमः, वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषामिति । शणविकारः शाणः, क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमं श्वेतपट्ट इत्यन्ये, दर्भादिनिर्मितं चीरम्, ऊर्णादिनिर्मितः कम्बलः कुतपः । चत्वार्येतानि वासांसि सर्वेषामित्यर्थः ।

तथा च पक्षान्तरमाह गौतमः, कार्पासं वा अविकृतमिति । अविकृतं कुसुम्भादिना अरक्तं वासः । सर्वेषामित्यनुवर्त्तते ।

मानान्तरमाह स एव, काषायमप्येके ।

तत्रापि नियममाह स एव, वार्क्षं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोरिति । वृक्षकषायेण मञ्जिष्ठया हरिद्रया च रक्तमित्यर्थः ।

मनुः,

वा० वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च । इति ।

वसिष्ठः, शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्येति । अहतलक्षणमाह—

प्रचेताः,

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

"उपवीतमिति" तथा च मनुः,

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ॥ इति ।

तदलाभे देवलः,

कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम् ।
यथा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

तच्च नवतन्तुकं कार्यं, तदाह देवलः,

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् । इति ।

ऊर्ध्ववृतलक्षणमाह संग्रहकारः,

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
वलितं मानवे सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृतं स्मृतम् ॥ इति ।

ऊर्ध्वस्थितेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । इति कात्यायनः ।

तन्निर्माणप्रकारः स्मृत्यर्थसारे,

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।
आवेष्ट्य षण्णवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥
अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं तु तत् ।
अथ प्रदक्षिणावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥
त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत् ।
यज्ञोपवीतमिति च सूत्रं मन्त्रेण धारयेत् ॥ इति ।

देवलो विशेषमाह,

सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।
सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

धारणे विशेषः श्रुत्यैवोक्तः, दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति ।

तथा देवल एव,

विच्छिन्नं चाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ।
परिमाणान्तरमपि तत्रैवोक्तं यद्वेत्युपक्रम्य ।

बा० पृष्ठदेशे च नाभ्यां च यद् धृतं विन्दते कटिम् ।
तद्धार्यमुपवीतं स्यात् नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥
स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यं तत्कथंचन ।

इति कात्यायनीयम् । पैठीनसिः,

कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमं राजन्यस्याविकं वैश्यस्येति । क्षुमा अतसी। यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह—

माधवीये मनुः,

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ।
स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं कथंचन ।
स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः ॥

इति देवलवाक्यं तु न प्रमाणपरमपितु धारणपरमिति न पूर्ववचनविरोध इति गौडनिबन्धे । धारणीयोपवीतसंख्यामाह माधवीये भृगुः,

उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।
एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ इति ।

एतन्नित्यपरम् । काम्ये तु देवलः, बहूनि त्वायुष्कामस्येति ।

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुते ऽथवा ।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ इति मरीचिः ।

पाराशरे,

आयुष्कामः सदा कुर्याद् बहुयज्ञोपवीतकम् ।
पञ्चभिः पुत्रकामः स्याद्धर्मकामस्तथैव च ॥
दशाष्टौ वा गृहस्थस्य चत्वारि वनवासिनः ।
एकैकमुपवीतं च यतीनां ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे,

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थे आयुष्कामो बहून्यपि ॥

भृगुकात्यायनौ,

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्धेन पुरुषार्थता अपरार्धेन च क्रत्वर्थता ।

यज्ञोपवीतमिति वा वाससा वापि धारयेत् ।

इति देवलः ।

